

НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІМ. ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРІУСА»
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІМ. ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРІУСА»
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЛІПЕЦЬ ОЛЕНА ОЛЕКСІЇВНА

УДК: 343.98:343.6 (477)

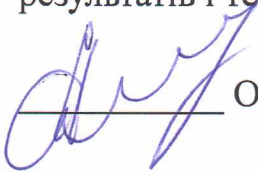
**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ, МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ
ЗАСАДИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

Спеціальність 081 «Право»

Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 О. О. Сліпець

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор Сімакова-Єфремян Елла Борисівна

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Слінець О. О. Теоретико-правові, методичні та організаційні засади судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (Галузь знань 08 – Право). – Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України. – Харків, 2026.

У роботі розв'язано важливе науково-практичне завдання щодо узагальнення правових підстав судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні та здійснено розроблення теоретичних, організаційних й методичних засад цього виду досліджень, які відповідають сучасному стану розвитку судової експертології, спрямованості юридичної практики на відновлення адаптації й благополуччя неповнолітніх, які перебувають у контакті із системою правосуддя.

Актуальність проведеного дослідження зумовлена впливом на практику правозастосування стандартів правосуддя, дружнього до дитини: зростанням значення судової психологічної експертизи як джерела доказів у кримінальних провадженнях, одним із учасників яких є дитина, яка перебуває в контакті із законом; розширенням обсягу завдань, що їх ставить на вирішення судового експерта-психолога слідчий чи суд; наявністю особливостей підготовки, призначення та проведення судової експертизи неповнолітніх, що зумовлено особливістю об'єкта дослідження; відсутністю робіт, у яких би були сформульовані й систематизовані основні теоретичні, методичні й організаційні основи проведення судових психологічних експертиз щодо дітей.

Розроблено предмет, об'єкт, юридичне значення, систему принципів та методи проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх, завдання та межі компетенції, поняття та зміст спеціальних знань експерта-психолога, структуру методики судового психологічного дослідження дитини, специфіку

етапів підготовки, призначення й проведення експертного дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів зі списками використаних джерел, додатків.

У першому розділі «Правові норми, що регулюють проведення судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні» розглянуто сучасний стан імплементації міжнародних стандартів дружнього до дитини правосуддя в національну систему правових норм, що регулюють проведення судової експертизи; показано вплив цього процесу на актуалізацію традиційних та формування нових завдань експертних досліджень, регламентацію й удосконалення процедур експертного дослідження дітей. Запропоновано понятійний апарат судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному судочинстві відповідно до нормативного й доктринального тлумачення об'єкта й предмета судової експертизи, психології (зокрема, психології розвитку як її галузі).

Обґрунтовано методичну й практичну доцільність диференціації кінцевих та проміжних завдань судової психологічної експертизи неповнолітніх, перші з яких відображають потенційне юридичне значення експертного дослідження, а другі – проміжні цілі на шляху до вирішення кінцевого завдання. Запропоновано види кінцевих завдань судової психологічної експертизи дітей залежно від потенційного юридичного значення експертизи, зокрема: встановлення вікових й індивідуально-психологічних особливостей дитини, особливостей умов її розвитку; психологічних особливостей розповіді дитини, специфіки її здатності до правильного (за основними ознаками) сприйняття й відтворення значимих подій; підстав для констатації особливої вразливості дитини-жертви насильства; психотравмувального впливу правопорушення на неповнолітнього потерпілого; потенційного впливу повторних опитувань на психічне благополуччя дитини. Розроблено групування судових психологічних експертиз дітей із застосуванням диференційного підходу на підставі потенційного юридичного значення, кінцевих завдань і предмету дослідження; запропоновано підвиди судових психологічних експертиз дітей залежно від юридичного значення кінцевих завдань й предмету дослідження; запропоновано зміни до п. 6.9 розділу VI

Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки й призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (далі – Науково-методичні рекомендації). Доведено, що проміжні експертні завдання відображають проміжні цілі на шляху до вирішення кінцевого завдання й визначають логічну послідовність експертного дослідження.

Запропоновано авторське визначення спеціальних знань, що застосовуються в процесі проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні.

На підставі аналізу норм процесуального законодавства й положень відомчих нормативних актів, що регламентують проведення судових експертиз; доведено, що вони не повною мірою відповідають стандартам дружнього до дитини правосуддя й, зокрема, меті захисту інтересів потерпілої дитини. Показано негативний вплив значної завантаженості судових експертів-психологів, недостатньої кількості методичних матеріалів щодо проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх на виконання експертиз в оптимальний строк з дотриманням принципу повноти дослідження, що вказує на доцільність збільшення кількості судових експертів-психологів, виокремлення експертної спеціальності з судового психологічного дослідження дітей, потребу вдосконалення нормативних актів.

У другому розділі дисертаційного дослідження «Методологічні засади судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні», доведено необхідність розроблення методологічної системи судової психологічної експертизи дітей для розвитку наукових і методичних основ її проведення, ефективного вирішення практичних завдань, вибору методів дослідження, побудови ефективної взаємодії суб'єкта проведення експертизи з іншими учасниками кримінального процесу. Окреслено джерела та закономірності побудови системи принципів судової психологічної експертизи неповнолітніх, за якої загальні правові принципи судово-експертної діяльності визначають основні засади її здійснення, а спеціальні – конкретизують їх,

наповнюють реальним змістом для експерта-психолога.

У ході подальшого вибудовування методологічних засад описана специфіка застосування діалектичного, формально-логічних, загальнонаукових та окремих методів судового експертного дослідження неповнолітніх у кримінальному провадженні, відповідно до принципів експертного дослідження дітей; систематизовано й узагальнено параметри спрямованого спостереження та експертної бесіди з дитиною та її представником, запропоновано орієнтовні плани бесід. Сформульовано поняття методики судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні, як спеціального методу судової експертизи, визначено, що вона є типовою методикою; запропоновано структуру судової психологічної експертизи особистості дитини й судової психологічної експертизи комунікативної діяльності неповнолітнього в ситуації процесуальної дії.

Обґрунтовано визначення меж компетенції судового експерта-психолога щодо судової психологічної експертизи неповнолітніх, як кола повноважень щодо вирішення завдань стосовно рівня, умов і специфіки розвитку дитини, її індивідуальності й поведінки, яке визначене процесуальним законом й предметом судової психологічної експертизи неповнолітніх.

Запропоновано авторське визначення вихідних даних для проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх як сукупності інформації, яка необхідна експерту для визначення предмета, завдань конкретної експертизи, підбору методів та здійснення процесу дослідження. З'ясовано, що носіями (джерелами) вихідних даних є документ про призначення експертизи (дослідження) і об'єкти дослідження: неповнолітня особа, щодо якої проводиться експертиза; документи, надані на дослідження; доросла особа, яка є законним представником дитини.

Надано характеристику груп вихідних даних, їх ознак, інформації, носіями якої вони є. Акцентовано на тому, що процеси диджиталізації, значне зростання ролі on-line взаємодії, гаджетів у житті дітей, повномасштабне вторгнення російського агресора в Україну суттєво змінили умови життя й

розвитку дітей, а також зменшили інформативність важливих раніше документальних джерел вихідних даних, створивши нові джерела інформації, серед яких: висновки експерта за результатами комп'ютерно-технічних досліджень, протоколи оглядів гаджетів дітей та їх батьків, відеозаписи, що долучені до матеріалів провадження, тощо. Описано джерела документальних вихідних даних, що впродовж останніх років стали носіями експертно значимої інформації.

У третьому розділі «Гносеологічні й організаційно-правові особливості призначення та проведення судових психологічних експертиз неповнолітніх» виокремлено пізнавальні й процесуальні ознаки етапів проведення судового експертного психологічного дослідження дітей, обґрунтовано їхнє значення для досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, учасниками яких є діти. Аргументовано, що специфіка організації підготовки матеріалів, призначення та проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх зумовлюються особливостями основного об'єкта дослідження (дитини), який одночасно є суб'єктом міжособових взаємин, особою з певним правовим статусом, має права, обов'язки, власну позицію й до того ж швидко змінюється; описано прорахунки слідчих на етапі призначення експертизи, що призводять до необхідності проведення іще одного дослідження, створюють ситуації, за яких проведення експертизи стає неможливим, наведено випадок ефективної тактики призначення експертизи. Виокремлено пізнавальні й процесуальні ознаки етапів призначення та проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх. Схарактеризовано стадії етапу підготовки матеріалів й призначення експертизи, їх взаємозв'язок, значення для оптимального виконання експертного дослідження, обґрунтовано особливе значення взаємодії суб'єктів призначення й проведення судової експертизи. Сформульовано стадії проведення судової психологічної експертизи неповнолітнього. Описано стадію дослідження й оцінювання висновку експерта слідчим чи судом, умови його належності, допустимості й достовірності.

Розроблено алгоритм проведення судової психологічної експертизи

особистості неповнолітнього (потерпілого, підозрюваного чи свідка) в кримінальному провадженні, що дає можливість розв'язувати різноманітні завдання, поставлені на вирішення експертів, упорядкувати експертну практику, і при цьому є основою для побудови нових типових методик проведення судових експертиз; модифіковано алгоритм проведення судової психологічної експертизи відеозапису процесуальної дії з урахуванням вікової специфіки комунікативної діяльності дітей і правил щодо їх опитування.

Ключові слова: висновок експерта, вихідні дані, дитина, експерт, експертиза, межі компетенції, методологія, неповнолітній, правосуддя, спеціаліст, спеціальні знання, стандарти дружнього до дитини правосуддя, судова експертиза, судова психологічна експертиза, судовий експерт.

SUMMARY

Slipets O. O. Theoretical, Legal, Methodological and Organizational Foundations of Forensic Psychological Examination of Minors in Criminal Proceedings. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

PhD thesis in the specialty 081 "Law" (Field of Study 08 Law). – National Scientific Center "Hon. Prof. M. S. Bokarius Forensic Science Institute" of the Ministry of Justice of Ukraine. – Kharkiv, 2026.

The dissertation addresses an important scientific and practical task of generalizing the legal grounds for forensic psychological examination of minors in criminal proceedings and developing the theoretical, organizational, and methodological foundations of this type of examination in accordance with the current state of development of forensic expertology and the orientation of legal practice toward restoring the adaptation and well-being of minors who come into contact with the justice system.

The relevance of the study is determined by the influence of child-friendly justice standards on law enforcement practice, namely: the growing significance of forensic psychological examination as a source of evidence in criminal proceedings

involving a child who comes into contact with the law; the expansion of the range of tasks assigned by investigative authorities or the court to the forensic psychologist; the specific features of the preparation, appointment, and conduct of forensic examinations involving minors, which are determined by the characteristics of the object of examination; and the absence of studies that formulate and systematize the principal theoretical, methodological, and organizational foundations for conducting forensic psychological examinations of children.

The study examines the subject matter, object, legal significance, system of principles, and methods of conducting forensic psychological examinations of minors, the tasks and limits of the competence of the forensic psychologist, the specialized knowledge of the forensic psychologist, the structure of the methodology for the forensic psychological examination of a child, and the specific features of the stages of preparation, appointment, and conduct of the expert examination. The dissertation consists of an introduction, three chapters with lists of references, and appendices.

The first chapter, “Legal Foundations of Forensic Psychological Examination of Minors in Criminal Proceedings”, examines the current state of implementation of child-friendly justice standards into the national system of legal norms governing the conduct of forensic examinations. It demonstrates the impact of this process on updating traditional tasks, formulating new tasks for forensic examinations, and regulating and improving procedures for the forensic examination of children. A conceptual framework for the forensic psychological examination of minors in criminal proceedings is proposed in accordance with the normative and doctrinal interpretation of the object and subject matter of forensic examination, developmental psychology, and forensic psychological examination.

The methodological and practical expediency of distinguishing between the ultimate and intermediate tasks of forensic psychological examination of minors is substantiated. The former reflect the potential legal significance of the expert examination, whereas the latter represent intermediate objectives on the way to resolving the ultimate task. Types of the ultimate tasks of forensic psychological examination of children are proposed according to the potential legal significance of

the examination, including: determination of the child's age-related and individual psychological characteristics and the characteristics of the conditions of the child's development; the psychological characteristics of the child's account and the specific features of the child's ability to correctly perceive and reproduce significant events (according to their essential characteristics); the grounds for establishing the particular vulnerability of a child victim of violence; the psychologically traumatic impact of a criminal offense on a minor victim; and the potential impact of repeated interviews on the child's psychological well-being. A classification of forensic psychological examinations of children is developed using a differentiated approach based on their potential legal significance, ultimate tasks, and subject matter of examination; subtypes of forensic psychological examinations of children are proposed according to the legal significance of their ultimate tasks and subject matter of examination; amendments to paragraph 6.6 of Section VI of the Scientific and Methodological Recommendations on the Preparation and Appointment of Forensic Examinations and Expert Studies (hereinafter – the Scientific and Methodological Recommendations) are proposed. Intermediate expert tasks reflect intermediate objectives on the way to resolving the ultimate task and determine the logical sequence of the expert examination.

The dissertation proposes the author's definition of specialized knowledge applied in the course of conducting forensic psychological examinations of minors in criminal proceedings.

The provisions of procedural legislation and departmental regulations governing the conduct of forensic examinations are analyzed. It is demonstrated that they do not fully comply with child-friendly justice standards and, in particular, with the objective of protecting the interests of child victims. The negative impact of the significant workload of forensic psychologists and the insufficient availability of methodological materials concerning forensic psychological examinations of minors on the completion of examinations within an optimal timeframe while ensuring the principle of comprehensiveness of the examination is demonstrated. This indicates the expediency of increasing the number of forensic psychologists, establishing a separate expert specialization in the forensic psychological examination of children, and improving the

regulatory framework.

The second chapter of the dissertation, “Methodological Foundations of Forensic Psychological Examination of Minors in Criminal Proceedings”, substantiates the necessity of developing a methodological system for the forensic psychological examination of children in order to advance the scientific and methodological foundations of its conduct, ensure the effective resolution of practical tasks, facilitate the selection of research methods, and establish effective interaction between the subject conducting the examination and other participants in criminal proceedings. The sources and regularities underlying the construction of the system of principles governing the forensic psychological examination of minors are outlined. Within this system, the general legal principles of forensic expert activity determine its fundamental foundations, while the special principles specify them and provide them with practical content for the forensic psychologist.

In the course of the further development of the methodological foundations, the specific application of formal-logical, general scientific, and specific methods of forensic examination of minors in criminal proceedings is described in accordance with the principles governing the forensic examination of children. The parameters of structured observation and expert interviews with the child and the child's representative are systematized and generalized, and indicative interview plans are proposed. The concept of the methodology for the forensic psychological examination of minors in criminal proceedings is formulated, and it is established that it constitutes a standard methodology. A structure for the forensic psychological examination of the personality of a child and for the forensic psychological examination of a minor's communicative activity in the context of a procedural action is proposed.

The definition of the competence of the forensic expert in the course of conducting a forensic psychological examination of minors is substantiated as the scope of authority to resolve issues concerning the level, conditions, and specific features of the child's development, as well as the child's individuality, as defined by procedural law and the subject matter of the forensic psychological examination of minors.

The dissertation proposes the author's definition of initial expert data for conducting forensic psychological examinations of minors as a body of information used by the expert to determine the subject matter and tasks of a specific examination, select appropriate methods, and carry out the examination process. It is established that the carriers (sources) of the initial expert data are the document appointing the examination (expert study) and the objects of examination: the minor undergoing the examination; the documents submitted for examination; and the adult acting as the child's legal representative.

The characteristics of the groups of initial expert data, their features, and the information of which they are the carriers are provided. Particular emphasis is placed on the fact that the processes of digitalization, the significantly increased role of online interaction and digital devices in children's lives, and the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation have substantially changed the conditions of children's lives and development. At the same time, these factors have reduced the informational value of documentary sources of initial expert data that had previously been important while creating new sources of information, including the findings of computer forensic examinations, records of inspections of the digital devices of children and their parents, video recordings attached to the case materials, and other sources. Documentary sources of initial expert data that have become carriers of information of evidentiary significance in recent years are described.

The third chapter, "Epistemological and Procedural Characteristics of the Stages of Conducting Forensic Psychological Examination of Minors", identifies the epistemological and procedural characteristics of the stages of conducting forensic psychological examinations of minors in criminal proceedings and substantiates their significance for pre-trial investigation and judicial consideration of criminal proceedings involving children. It is argued that the specific features of organizing the preparation of materials, the appointment, and the conduct of forensic psychological examinations involving minors are determined by the characteristics of the principal object of examination (the child), who simultaneously acts as a participant in interpersonal relationships, a person with a specific legal status, possesses rights,

obligations, and an individual position, and at the same time undergoes rapid developmental changes. The study describes shortcomings in investigators' actions at the stage of appointing the examination that resulted in the need to conduct an additional examination, created situations in which the examination became impossible to conduct, and presents a case illustrating an effective strategy for appointing a forensic examination.

The epistemological and procedural characteristics of the stages of appointing and conducting forensic psychological examinations of minors are identified. The stages of the preparation of materials and appointment of the examination, their interrelationship, and their significance for the effective performance of the expert examination are characterized. The particular importance of interaction between the subjects responsible for appointing and conducting the forensic examination is substantiated. The stages of conducting a forensic psychological examination of a minor are formulated. The stage of examining and evaluating the expert opinion, as well as the conditions for its admissibility and reliability, is described.

An algorithm for conducting a forensic psychological examination of the personality of a minor in criminal proceedings (victim, suspect, or witness) has been developed. The algorithm makes it possible to resolve a wide range of tasks assigned to the forensic expert, systematize forensic expert practice, and at the same time serves as a basis for developing new standard methodologies for conducting forensic examinations. In addition, the algorithm for conducting a forensic psychological examination of a video recording of a procedural action has been modified, taking into account the age-specific characteristics of children's communicative activity and the rules governing the interviewing of children.

Keywords: expert opinion, initial expert data, child, expert, forensic examination, scope of competence, methodology, minor, justice, specialist, specialized knowledge, child-friendly justice standards, forensic examination, forensic psychological examination, forensic expert.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Сліпець О. О. Практика проведення судових психологічних експертиз щодо дітей в період повномасштабного вторгнення РФ в Україну. *Захист прав дітей в умовах воєнного стану : колективна монографія*. Львів, Торунь : Liha-Pres, 2025. 1232 с. С. 892–914. (Розділ колективної монографії)

DOI: 10.36059/978-966-397-560-3-38.

URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/437>.

2. Filipenko N., Shevchuk V., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine. *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering (ICTM 2023)*. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 996. Springer, Cham, 2024. P. 271–300. (Scopus, ISSN 2367-3370)

DOI: 10.1007/978-3-031-60549-9_21.

URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-60549-9_21.

3. Сліпець О. О. Психологічна експертиза неповнолітніх потерпілих як дослідження ушкодженого психологічного розвитку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2008. Вип. 8. С. 605–610.

4. Сліпець О. О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. Вип. 20 (2). С. 505–521.

DOI: 10.32353/khrife.2.2019.40.

URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/view/351/371>.

5. Filipenko N., Spitsyna H., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. Combating Child Sexual Violence and Exploitation: Psycho-Legal Experience of Ukraine and the World. *Архів кримінології та судових наук*. 2023. № 2 (8). С. 38–64.

DOI: 10.32353/acfs.8.2023.02

URL: <https://archive-criminology.com.ua/journal/article/view/65/62>.

6. Сліпець О. О. Особливості організації призначення і проведення

судових психологічних експертиз щодо дітей, які перебувають у контакті із законом. *Наукові перспективи*. 2025. Вип. № 8 (62). С. 1019–1032.

DOI: 10.52058/2708-7530-2025-8(62)-1019-1031.

URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/28211/28174>.

7. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Тактика призначення та проведення судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх у контексті дружнього до дитини правосуддя. *Alfred Nobel University Journal of Pedagogy and Psychology*. 2026. № 1 (31). С. 218–229.

DOI: 10.32342/3041-2196-2026-1-31-19.

URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2026/1/20.pdf>.

8. Slipets O. Legal Basis for Forensic Psychological Examinations of Children in Contact with the Law. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. № 3. P. 82–89. (Стаття в іноземному виданні).

DOI: 10.61345/1339-7915.2025.3.13.

URL: <https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2025/10/15.pdf>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Сліпець О. О. Щодо поняття «вихідні дані» для проведення судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди ювілеїв видатних учених: 95-річчя від дня народження Л. Ю. Ароцкера («Ароцкерівські читання») і 105-річчя від дня народження М. В. Салтевського (м. Харків, 19 травня 2023 р.). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. С. 278–279.

10. Сліпець О. О. Взаємодія учасників кримінального провадження у ході розслідування правопорушень щодо неповнолітніх як умова забезпечення принципу дотримання найкращих інтересів дітей. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності в сучасних умовах*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 грудня 2024 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 258–260.

11. Сліпець О. О. Висококонфліктне розлучення та феномен домашнього насилля: психологічний аспект. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики* : збірник всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 536 с. С. 424–427.

12. Сліпець О. О., Хара О. Б. Особливості отримання вихідних даних під час судово-психологічного дослідження дітей дошкільного віку. *Актуальні питання судової експертизи судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (м. Харків, 17 травня 2024 р.). Харків, 2024. С. 236–239.

13. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Особливості отримання експертних вихідних даних під час судово-психологічного дослідження підлітків. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку* : мат-ли II Всеукр. наук.-практ. конференції з нагоди 25-річчя Експер. служ. МВС України (м. Київ, 20 червня 2025 р.). Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2025. С. 605–608.

14. Сліпець О. О. До питання групування експертних психологічних досліджень дітей, призначених у ході розслідування кримінальних проваджень. *Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, м. Кишинів, м. Київ, м. Одеса, 5 листопада 2025 р.). Львів : Видавництво «Растр 7», 2025. С. 378–381.

15. Сліпець О. О. Розвиток завдань судової психологічної експертизи відеозапису процесуальної дії у кримінальних провадженнях, учасниками яких є діти. *Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності у сучасних умовах* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 31 жовтня 2025 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. С. 185–188.

16. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Психологічні аспекти експертного дослідження дітей у кримінальному провадженні. *Практична психологія у сучасному вимірі* : мат-ли XVII Міжнар. наук.-практ. конф. студ., аспірант. та науков. (м. Дніпро, 21 квітня 2026 р.). Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2026. С. 281–284.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВІ Й ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	34
1.1 Правові норми, що регулюють проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні	34
1.2 Об'єкт та предмет судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні	64
1.3 Завдання та види судової психологічної експертизи дітей у кримінальному провадженні	82
1.4 Спеціальні знання суб'єктів судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні	114
Висновки до розділу 1	127
Список використаних джерел до розділу 1	132
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	159
2.1 Принципи судового психологічного дослідження неповнолітніх у кримінальному провадженні	159
2.2 Методи проведення судових психологічних експертиз неповнолітніх у кримінальному провадженні	179
2.3 Основи побудови методики судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні	205
2.4 Система понять судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні	216
2.5 Межі компетенції судового експерта в ході судової психологічної експертизи неповнолітніх	221

2.6 Вихідні дані судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні	228
Висновки до розділу 2	250
Список використаних джерел до розділу 2	253
РОЗІЛ 3 ГНОСЕОЛОГІЧНІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ НЕПОВНОЛІТНІХ	279
3.1 Пізнавальні й процесуальні ознаки етапів проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх	279
3.2 Узагальнені алгоритми дій експерта у ході проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні	317
Висновки до розділу 3	344
Список використаних джерел до розділу 3	346
ВИСНОВКИ	357
ДОДАТКИ	362

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДР – Державна реєстрація.

ЕКК МВС – Експертна кваліфікаційна комісія при МВС України.

ЕКК СБУ – Експертна кваліфікаційна комісія при Службі безпеки України.

Інструкція МВС – Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень в установах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України.

Інструкція МЮ України – Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5.

Керівні принципи КМ РЄ – Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей.

КК України – Кримінальний кодекс України.

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України.

Наказ МОЗ – Порядок проведення судово-психіатричної експертизи Міністерства охорони здоров'я України.

Науково-методичні рекомендації – Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень.

НДУСЕ МЮ України – Науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України.

ЦЕКК МЮ – Центральна експертно-кваліфікаційна комісія при Міністерстві юстиції України.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Установлення в ході розслідування кримінального провадження низки обставин, що є елементами суб'єктивного складу злочину, оцінювання наслідків делікту є проблематичним без висновку судово-психологічної експертизи. Значення експертного психологічного дослідження зростає в обставинах, якщо учасником кримінального провадження є неповнолітній. У таких випадках слідство чи суд використовує встановлені експертом-психологом психологічні факти для обрання заходів впливу на дитину, оцінювання її показань, кваліфікації правопорушення, оцінювання показань неповнолітнього, встановлення обставин, що обтяжують покарання особи, яка вчинила насильство щодо неповнолітнього.

Власний експертний досвід й оцінювання статистичних відомостей свідчить на користь зростання актуальності судово-експертних досліджень для практики правозастосування. Значна частина (65%) опитаних нами слідчих Дніпропетровської та Полтавської областей і 46,7 % судових експертів указують на те, що за час повномасштабного вторгнення потреба у висновках судової психологічної експертизи щодо дітей зростає. Згідно із статистичними даними Офісу Генерального прокурора України, упродовж останніх п'яти років кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених стосовно дітей, має тенденцію до зростання, а відомості щодо кількості психологічних експертних досліджень, проведених в науково-дослідних експертних установах Міністерства юстиції України, й залишків невиконаних психологічних експертиз указують на значну завантаженість судових експертів-психологів.

Судові психологічні експертизи в кримінальних провадженнях щодо дітей із різним процесуальним статусом призначаються з різною метою. Відносно дитини з будь-яким процесуальним статусом на вирішення експертів-психологів ставляться питання здатності сприймати й відтворювати важливі для справи обставини та надавати про них показання. Відносно потерпілих судово-

психологічні експертизи призначають у провадженнях, розпочатих за фактом неналежного виконання батьками (опікунами) обов'язків з догляду й виховання дітей; за злочинами проти статевої недоторканності; за фактами цькування й катування для установлення психологічних обставин, що необхідні для кваліфікації делікту. Відносно неповнолітніх обвинувачених судово-психологічні експертизи призначають у зв'язку із вимогами статті 485 КПК України встановлювати, окрім інших обов'язкових для доведення обставин, рівень розвитку неповнолітнього, його ставлення до вчиненого діяння, умови життя та виховання, соціально-психологічні риси, важливі для індивідуалізації відповідальності чи обрання виховних заходів, а за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, слід з'ясувати міру його здатності повністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними.

Проведення судово-психологічної експертизи неповнолітнього, незалежно від його процесуального статусу, має організаційні та методичні особливості, пов'язані із особливим правовим статусом дитини та специфікою її психіки.

Загальні проблеми судової експертизи та експертної діяльності були предметом дослідження провідних українських та зарубіжних науковців, серед яких Л. Ю. Ароцкер, В. В. Бедь, Г. С. Бідняк, В. Ю. Бочелюк, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, Н. І. Клименко, М. В. Костицький, О. О. Кочура, Г. М. Надгортний, І. А. Петрова, І. В. Пиріг, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський, О. В. Юнацький та інші.

Специфіка розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх відображена в дослідженнях А. О. Бабешко, К. Е. Булдакова, В. В. Горошко, П. Дейкала й В. Бабія, Ю. І. Ємець, М. О. Журавльової, А. Г. Козлової, Н. М. Крестовської, Н. Філіпенко разом із Н. Язан, Г. Спіциною, О. Сліпець, С. Лукашевичем, Н. В. Хмелевської, В. Ю. Шепітька та інших вчених. Науковці зазначають про соціальну важливість модернізації розслідування кримінальних проваджень щодо дітей, впровадження процедур відновного правосуддя щодо неповнолітніх правопорушників, підкреслюють необхідність індивідуалізації заходів впливу щодо дітей, які перебувають у конфлікті із законом.

У новітні часи розробка методологічних засад судово-психологічної експертизи та комплексної судової психолого-психіатричної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі в Україні розпочата наприкінці п'ятдесятих – початку шістдесятих років XX століття. Науковий пошук на той час спрямовувався запитом щодо необхідності встановлення здатності неповнолітніх з відставанням у психічному розвитку, не пов'язаному із психічним розладом, повною мірою розуміти характер і значення своїх дій; здатності неповнолітнього потерпілого усвідомлювати характер і значення вчинюваних із ним сексуальних дій та опиратися їм; здатності неповнолітніх свідків правильно сприймати важливі для справи обставини й давати про них свідчення. З тих пір, й особливо за часів незалежності України, розроблено окремі теоретичні положення експертного психологічного дослідження неповнолітніх; описано основний хід експертного психологічного дослідження; вивчено питання структури індивідуально-психологічних особливостей неповнолітніх, які вчинили певні види правопорушень; розглянуто проблеми, які ставить перед експертами практика психологічного дослідження неповнолітніх потерпілих; сформульовані пропозиції щодо удосконалення опитування дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації; розглянуті питання юридичного значення судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених). Разом із тим низка теоретичних, методичних, організаційних питань судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі потребують систематизації та обґрунтування.

Науковці науково-дослідних експертних установ розробили низку методик проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх, що призначаються в кримінальних провадженнях. Науково-методичні рекомендації містять питання, пропоновані для вирішення судово-психологічної експертизи неповнолітніх. Разом із тим, перелік завдань, які зараз вирішують експерти в ході судово-психологічних експертиз дітей, призначених у кримінальних провадженнях, є більш широким, аніж це відображають Науково-методичні рекомендації; практика проведення судових експертиз зазнає модернізації у зв'язку з

імплементациєю в правозастосування стандартів дружнього до дитини правосуддя.

Зазначене, а також потреба в систематизації правових, організаційних та методичних основ судової психологічної експертизи дітей відповідно до сучасного розвитку експертології, упровадження в юридичну практику стандартів дружнього до дитини правосуддя, зумовили обрання теми цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана проблематика дисертації відповідає ключовим напрямам державної політики у галузі забезпечення та захисту прав дитини відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках.

Робота пов'язана з темами науково-дослідних робіт, керівником яких є здобувач: «Судово-психологічне дослідження розвитку неповнолітніх в ході розгляду справ в цивільному судочинстві» (2010–2012 рр., 0110U001411), «Розробка методика судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною» (2013–2014 рр., 0113U000560), «Методика судово-психологічної експертизи у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статеві недоторканості» (2015–2017 рр., 0115U000586), «Розробка методики судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених)» (2020–2023 рр., 0120U101982); «Розробка методичних рекомендацій «Психологічний аналіз вихідних даних під час проведення судово-психологічної експертизи» (2022–2024 рр., 0120U101982), одна з яких опублікована в методичних матеріалах «Судово-психологічна експертиза : науково-методичні матеріали / за ред. С. А. Тюленєва. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. С. 50–75.

Тема дослідження затверджена вченою радою Національного наукового

центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (протокол № 9 від 14 грудня 2022 р.). Також тема досліджена, розглянута та схвалена Національною академією правових наук України у 2022 році (№ 1151).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є вирішення завдання науково-практичного узагальнення правових підстав судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні та розроблення теоретичних, організаційних і методичних засад цього виду досліджень, які б відповідали сучасному стану розвитку судової експертології та упровадження в юридичну й експертну практику стандартів дружнього до дитини правосуддя.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання:

- дослідити правові норми, теоретичні, методологічні й організаційні основи проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх у кримінальних провадженнях шляхом опрацювання відповідних нормативних актів, монографій, дисертацій, наукових статей, авторефератів, підручників і навчальних посібників;
- узагальнити теоретичні, психологічні підвалини дослідження неповнолітніх у ході судово-психологічної експертизи;
- сформулювати теоретичні, методологічні, організаційні положення судово-психологічних експертиз неповнолітніх у кримінальному провадженні: юридичне значення, межі компетенції експерта-психолога, предмет, об'єкт, методи й особливості організації дослідження;
- показати шляхи оптимізації підготовки, призначення та проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають під час підготовки, призначення та проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальних провадженнях.

Предметом дослідження є теоретико-правові, методичні й організаційні засади проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні.

Методи дослідження. За методологічну основу дослідження взято системний підхід з огляду на складність та багатоаспектність обраної теми, комплексний характер судової експертної діяльності. Його застосування передбачає поєднання філософських, загальнонаукових і спеціальних наукових методів пізнання, положень теорії доказів, логіки, гносеології, криміналістики, судової експертизи.

Діалектичний та формально-логічні методи забезпечили осмислення феномену судової психологічної експертизи неповнолітніх як цілісного явища та її місця в судовій експертології; визначення предмета й об'єкта дослідження; разом з історичним застосований у ході встановлення закономірностей формування наукових категорій, понять, зв'язків між елементами процесу доказування в кримінальному провадженні, складових елементів призначення й проведення судової психологічної експертизи, алгоритмів їх створення (використаний в усіх розділах дисертації).

Порівняльний синхронічний метод забезпечив ґрунтовний аналіз положень комплексних монографій, наукових публікацій, дисертацій, емпіричних та статистичних даних щодо експертних досліджень неповнолітніх, визначення проблем їх проведення, з'ясування можливостей упровадження в правозастосовну практику положень, сформульованих науковцями (використаний в усіх розділах дисертації). Порівняльно-історичний метод використано під час дослідження розвитку наукової думки щодо об'єкта й предмета судової експертизи, науки психології та психології розвитку, а також розвитку завдань судової психологічної експертизи (розділ 2).

Догматичний (формально-юридичний) метод застосований у ході визначення наукових, правових, криміналістичних категорій, понять судової психологічної експертизи, з'ясування їх суті для уточнення понять та категорій (розділи 1, 2).

Логіко-семантичний і структурно-логічний методи дозволили провести критичний аналіз висвітлених у спеціальній літературі й інших наукових публікаціях положень і пропозицій, сформулювати та викласти в тексті дисертації

науково-обґрунтовані положення (розділи 1–3). Застосування формально-логічного методу забезпечило викладення матеріалу й сформованих висновків і рекомендацій логічно структуровано та формально обґрунтовано (розділи 1–3).

Статистичний метод використано в ході дослідження емпіричних даних (результатів опитувань, статистичних даних) й опрацювання отриманих результатів з метою обміркування проблемних питань, що виникають під час підготовки до призначення судової психологічної експертизи дитини, її призначення та проведення (розділи 1–3).

Нормативну основу досліджень склали міжнародні правові акти, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх та імplementовані в національну систему правосуддя (Конвенція про права дитини; Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Рядські керівні принципи», 1990 року); Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»); Конвенція Ради Європи Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства; Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей); національні нормативно-правові акти, що стосуються організації та проведення судових експертиз у кримінальному провадженні (Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про судову експертизу»), відомчі інструкції (Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень Міністерства юстиції України (далі – інструкція МЮ), Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень в установах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України (далі – Інструкція МВС)) та інші підзаконні нормативно-правові акти.

Теоретичну основу дисертації становлять праці вчених у галузі теорії права, судової експертології, процесуального, кримінального права, криміналістики, психології розвитку, судової психологічної експертизи.

Емпіричну основу дисертації склали результати опитування 207 слідчих Національної поліції України, які розслідують кримінальні провадження щодо

неповнолітніх, 15 судових експертів психологів, статистичні дані Офісу Генерального прокурора України про зареєстровані кримінальні правопорушення щодо дітей упродовж 2021–2026 років, відомості щодо кількості проведених судово-психологічних досліджень в експертних установах Міністерства юстиції України та власний 22-річний досвід судово-експертної діяльності дисертанта.

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна отриманих результатів дисертації за характером і змістом вивчених питань полягає у тому, що вона є одним із перших в Україні комплексним науковим дослідженням, у якому розроблено теоретичні, методологічні й організаційні основи судової психологічної експертизи неповнолітніх. За результатами здійсненого наукового пошуку сформульовано низку концептуальних наукових положень й обґрунтованих висновків і рекомендацій, серед яких:

вперше:

– виокремлено систему кінцевих завдань судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному судочинстві відповідно до юридичного значення експертного дослідження: встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини та їх впливу на поведінку дитини в юридично значимий період часу; відповідності рівня психічного розвитку дитини нормативним критеріям вікового періоду; чинників відхилення в психічному розвитку дитини, їх зв'язку із хронічною чи/і гострою психотравмувальною ситуацією; психотравмувального впливу дій/подій на потерпілу дитину; здатності неповнолітнього підозрюваного повною мірою розуміти фактичне значення, суспільну небезпеку, наслідки своїх дій та повною мірою довільно керувати ними; здатності дитини повною мірою розуміти характер, значення вчинюваних із нею дій та чинити цим діям опір; психологічних особливостей комунікативних умов для відтворення неповнолітнім подій у ході процесуальної дії, психологічних особливостей комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії, наявність/відсутність у поведінці неповнолітнього під час процесуальної дії психологічних особливостей, властивих для самостійного чи

несамостійного відтворення подій, а також наявність реалізованого деструктивного впливу на зміст розповіді дитини з боку учасників процесуальної дії;

— запропоновано групування (підвиди) судової психологічної експертизи дітей відповідно до потенційного юридичного значення експертизи, кінцевих завдань, предмета й об'єкта дослідження: судово-психологічна експертиза неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених); судово-психологічна експертиза дитини у справах щодо злісного невиконання батьками (опікунами) обов'язків по вихованню дитини; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами домашнього насильства; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами доведення до самогубства; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами катування; судово-психологічна експертиза дитини, яка є потерпілою від сексуального насильства; судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії. Сформульовані проміжні експертні завдання для кожного із підвидів експертизи дітей;

— запропоновано авторське визначення спеціальних знань у сфері судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні, якими є знання й навички в галузях психології (насамперед психології розвитку, загальної, дитячої психології, психодіагностики), теоретичних і процесуальних засад судової експертизи, здобутих у ході професійної та спеціальної освіти, які застосовуються на стадії досудового розслідування та під час судового розгляду кримінальних проваджень щодо дітей у випадках та порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством;

— запропоновано систему загальноправових принципів судової психологічної експертизи неповнолітніх на основі принципів судової експертної діяльності в контексті стандартів дружнього до дитини правосуддя: принцип верховенства права та принцип дотримання найкращих інтересів дітей, законності, об'єктивності й повноти дослідження, незалежності та

методологічної самостійності, науковості, компетентності, допустимості використаних методів, дотримання експертом професійної етики;

- обґрунтовано систему принципів експертного судового психологічного дослідження дітей, у якій основоположні принципи дослідження в психології (детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку, системності, які організовані категорією особистості) конкретизуються в підходах до судового експертного дослідження дитини (вікового підходу, рівневого аналізу, взаємодії особистісних та ситуаційних (перемінних) факторів, контекстуальності);

- сформульовано визначення вихідних даних судової психологічної експертизи дітей як сукупності інформації, яка використовується експертом для визначення предмета, завдань конкретної експертизи, підбору методів та здійснення процесу дослідження; визначено, що джерелами вихідних даних є документ про призначення експертизи (дослідження) і об'єкти дослідження;

- розроблено єдиний алгоритм дій експерта у ході судового психологічного дослідження неповнолітнього в кримінальному провадженні;

удосконалено:

- застосування диференційного підходу до виокремлення предметних видів судових психологічних експертиз щодо неповнолітніх;

- застосування методів судової експертизи в судовій психологічній експертизі дітей, зокрема діалектичного методу та методів логіки як всеохоплюючих загальних методів пізнання (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, абстрагування), загальнопізнавальних методів (спостереження, порівняння, вимірювання, експерименту, моделювання, опису, побудови гіпотез, формалізації) й окремих методів судового психологічного дослідження (спрямованого спостереження, діалогового, біографічного, контент-аналізу, герменевтичного, вивчення продуктів діяльності (творчості), психодіагностичного) стосовно судової психологічної експертизи неповнолітніх, які набувають специфіки застосування відповідно до об'єкта та принципів дослідження;

- застосування методів у ході експертного обстеження дитини, зокрема шляхом упорядкування параметрів спрямованого спостереження й укладання планів експертної бесіди з неповнолітнім підекспертним та його законним представником;

- формулювання питань, які ставляться на вирішення експерта-психолога відповідно до завдань доказування та предмета дослідження;

дістали подальшого розвитку:

- учення про об'єкти дослідження судової психологічної експертизи неповнолітніх відповідно до його гносеологічного й процесуального аспектів: об'єкт судової психологічної експертизи неповнолітніх – це дитина з будь-яким процесуальним статусом; її дорослий опікун; сукупність матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експертного обстеження), які містять відомості про розвиток дитини (умови, хід, рівень психічного розвитку), її індивідуальність та психічну діяльність за юридично значимих обставин;

- формування поняття предмета судової психологічної експертизи дітей, яким є психологічні факти, що відображають специфіку вікового розвитку дитини, її психічних процесів, якостей, індивідуально-психологічних особливостей, їх формування в умовах виховання й унаслідок ситуації, що розслідується/розглядається слідством чи судом, а також детермінанти поведінки дитини в юридично значимих обставинах;

- поняття методики судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні, обґрунтування наявності двох основних алгоритмів експертного психологічного дослідження: один з яких передбачає дослідження особистості дитини, а другий – дослідження психологічних фактів, що є складовими комунікативної діяльності дитини в ситуації процесуальної дії;

- структура методик психологічного дослідження дітей: методики судової психологічної експертизи особистості неповнолітніх у кримінальному провадженні й методики судової психологічної експертизи комунікативної діяльності неповнолітнього в ситуації процесуальної дії;

- методичні основи проведення експертного дослідження дитини, порядку проведення експертної бесіди згідно зі стандартами дружнього до дитини правосуддя, етичного кодексу психолога;
- характеристика груп вихідних даних, їхніх ознак, інформації, носіями якої вони є, і способів її отримання. Показано наявність суттєвих змін у видах документів, які містять інформацію, значиму для проведення повного експертного дослідження у зв'язку зі збільшенням ролі технологій і гаджетів у житті дітей та змін умов життя, зумовлених повномасштабним вторгненням РФ в Україну;
- основні форми взаємодії суб'єктів призначення й проведення судової психологічної експертизи дітей у кримінальному судочинстві;
- шляхи вдосконалення процедур призначення й проведення судової психологічної експертизи дітей у кримінальному провадженні;
- питання щодо змісту етапів проведення судової психологічної експертизи та стадій експертного дослідження (підготовчої, аналітичної, порівняльної та синтезувальної);
- особливості оцінки висновку експерта за результатами проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх суб'єктами призначення зазначеної експертизи, розуміння яких є для експерта інструментом удосконалення своєї професійної діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації пропозиції та висновки можуть бути використані:

- у науковій та науково-дослідній діяльності – для подальшого наукового опрацювання теоретичних та практичних питань судової психологічної експертизи неповнолітніх, створення типових методик, методичних рекомендацій та методичних листів (*акт впровадження Дніпровського державного університету внутрішніх справ від 01 червня 2026 р.; акт впровадження Донецького НДЕКЦ МВС від 30 червня 2026 р. № 19/105/13-9094-2026*);
- у правотворчості – під час розроблення нових та вдосконалення чинних

законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, у яких визначаються правові й організаційні засади проведення судових експертиз щодо дітей;

– в експертній практиці – у ході проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх у кримінальному провадженні (*акт впровадження Донецького НДЕКЦ МВС від 30 червня 2026 р. № 19/105/13-9094-2026*);

– у правозастосовній діяльності – для надання практичної допомоги дізнавачам, слідчим, прокурорам, суддям, адвокатам з метою оптимального використання ними можливостей судової психологічної експертизи;

– в освітньому процесі – під час підготовки підручників, навчальних посібників, науково-методичних і лекційних матеріалів із дисциплін «Криміналістика», «Судова експертиза», «Судово-психологічна експертиза», у ході навчання й підготовки (підвищення кваліфікації) судових експертів (*акт впровадження Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України від 09 червня 2026 р.*).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачкою самостійно, усі сформульовані положення, висновки та пропозиції є результатом власних досліджень й обґрунтовані результатами судово-психологічних експертиз.

У наукових працях, що опубліковані в співавторстві, міститься вагомий внесок здобувача:

– у статті Filipenko N., Spitsyna H., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. «Combating Child Sexual Violence and Exploitation: Psycho-Legal Experience of Ukraine and the World» здобувачка на підставі аналізу власної експертної практики обґрунтувала психологічні вікові чинники поведінки дітей – жертв сексуального насильства, яку дорослі можуть тлумачити як відсутність супротиву, прояви згоди, приховування факту здійснення насильства;

– у праці Filipenko N., Shevchuk V., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. «Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine» здобувачка на підставі аналізу

власної експертної практики продемонструвала генезу завдань судової психологічної експертизи відеозапису щодо неповнолітніх жертв сексуального насильства;

– у публікації Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. «Тактика призначення та проведення судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх у контексті дружнього до дитини правосуддя», внеском здобувача є визначення та характеристика типових прорахунків ініціаторів призначення судово-психологічної експертизи під час підготовки до її призначення.

Ідеї та напрацювання співавторів у дисертації не використовувалися.

Апробація матеріалів дисертації. Отримані результати наукових розробок і сформульовані за результатами дослідження висновки оприлюднено на міжнародних науково-практичних конференціях та інших наукових заходах, присвячених проблемам криміналістики та судової експертизи. Серед них, зокрема: *«Актуальні питання судової експертизи і криміналістики»* (м. Харків, 19 травня 2023 р.); *«Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності в сучасних умовах»* (м. Дніпро, 20 грудня 2024 р.); *«Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики»* (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.); *«Актуальні питання судової експертизи судової експертизи і криміналістики»* (м. Харків, 17 травня 2024 р.); *«Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку»* (м. Київ, 20 червня 2025 р.); *«Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація»* (м. Львів, м. Кишинів, м. Київ, м. Одеса, 5 листопада 2025 р.); *«Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності у сучасних умовах»* (м. Дніпро, 31 жовтня 2025 р.); *«Практична психологія у сучасному вимірі»* (м. Дніпро, 21 квітня 2026 р.).

Публікації. Основні результати наукової роботи опубліковано в 16 наукових працях, а саме: у 1 розділі монографії, 7 наукових статтях у фахових виданнях України (з них 1 у міжнародному виданні, що входить до наукометричної бази Scopus; 1 стаття у міжнародному іноземному виданні) та 8

тезах доповідей на конференціях різних рівнів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять 12 підрозділів, висновків, списків використаних джерел за кожним розділом (всього 494 найменування) та додатків (на 47 сторінках). Загальний обсяг дисертації складає 408 сторінок (17 ум. друк. арк.), з яких основний текст дисертації займає 279 сторінки (11,63 ум. друк. арк.).

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВІ Й ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1 Правові норми, що регулюють проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні

Судова психологічна експертиза неповнолітніх є важливим джерелом доказування у кримінальних провадженнях, де підозрюваним, потерпілим чи свідком є дитина. У кримінальних провадженнях, де діти є потерпілими, висновок експерта часто є ключовим доказом сторони обвинувачення, оскільки діти часто розповідають про вчинене відносно них сексуальне насильство після того, як сплив певний час (через страх, сором'язливість, погрози гвалтівника), тож матеріальні сліди злочину встановити неможливо, а ідеальні (зміни в поведінці дитини, її емоційному стані й розвитку, спогади) для їх виявлення й оцінки потребують спеціальних знань з психології. Крім того, захисна позиція дорослого, який підозрюється у вчиненні сексуального насильства, часто полягає в тому, щоб заявити, що дитина мститься дорослому через невдоволення від виховних заходів, бажання зруйнувати партнерство матері й вітчима тощо. У нашій практиці є приклади, коли твердження дітей про фізичне й економічне насильство, катування, вчинене опікунами, всиновлювачами, батьками, останні намагаються спростувати, використовуючи схожі аргументи: мовляв, діти змовилися проти них під впливом найстаршої проблемної дитини чи хочуть дорогих гаджетів, розваг, а синці на їх тілі є результатом падінь, тренувань, стрибання на скакалці тощо. У випадку, коли до дитини є доступ потенційних кривдників, дорослі підозрювані можуть застосовувати умовляння, залякування, дарування подарунків. Результатом такого впливу може стати відмова дитини від

своїх первинних показань.

Судова психологічна експертиза на теренах України після тридцятилітньої заборони відродилася у 60-тих роках XX століття у зв'язку зі змінами в тодішньому законодавстві [3, 37, 156, с. 455]. Це відродження проявилось, серед іншого, у розробленні методичних засад судової психологічної експертизи здатності неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) повною мірою розуміти характер і значення вчинюваних із ними дій. Розвиток теорії й практики судової експертизи отримав нові імпульси для прогресу зі здобуттям Україною незалежності. Один із таких імпульсів пов'язаний зі зміною спрямування кримінального судочинства щодо неповнолітніх з карального підходу на відновний, впровадження в національну практику правозастосування норм дружнього дитини правосуддя, надання пріоритету інтересам дитини, униканню її повторної травматизації й надання показанням неповнолітньої особи такої ж ваги, як і показанням дорослих.

Наведемо для ілюстрування такого підходу судові рішення. Із рішення від 10 грудня 2024 року у справі № 446/764/22 Верховного Суду колегією суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду щодо вчинення діяння, передбаченого ч. 4 ст. 152 Кримінального кодексу України (далі – КК України) відомо, що показання малолітньої потерпілої, надані нею в ході досудового розслідування з дотриманням ст. 225 КК України (без попередження про кримінальну відповідальність за відмову від надавання показань і за завідомо неправдиві показання з роз'ясненням обов'язку говорити правду) щодо неодноразового вчинення співмешканцем матері відносно падчерки сексуального насильства прийняті судам першої, апеляційної інстанції й Верховним Судом України. Взято до уваги також і висновок експерта-психолога, згідно з яким дитина, з урахуванням її індивідуально-психологічних і вікових особливостей, здатна правильно сприймати та у подальшому відтворювати події [115]. З Вироку від 21 липня 2025 року у кримінальному провадженні № 629/153/25 Лозівського міськрайонного суду Харківської області за ст. 152 ч. 3, 152 ч. 4, 152 ч. 6 КК України, щодо чоловіка, який гвалтував своїх неповнолітніх

доньок, слідує, що суд узяв до уваги показання дітей, надані ними під час досудового слідства, визнавши їх чіткими, логічними й послідовними, врахував висновки судово-психологічних експертиз, проведених щодо потерпілих, згідно з якими діти здатні до правильного сприймання та подальшого відтворення подій, які мають значення у кримінальному провадженні. Показання підсудного, який заявив, що доньки його оговорюють, бо їх так налаштувала матір через подружні конфлікти; факт порушення невинної плівки у дівчат пояснив тим, що вони спілкувалися з іншими чоловіками, суд оцінив як намагання сторони захисту ввести суд в оману з метою уникнення кримінальної відповідальності за вчинене [21].

Питанням судової психологічної експертизи загалом й щодо неповнолітніх зокрема присвячено багато праць українських вчених, серед яких В. В. Бедь [9], В. Й. Бочелюк [14, с. 129], О. В. Землянська [46], Ю. І. Ємець [42], Козлова А. Г. [62], О. О. Кочура [71], В. В. Романюк [157], О. В. Ходанович [197], та інші. У роботах перерахованих вище науковців розглянуті теоретичні питання судово-психологічної експертизи неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом чи є потерпілими від правопорушень, досліджено питання структури індивідуально-психологічних особливостей неповнолітніх, які вчинили певні види правопорушень, питання професійних якостей експерта-психолога тощо. Процесуальні особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх, зокрема, питання призначення й проведення психологічних експертиз щодо дітей у межах кримінального провадження висвітлено в наукових і науково-методичних роботах таких науковців у галузі права, психології й судової психології, як А. О. Бабешко [7], К. Е. Булдакова [18], В. В. Горошко [26], П. Дейкало й В. Бабій [31], Ю. І. Ємець [42], А. Г. Козлова [62], Н. М. Крестовська [72], О. Сліпець [235], О. В. Федосова [191], Н. Філіпенко разом із співавторами [224, 225], Н. В. Хмелевська [196], В. Ю. Шепітько [208, с. 103–121] та інші.

Науковці та практики, які досліджували питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, указують на необхідність дотримання у ході

здійснення правових процедур щодо дітей стандартів прав людини, норм правосуддя, дружнього до дитини, що викладені в таких міжнародних правових актах, що імплементовані в національну систему правосуддя: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [105], Конвенція про права дитини [65], Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Ріядські керівні принципи», 1990 року) [241], Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») [106], Конвенція Ради Європи Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [66], Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [55], Керівні принципи щодо дій на користь дітей у системі кримінального правосуддя (Віденські керівні принципи) [229].

Узагальнюючи, можна виокремити такі основні положення, викладені в названих щойно нормативно-правових актах:

- дитина у контакті з законом (тобто, дитина, яка перебуває у сфері діяльності юстиції щодо дітей, зокрема дитина у конфлікті із законом, або дитина, яка є потерпілою чи свідком у кримінальному провадженні [184]), не може мати менший обсяг прав, аніж дорослий учасник кримінального процесу;
- здійснення провадження щодо дитини за такими ж технологіями, як і щодо дорослого, є непрямою дискримінацією неповнолітнього, тобто ситуацією, «...за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб...» [134];
- вікові особливості й соціальний статус дитини зумовлюють більшу, в порівнянні з дорослими, вразливість неповнолітніх, тож вони потребують захисту з боку системи правосуддя;
- особливе, уразливе становище дітей зумовлює необхідність застосування особливих технологій у ході кримінального провадження, здійснення спеціальної підготовки осіб, які ці технології застосовують;

– необхідність організації особливої процедури проведення процесуальних дій за участю дітей (так званих «опитувань»).

Доречність участі психолога в ході слідчих дій із неповнолітнім для здійснення безпосереднього діалогу наодинці з дитиною із застосуванням методики «Зелена кімната», а не лише для присутності під час проведення слідчого експерименту чи допиту слідчим за присутності усіх учасників слідчої дії, нині вже є визнаною [16, 27, 75, 154, 220].

Захисний підхід до правозастосування щодо дітей натеper має своїм результатом концепцію правосуддя, дружнього до дитини, яка орієнтована на захист неповнолітнього, що перебуває в контактi із системою правосуддя, незалежно від його процесуального статусу [55, с. 17]. Принципами цієї концепції є такі:

– принцип участі. Передбачає повагу до права дитини отримати інформацію про свої права, мати доступ до юридичного консультування, на те, щоб бути вислуханою під час розглядів, що стосуються або впливають на них, повагу до точки зору дитини з урахуванням рівня її рівня розвитку, надання належної уваги думці дітей з урахуванням їх зрілості;

– принцип дотримання найкращих інтересів дітей. Означає, що у будь-якій справі, як упродовж розслідування, розгляду, так і у рішенні, мають бути враховані інтереси дитини: її думка (з урахуванням віку), права дитини, психологічне і фізичне благополуччя, правові, соціальні й економічні інтереси;

– принцип поваги до гідності дитини. Передбачає ставлення до дитини з обережністю, чутливістю, справедливістю та повагою, турботою, чесно, з урахуванням особистої ситуації неповнолітнього, незалежно від причини, з якої вона увійшла у контакт із системою правосуддя та її процесуального статусу. Діти повинні вважатися та розглядатися як повні носії прав;

– принцип недискримінації, який полягає в тому, що права дітей повинні забезпечуватись незалежно від ознак статі, раси, кольору шкіри, віку, мови, релігії, переконань, національності чи соціального походження, соціально-економічного стану, статусу батьків, майнового стану, народження, сексуальної

орієнтації, гендерної ідентичності чи ін. Для дітей, які перебувають в уразливому становищі (дітей мігрантів, дітей-біженців та дітей-шукачів притулку, дітей без супроводу, дітей-інвалідів, безпритульних, дітей, що перебувають у спеціалізованих закладах тощо) повинні бути гарантовані конкретні засоби захисту та допомоги;

– принцип верховенства права, який щодо дітей означає недопустимість зменшення чи скасування їхніх прав у порівнянні з правами дорослого, щодо законності, справедливості, презумпції невинуватості, права на правову допомогу, доступу до суду, права на апеляцію, забезпечення права доступу до ефективного механізму подання скарг.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує теза про те, що застосування відносно дітей особливих процедур провадження не є діями, які спрямовані на утиск прав дорослих, а позитивними діями (впровадження спеціальних правових заходів, спрямованих на зменшення дисбалансу між можливостями різних груп людей користуватися рівними правами, що виникає через об'єктивно існуючі особливості представників груп (вікові, фізичні, психічні можливості), стереотипи, традиції тощо та використовуються для компенсації прав певних категорій осіб і для усунення наслідків проявів соціальної нерівності [89]), оскільки застосування щодо малолітніх і неповнолітніх таких самих процедур у той самий спосіб, що і відносно дорослих, ставить дітей в особливо вразливе становище з огляду на їх вікові особливості [26].

Водночас маємо зауважити, що питання призначення й проведення судової психологічної експертизи й комплексної психолого-психіатричної експертизи нині досліджені недостатньо. Науковці вказують на необхідність проведення поміж інших, судових психологічних експертиз, на можливість та доцільність комплексування судового психологічного й судового психіатричного дослідження, можливість призначення судової психологічної експертизи щодо дітей з різним процесуальним статусом, при цьому не завжди точно чи й коректно відображають сутність, завдання судово-психологічного дослідження, його суб'єктів, уживають невластиві психологічній науці терміни [45, с. 257, 116, 197].

Зокрема, не є безспірними твердження В. Осмоляна щодо призначення судово-психологічної експертизи з метою визначення «ступеня розвитку підлітка у випадках, коли є суттєве його відставання від вікової норми», можливість доручення проведення судової психологічної експертизи педагогам, можливість постановки питання щодо наявності «асоціальних» відхилень у розвитку підлітка у порівнянні з «нормальними» відхиленнями для цього віку; спричинення відхилення в розвитку психічними захворюваннями; вимоги присутності у ході проведення експертизи захисника і законного представника; умовивід щодо найбільш частой підстави для призначення судової психологічної експертизи щодо неповнолітнього вчинення дитиною злочину з особливою жорстокістю [116, с. 26].

Процесуальні аспекти призначення й проведення судових експертиз у ході розслідування кримінальних проваджень, порядок підготовки матеріалів для їх призначення і проведення (зокрема, і експертиз щодо дітей), визначаються Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) [80], Законом України «Про судову експертизу» [139], й відомчими підзаконними нормативними актами: Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (із змінами) [51] (далі – Науково-методичні рекомендації) [112], Інструкцією про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах [52], Інструкцією з організації проведення та оформлення експертних проваджень в установах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України (далі – Інструкція МВС) [50], наказом Міністерства охорони здоров'я України Про організацію судово-експертної діяльності у галузі судової психіатрії та психології (далі – Наказ МОЗ) [138].

Відповідно до статті 7 Закону України «Про судову експертизу» суб'єктами судово-експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їх

територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності й судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, а також інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань, призначених в порядку та на умовах, визначених цим Законом. Суб'єктом виконання конкретної експертизи є експерт, якому доручено її проведення. Експерт має процесуальний статус, права, обов'язки, несе відповідальність, визначену законами й відомчими підзаконними нормативними актами. До переліку експертиз, які можуть виконуватися лише державними спеціалізованими установами судово-психологічна експертиза не належить [139], отже, проводити судово-психологічну експертизу можуть й експерти, які не працюють в державних спеціалізованих експертних установах. Згідно з Порядком проведення Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України атестації судових експертів [130], Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію при МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС [126], існує єдина експертна спеціальність з психологічних досліджень за індексом 14.1.

У низці Міжнародних нормативних актів, що стосуються норм правосуддя, дружнього до дитини, вказано на необхідність спеціальної підготовки спеціалістів, які працюють із дітьми. Вимога щодо наявності спеціальної підготовки експерта, який працюватиме з підекспертною дитиною, забезпечується вимогою ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», згідно з якою судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку. Наявність відповідних знань фахівця у випадку, коли експертне дослідження виконується експертом державної спеціалізованої установи, забезпечують вимоги для таких спеціалістів: мати відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти спеціальну підготовку й отримати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності [139]. Оскільки існує єдина експертна спеціальність, яка надає право на проведення судових психологічних експертиз будь-якого предметного виду, зокрема й щодо дітей, експерт психолог повинен мати знання з вікової психології та володіння методиками проведення судових психологічних

експертиз щодо дітей з-поміж знань про проведення психологічних експертиз інших предметних видів. Водночас, на нашу думку, специфіка проведення експертного дослідження, об'єктом якого є дитина, актуалізує потребу у виокремленні експертної спеціальності, що є складовою системи ювенальної юстиції.

Відповідно до ст. ст. 242, 243 КПК України, залучити експерта, експертів чи експертну установу для проведення експертизи можуть сторони кримінального провадження або, за відповідних підстав, визначених ст. 244 КПК України, слідчий суддя. Ця стаття КПК України не указує на учасників кримінального провадження, які обмежені в праві залучити експерта. Водночас зі змісту ст. ст. 243, 244 КПК України слідує, що самостійно призначити судову експертизу чи клопотати про її призначення до слідчого судді може сторона захисту, згадки про потерпілого чи його представника немає [80]. На нашу думку, така ситуація може призвести до обмеження прав потерпілої дитини. Стаття 7¹ Закону України «Про судову експертизу» указує на документ, що є підставою проведення судової експертизи: відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою (у разі проведення експертизи на замовлення інших осіб) [139].

Відомчі нормативно-правові акти конкретизують це положення, називаючи документ, який може бути підставою для проведення судово-психологічної експертизи. Пункти 1.8 Інструкції МЮ України [51] та 5 розділу 1 Інструкції МВС України [50] однаково визначають процесуальний документ або договір з експертною установою, складений на підставі письмового звернення особи, як підставу проведення судової експертизи.

Обидві згадані інструкції містять вимоги до документа про призначення експертизи, де має бути вказано: місце й дата винесення процесуального документа; посада, звання та прізвище особи, що призначила експертизу (залучила експерта), найменування установи або суду, номер провадження (справи); обставини справи, які мають значення для проведення експертизи, підстави для призначення експертизи; найменування експертної установи,

експертам якої доручається проведення експертизи, або прізвище(а) експерта(ів); запитання, які виносяться на вирішення експертів; перелік об'єктів, що підлягають дослідженню (у тому числі зразків та інших матеріалів, чи посилання на такі переліки, що є в матеріалах справи); дані про особливості виявлення, вилучення, зберігання об'єкта дослідження або про інші обставини, що можуть або могли вплинути на його властивості та ознаки, з наданням належно засвідчених копій протоколів процесуальних дій; інші дані, надання яких вимагає процесуальне законодавство або які мають значення для проведення судової експертизи.

Для реалізації потенційного юридичного значення висновку експерта важливу роль відіграє коректність поставлених на вирішення експерта завдань. Для формулювання питань, які ставляться на вирішення експерта, ініціатор може скористатися орієнтовним переліком питань, що їх містять відповідні розділи та підрозділи Науково-методичних рекомендацій [112]. Щодо психологічної експертизи – вони наведені у розділі VI цього нормативно-правового акту, на нашу думку, використання цього переліку нині має певні складнощі. Зупинимось на основних із них.

По-перше, перелік містить запитання, що стосуються різних предметних видів експертиз, які при цьому не розподілені на відповідні групи. За такої ситуації у ініціатора може не бути достатнього обсягу обізнаності для того, щоб виокремити саме ті, які необхідні для вирішення завдань доказування. На практиці це призводить до того, що документ про призначення експертизи містить запитання, які можуть не мати юридичного значення (наприклад, питання щодо фізіологічного афекту в постанові про призначення експертизи щодо потерпілої особи, наявність психологічних ознак прийняття неповнолітнім рішення щодо сексуальної взаємодії стосовно дитини, яка не досягла шістнадцяти років) і не містити питань, які можуть мати юридичне значення (ми таке зустрічаємо: в окремих постановках про призначення судово-психологічних експертиз у провадженнях, розпочатих за фактами порушення статевої недоторканості не було питань щодо психотравмувального впливу події

на потерпілу дитину, в постановках, винесених у провадженнях, розпочатих по фактам катування, не було питання щодо психічних страждань дитини. Такі ситуації призводять до призначення додаткових експертиз).

По-друге, з часу затвердження останньої редакції Науково-методичних рекомендацій у законодавстві України й практиці правозастосування відбулися значні зміни, зокрема ті, що пов'язані з імплементацією в національне законодавство положень Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства, криміналізацією домашнього насильства [118, 133]. Окрім того, після 2012 року розроблені методики виконання судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні. Це методика судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною (zareєстрована в Реєстрі методик проведення судових експертиз за кодом 14.1.72), судово-психологічної експертизи в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої недоторканості (zareєстрована в Реєстрі методик проведення судових експертиз за реєстраційним кодом 14.1.74), судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства (zareєстрована в Реєстрі методик проведення судових експертиз за реєстраційним кодом 14.1.81), судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) (zareєстрована в Реєстрі методик проведення судових експертиз за реєстраційним кодом 14.1.85) [149]. Згідно з цими методиками у ході судової психологічної експертизи, призначеної щодо дітей, вирішуються завдання, які нині є актуальним для практики правозастосування, але не відображені в Науково-методичних рекомендаціях [112]. Для прикладу наведемо один із виконаних нами висновків, призначених у кримінальному провадженні, розпочатому за фактом домашнього насильства, що вчиняв щодо колишньої дружини й дітей громадянин Р., який окрім того, що застосовував грубу фізичну силу, нецензурну лайку щодо колишньої дружини, також застосовував і фізичну силу та залякування дітей. За результатами експертного дослідження встановлено таке: 1. Внаслідок вчиненого

батьком підекспертного (молодшого підліткового віку) систематичного домашнього насильства відносно його матері в присутності малолітнього потерпілого, а також до самого хлопця, останній отримав негативні емоційні переживання, незадовільні умови виховання, які зумовили негативні зміни в структурі індивідуальності потерпілого і його психічному розвитку; порушений тип прив'язаності до кожного з батьків – уникнення щодо батька і невротична емоційна прив'язаність до матері; інверсія (зміна) соціальної ролі дитини в родині. Дії батька потерпілого суттєво погіршили умови життя дитини, справили негативний вплив на його розвиток, зумовили формування в нього рис індивідуальності, які перешкоджають його активному соціальному функціонуванню й розвитку. 2. Ситуація, що досліджується у провадженні, є психотравмувальною для малолітнього потерпілого. Характер психотравмувального впливу ситуації на потерпілого полягає в існуванні у нього впродовж тривалого часу негативних емоцій та переживань страху, тривоги, безпорадності, непрогнозованості майбутнього, а також ураження психічного розвитку й порушення формування емоційно-вольової сфери, навичок побудови взаємин, порушення побудови прив'язаності, інверсії його соціальної ролі. Внаслідок ситуації, що досліджується у цьому кримінальному провадженні потерпілому заподіяні психічні страждання [23]. У наведеному випадку слідчий не міг самостійно сформулювати питання для вирішення судовим експертом, потребував консультування.

Згідно зі статтею 486 КПК України, в разі необхідності вирішення питання щодо наявності у підозрюваної чи обвинуваченої дитини психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та її здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації, призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза [80]. Слід наголосити на наявності змін у відомчому нормативному акті Міністерства охорони здоров'я України, який стосується організації й проведення судових психіатричних, судових психологічних та комплексних судових психолого-психіатричних експертиз. Ці зміни, серед іншого, усунули його суперечності з

процесуальним законом й практикою проведення судово-психологічних й комплексних судових психолого-психіатричних експертиз, що відображає, зокрема офіційний сайт Державної установи – Інституту судової психіатрії Міністерства охорони здоров'я України [181]. Такими змінами є виключення пункту, який передбачав можливість «залучати» експертом-психіатром психолога, який містив нормативний акт раніше [135], та затвердження трьох форм висновку експерта: за результатами судово-психіатричної експертизи, за результатами судово-психологічної експертизи й за результатами комплексної судової психолого-психіатричної експертизи [138] (які замінили єдину форму «Висновок судово-психіатричного експерта», що не відповідала суті експертного дослідження у разі проведення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи чи судово-психологічної експертизи).

У відомчих нормативних актах є вказівки щодо строків проведення судових експертиз без урахування часу виконання клопотань експерта: п. 1.13 Інструкції МЮ України передбачено виконання судових експертиз у строк, що не перевищує 90 днів; п. 17 Інструкції МВС указує на строки проведення експертиз від 10 до 90 днів, залежно від складності експертизи. Обома згаданими вище нормативними актами передбачено скорочення строку проведення експертизи (відповідно до строку досудового розслідування) або його подовження через значну завантаженість судового експерта й складність експертизи [50, 51]. Нововведенням Інструкції МВС, що відповідає нормам дружнього до дитини правосуддя, й ч. 4 ст. 28 КПК України (яким передбачено невідкладне здійснення кримінального провадження щодо неповнолітньої особи або щодо кримінального правопорушення, вчиненого стосовно малолітньої або неповнолітньої особи [80]), є абзац 2 пункту 9 Інструкції МВС, згідно з яким експертизи та експертні дослідження в кримінальних провадженнях щодо неповнолітньої особи або щодо кримінального правопорушення, вчиненого стосовно малолітньої або неповнолітньої особи, за клопотанням ініціатора виконуються позачергово [50]. Відповідно до п. 33 наказу МОЗ «Про організацію судово-експертної діяльності у галузі судової психіатрії та психології», «після

закінчення судово-психологічної експертизи, у строк до 5 календарних днів складається висновок експерта-психолога судового», залежно до ступеня складності й кількості об'єктів, цей строк може бути подовжений до 10 днів [138]. Цей нормативний акт не містить визначення поняття «судово-психологічна експертиза», водночас аналізуючи п. п. 24, 25 вказаного наказу (в яких йдеться про завдання, порядок проведення експертного обстеження, названі ознаки поведінки підекспертного, важливі для встановлення психологічного діагнозу, тощо), доходимо висновку, що «судово-психологічною експертизою», «комплексною психолого-психіатричною експертизою» називають експертне обстеження особи. Строк попереднього ознайомлення експерта (ів) з матеріалами кримінального провадження, строк, упродовж якого після надходження до експертної установи документу про призначення експертизи має бути проведено експертне обстеження особи, цим нормативним актом не врегульований, отже, не врегульований і загальний строк проведення судової психологічної чи комплексної судової психолого-психіатричної експертизи.

Згідно з нашими спостереженнями виконанню судових психологічних експертиз щодо дітей у найкоротший строк перешкоджає дві обставини.

Першою є недостатня кількість документів, наданих для проведення дослідження ініціатором призначення експертизи. Ця обставина призводить до необхідності складання клопотання про надання додаткових матеріалів, очікування його задоволення, як наслідок до зайвих витрат часу. Цю ситуацію певним чином можна змінити проведенням науково-методичної роботи зі слідчими й прокурорами, створенням методичних листів і рекомендацій з підготовки матеріалів для призначення експертизи. Наш умовивід співвідноситься із даними опитування 208 практиків правозастосування (на запитання можна було обирати більш як одну відповідь), згідно з якими серед заходів, що сприятимуть оптимізації проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх, на думку 39,4% респондентів стане розроблення додаткових методичних рекомендацій для суддів, слідчих, прокурорів, на думку ще 22,1% респондентів такими заходами стане обмін думками й досвідом між

суддями, слідчими, прокурорами. Більш виразно потребу практиків правозастосування в отриманні науково-методичної інформації відображає відповідь на запитання про бажані зміни до способу взаємодії між слідчими, адвокатами та судовими експертами у сфері судової психологічної експертизи неповнолітніх. Відповідаючи на це запитання, 42,8 % респондентів указали на потребу проведення регулярних спільних тренінгів і семінарів, 32,7% – на потребу в спільному обговоренні складних і нетипових випадків на конференціях, навчальних заходах чи нарадах, 29,3% – мають потребу у впровадженні регламентованих процедур для обміну інформацією (консультування) (текст анкети див. в додатку А.1).

Другою обставиною, яка перешкоджає проведенню судової психологічної експертизи щодо дітей в оптимальний строк, є велика кількість призначених щодо дітей експертиз. Це створює значне навантаження на експертні установи, яке стає перешкодою для виконання їх в найкоротший розумний строк. Аналіз статистичних даних указує на те, що кількість кримінальних правопорушень, учинених щодо дітей, лишається високою упродовж останніх п'яти років, високим є і завантаження судових експертів психологів.

Згідно із статистичними даними Офісу Генерального прокурора України про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування упродовж останніх п'яти років, кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених стосовно дітей, не має тенденції до зменшення:

- у 2021 році обліковано 5 178 правопорушень щодо дітей, з них у 3 383 оголошено підозру й 3 058 направлено до суду з обвинувальним актом;
- деяке зменшення зафіксовано упродовж першого року повномасштабного вторгнення: у 2022-му – обліковано 4 718 проваджень, оголошено підозру в 2 406 провадженнях, 1 146 направлено з обвинувальними актом до суду;
- у 2023-му маємо зростання показників: обліковано 6517 кримінальних проваджень, у 3 985 провадженнях оголошено підозру, до суду з обвинувальним

актом надійшло 3 615;

- у 2024 році обліковано 5 744 кримінальних проваджень, підозра оголошена у 3 734 випадках, 3 338 надійшло до суду з обвинувальним актом;

- упродовж 2025 року обліковано 6272 кримінальних провадження щодо дітей, у 3687 оголошено підозру, до суду з обвинувальними актами спрямовано 3 274;

- упродовж двох місяців 2026 року обліковано 1 023 кримінальні провадження, оголошено 396 підозр, 261 провадження надійшли до суду з обвинувальними актами [119] (рис. 1.1).

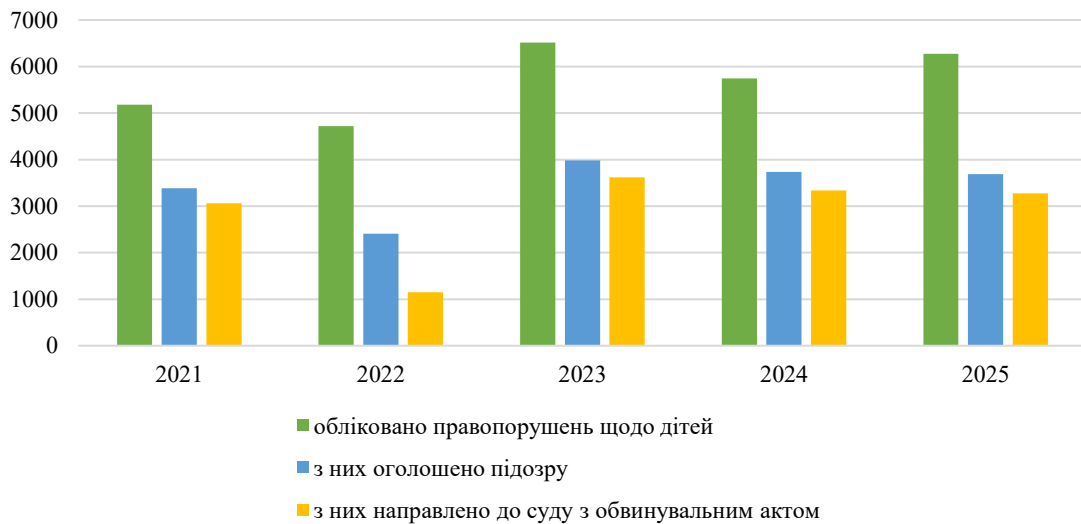

Рис. 1.1 Кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень щодо дітей та результати їх досудового розслідування, упродовж 2021–2025 рр.

На користь усталено високої ролі судових психологічних експертиз указують відомості щодо кількості проведених експертних досліджень цього виду в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України (далі – НДУСЕ МЮ України) й за ініціативою правоохоронних органів зокрема: в 2019 році – 993 експертизи, із яких за ініціативою правоохоронних органів 532; в 2020 році – 1363, із них за ініціативою правоохоронних органів 825; у 2021 році – 1211, із них за ініціативою правоохоронних органів – 835; у 2022 році – 1138, із них за ініціативою правоохоронних органів – 670; у 2023 році – 1003, із них за ініціативою правоохоронних органів – 819; у 2024 – 862

експертизи, із них за ініціативою правоохоронних органів 426; у 2025 році – 1024 експертизи, із них 833 за ініціативою правоохоронних органів (рис 1.2).

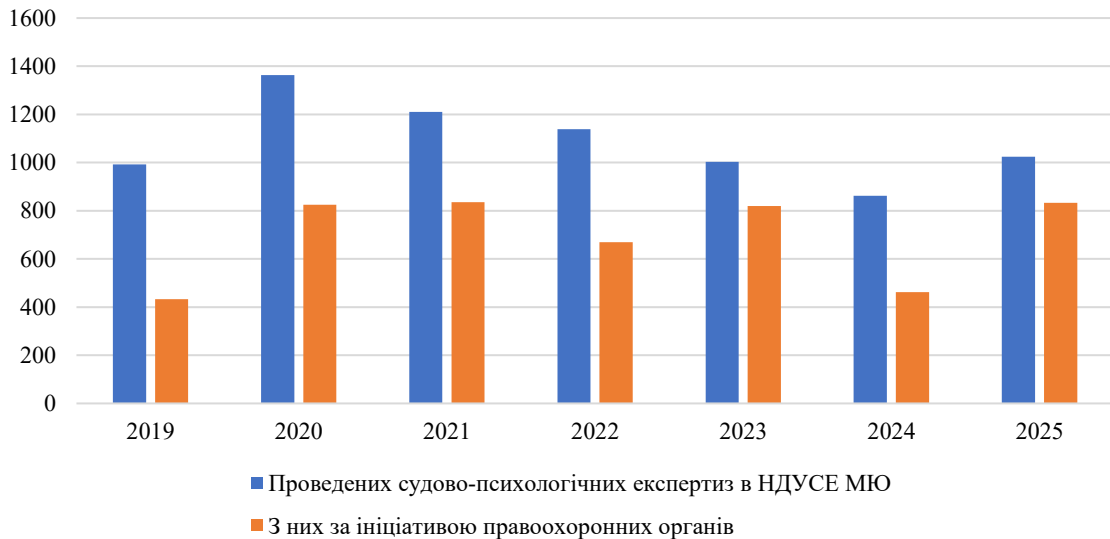

Рис. 1.2 Кількість проведених судово-психологічних експертних досліджень в експертних установах Міністерства юстиції України упродовж 2019–2025 рр.

Як слідує із відомостей офіційного сайту Міністерства юстиції України, станом на кінець січня 2026 року в НДУСЕ (без урахування Науково-дослідного центру незалежних судових експертиз Міністерства юстиції України, відомості за яким відсутні) працює 32 атестованих судових експерта, усього на залишку в цих установах відповідно до інформації Мін'юсту лишалось 459 судово-психологічних експертиз [108]. Безумовно, показники завантаженості судових експертів НДУСЕ МЮ України лише вказують на тенденцію щодо високої завантаженості судових експертів психологів в Україні (з огляду на існування інших суб'єктів судово-експертної діяльності). Водночас можна стверджувати, що за наявності на виконання в судових експертів психологів великої кількості експертиз, можливості щодо виконання експертиз щодо дітей першочергово в найкоротший строк об'єктивно обмежені. На користь правильності такого припущення свідчать й відомості про те, що значна кількість судово-психологічних експертиз в НДУСЕ виконуються у строк понад 90 днів: у 2019

році із 993 завершених експертиз у строк понад 90 днів виконано 246 експертиз; у 2020 році із 1363 – 281 експертиза; у 2021 із 1211 експертиз – 494; у 2022 із 1138 – 291 експертиза; у 2023 із 1003 – 317; у 2024 із 826 – 426 експертиз; у 2025 із 1024 – 515 експертиз (рис. 1.3) [108].

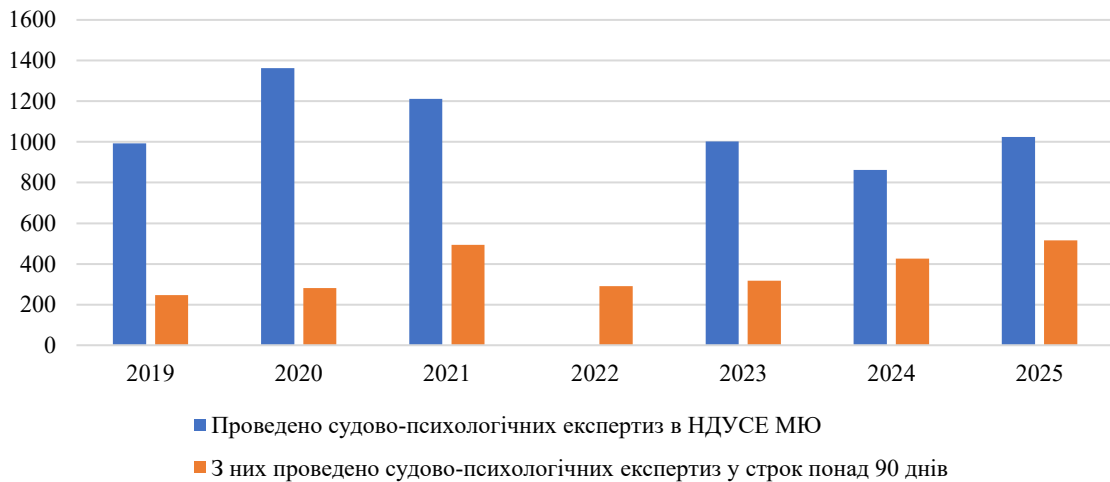

Рис. 1.3 Кількість проведених судових психологічних експертиз у строк понад 90 днів у порівнянні із загальною кількістю виконаних судово-психологічних експертиз в експертних установах Міністерства юстиції України

Наші умовиводи щодо актуальності завдання скорочення часу на проведення судових психологічних експертиз щодо дітей співвідносяться з результатами опитування ювенальних слідчих Дніпропетровської і Полтавської областей, згідно з якими з-поміж складнощів, із якими зустрічалися слідчі у ході призначення судових психологічних експертиз дітей, 73% респондентів назвали значний проміжок часу, який потрібен для виконання експертизи, 37% – труднощі у пошуку експерта чи експертної установи.

За таких умов необхідним є збільшення кількості атестованих судових експертів психологів, зокрема й тих, які є співробітниками державних спеціалізованих експертних установ.

Порядок проведення судової психологічної експертизи, зокрема, приймання матеріалів експертною установою чи експертом, подання ініціатору

клопотання про надання додаткових матеріалів, про забезпечення можливості проведення експертного обстеження, можливість проведення експертного обстеження за місцем знаходження підекспертного, – визначені відомчими нормативними актами: Інструкцією МЮ України [51] та Інструкцією МВС [50], Наказом МОЗ [135]. Можливість подання таких клопотань впливає зі змісту ст. 69 КПК України [80] й ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» [139]. Специфіка дослідження такого особливого об'єкта як дитина у відомчих нормативних актах не відображена.

В Україні за часів незалежності ратифіковано низку міжнародних нормативних актів, які регулюють проведення правових процедур щодо дітей, здійснюється імплементація норм правосуддя, дружнього до дитини.

Концепцією розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [137] ще в 2011 році проголошено необхідність здійснення низки заходів щодо нормативно-правового, організаційного, методичного, інформаційного та кадрового забезпечення, спрямованих на зменшення ризиків вчинення дітьми правопорушень, забезпечення під час розслідування й судового розгляду злочинів, скоєних дітьми, умов, спрямованих на ресоціалізацію дітей, додержання їх прав з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку. У згаданій концепції переважно йдеться про захист прав дітей, які перебувають в конфлікті із законом, це ж стосується і глави 38 КПК України, яка регулює кримінальне провадження щодо неповнолітніх [80]. Ця ж особливість зберігається і в Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей [113].

Водночас у ряді норм міжнародного й національного права йдеться про дотримання найкращих інтересів, створення умов для життя й розвитку для будь-якої дитини, яка перебуває у контакті із законом: яка порушила закон, є потерпілою від правопорушення чи його свідком, заявником. Ця обставина врахована у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської

конвенції)» [133, 136] й у «Національній стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках» [140].

Міжнародні правові акти, що належать до норм «м'якого» права [28], містять рекомендації, важливі для формування національної нормативної бази і формують уявлення щодо принципів, яким мають слідувати уповноважені органи, здійснюючи розслідування й судовий розгляд. На нашу думку, ці норми застосовні й для регулювання процедури проведення судової психологічної експертизи щодо дітей, як однієї з процесуальних дій.

Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, проголошують, що правосуддя щодо дітей має бути спрямованим для забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх, система правосуддя має бути в першу чергу спрямована на забезпечення благополуччя неповнолітнього і того, щоб будь-які заходи впливу на дітей-правопорушників були завжди сумірні з обставинами правопорушення й з особливостями їх особистості [106]. Встановлення таких особливостей, може бути одним із завдань судово-психологічної експертизи.

У Керівних принципах ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх, з-поміж іншого йдеться про те, що працівники правоохоронних органів та інші уповноважені особи повинні бути готові враховувати у своїй роботі особливі потреби молодих людей [241]. Суттєвими підґрунтям встановлення цих потреб є розуміння вікових й індивідуальних особливостей дитини, умов її формування, з'ясування яких може бути завданням судово-психологічної експертизи.

Керівні принципи щодо дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя («Віденські керівні принципи», Резолюція ЕКОСОР № 1996/13, 1996 року), спрямовані на захист не лише дітей, які мають конфлікт із законом, а й дітей, що стали жертвами чи очевидцями правопорушень. Цим документом проголошена потреба вживання державними органами заходів, спрямованих на: забезпечення дітей, що перебувають в контакті із законом, належним доступом

до правосуддя; справедливе поводження; повагу до їх гідності; отримання відповідної інформації, зокрема, й щодо функцій поліцейських, прокурорів, суддів, спеціалістів, про хід розгляду справи; захист від прямих контактів з правопорушником у ході розслідування і судового розгляду; визнання доказами знятих на плівку показань дітей [229].

Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (далі – Керівні принципи КМРЄ), містять низку важливих норм, що, зокрема, стосуються й організації кримінального провадження, створення середовища, дружнього до дітей, використання зрозумілої дітям мови, процедури надання дитиною показань тощо [55]. Ці рекомендації є слушними для організації та проведення експертного обстеження дитини й співзвучні з науковими положеннями психодіагностики вікової психології.

У Керівних принципах КМРЄ йдеться про необхідність ставлення до дітей з урахуванням їх віку, рівня зрілості та розуміння, потреб, можливих труднощів у спілкуванні; в умовах, які не залякують, спрямовані на створення максимального комфорту; дорослі учасники процесуальних дій повинні мати спеціальну підготовку, мають ознайомлювати дітей з приміщенням, особами, які з ними працюють, та їхніми функціями; у спілкуванні з дітьми повинна застосовуватися зрозуміла для них мова, діалог має проводитись в темпі й мати тривалість, що прийнятні для дитини; фахівці мають ставитися до дитини з повагою й делікатністю, максимально оберегати їх від інформації, яка їх повторно травмує; діти повинні мати можливість перебувати у супроводі батьків або законного представника [55, с. 21]. Перераховані вимоги повною мірою повинні застосовуватися до процедур проведення судового психологічного обстеження дитини в ході експертного дослідження. Зокрема, експерт повинен назватися, пояснити на рівні, доступному дитині, про свої завдання, етапи проведення експертного обстеження, надати можливість призвичаїтися до приміщення, обрати проведення обстеження в присутності законного представника чи без нього, брати перерви, не розповідати про події, які приводять до особливого психічного болю, тощо; безумовною важливою є й вимога коректного ставлення,

недискримінації.

Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, містять рекомендації з організації слідчих дій за участю дитини й фіксування показань неповнолітніх. Так, в п. 59 розділу 5 («Організація провадження, середовища та мови, дружніх до дітей»), п.п. 65, 57 розділу 6 («Свідчення та заяви дітей») йдеться про використання відеозапису показань дитини й ужиття заходів для зменшення кількості слідчих дій за її участю: «Методи опитування, такі як відео- або аудіозапис чи попередні закриті судові слухання, повинні використовуватись та розглядатись як допустимі докази», «Слід заохочувати аудіовізуальні заяви дітей, які стали жертвами або свідками, поважаючи права інших сторін на оскарження змісту таких заяв», «Кількість опитувань повинна бути максимально обмежена, а їх тривалість має бути адаптована до віку та можливості концентрації уваги дитини», «Існування менш суворих правил щодо надання свідчень, таких як відсутність вимоги присяги або інших подібних заяв, чи інших дружніх до дітей процесуальних заходів, не повинні само по собі зменшувати значення, яке надається показанням дитини», «Заяви і свідчення дитини не повинні вважатися недійсними або ненадійними тільки з причини віку дитини» [55, с. 29].

Наведені рекомендації є джерелом завдань, які можуть бути поставлені на вирішення судового експерта психолога стосовно психологічного оцінювання розповіді дитини (передусім у ході допиту). Експертна оцінка процесу реконструювання дитиною подій, що є предметом розслідування у кримінальному провадженні в ході слідчої дії, що зафіксована відеозаписом, зокрема, відсутність залежності від суттєвого впливу особи, яка проводить слідчу дію, наявність чи відсутність у розповіді дитини маркерів психологічних «слідів» пережитого досвіду, орієнтовно-настановної поведінки допомагають слідчому, суду оцінити показання неповнолітнього.

Наш умовивід відображають результати проведеного опитування слідчих. Так, на запитання: «Які основні завдання в ході розслідування кримінального провадження/судового розгляду, учасником якого є неповнолітній, може

допомогти судово психологічна експертиза?» (формулювання питання допускало більш як одну відповідь), 61% респондентів обрали відповідь «оцінка показань неповнолітніх» (анкету опитування див. у додатку А.1).

Таке розуміння завдань судово-психологічних експертиз відеозапису процесуальних дій за участю дітей, що зафіксовані відеозаписом, відображені у методичних рекомендаціях щодо особливостей здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за участю дітей, що підготовлені Департаментом захисту інтересів дітей та протидії домашньому насильству Офісу Генерального прокурора й Управління організації роботи та методичного забезпечення Головного слідчого управління Національної поліції України. У цих методичних рекомендаціях, зокрема, йдеться про те, що у ході психологічних експертиз щодо дітей мають бути досліджені: особливості сприймання потерпілою дитиною вчиненого злочину, психологічні наслідки (сліди) вчинення, інші психологічні стани, зумовлені вчиненням злочину», а також психологічні особливості відтворення події дитиною, здійснення на неї впливу (тиску) сторонніми особами, заподіяння дитині психологічної травми, її характеру (змісту), впливу на розвиток дитини [118, с. 61].

Джерела «жорсткого», тобто, обов'язкового, права, ратифіковані в Україні, містять вимоги щодо здійснення правосуддя, дружнього до дитини, й згідно із ч. 2 ст. 1 КПК України [80] є частиною національного процесуального законодавства.

Відповідно до п. б ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, неповнолітні підозрювані, обвинувачені мають бути в найкоротший строк доставленими до суду для винесення рішення, згідно з п. 4 ст. 14 процес щодо дітей має враховувати їх вік і бути спрямованим на перевиховання [105].

Відповідно до Конвенції ООН «Про права дитини», в усіх діях щодо дітей, незалежно від суб'єктів їх здійснення, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини, їх благополуччю. Із цією метою мають бути вжиті всі відповідні законодавчі й адміністративні заходи. Дитина має бути захищена від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи

зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину [65].

Стаття 30 Конвенції Ради Європи «Про захист прав дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» закріплює основні принципи щодо розслідування та кримінального провадження злочинів щодо сексуальної недоторканості: пріоритетності, в найкращих інтересах та з повагою до прав дитини, реалізуючи захисний підхід до постраждалих, унеможлиблюючи посилення розслідуванням та кримінальним провадженням отриманої дитиною травми, за можливості й доцільності, з наданням допомоги. Країни, які ратифікували Конвенцію, мають вжити необхідних заходів для забезпечення проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, у спеціально обладнаному чи прилаштованому для цих цілей приміщенні; особою (за можливості, однією), спеціально підготовленою для цих цілей, можливості супроводження дитини її законним представником або дорослим, якого вона сама обирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше [66].

Відповідно до ст. 28 Конвенції ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, обтяжуючими обставинами під час визначення покарання за правопорушення, вчинені проти статевої недоторканості, є завдання серйозної шкоди фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, вчинення злочину щодо особливо вразливої жертви [66]. Встановлення наявності чи відсутності психічної травми, нанесеної дитині правопорушенням, може бути одним із завдань судової психологічної експертизи.

Отже, міжнародні норми, які регулюють здійснення правових процедур щодо дітей у кримінальному провадженні, мають бути дотримані у вимогах щодо процедури експертного обстеження, актуалізації «традиційних» й формування нових експертних завдань й вимог до експертного обстеження.

Ці положення можна диференціювати таким чином:

- щодо процедури проведення судово-психологічної експертизи й

експертного обстеження: організація першочергового проведення експертиз щодо дітей або проваджень, учасниками яких є діти; проведення досліджень в умовах та за процедурами, які б відповідали нормам правосуддя, дружнього до дитини (із забезпеченням дбайливого ставлення до дітей, із урахуванням вікового рівня розвитку неповнолітніх, їх індивідуальних особливостей, потреб, можливих труднощів у спілкуванні, із забезпеченням емоційного комфорту, наданням можливості на початку обстеження ознайомитися з приміщенням, експертом, його функціями, сутністю й значенням експертного обстеження; із застосуванням зрозумілої мови, дотримання комфортного для дитини темпу й тривалості діалогу, що прийнятні для дитини певного віку; ставлення до дитини з повагою, максимальним її захистом від інформації, яка повторно травмує, наданням максимальної можливості не повторювати відомості, які актуалізують психічну травму; обов'язкового прибуття дитини на експертне обстеження у супроводі законних представників, забезпечення можливості експертного обстеження в присутності батьків/інших рідних/близьких людей/представника чи наодинці з експертом); вирішення завдань надання практикам правозастосування науково обґрунтованих відомостей щодо вікових особливостей дитини, специфіки її розвитку, потреб, зумовлених віком й індивідуальністю;

— щодо завдань, що ставляться на вирішення експертів: встановлення вікових й індивідуально-психологічних особливостей дитини; психологічних підстав для оцінювання практиками правозастосування показань дітей; потенційного впливу на дитину участі у подальших слідчих діях; факту психотравмування дитини внаслідок протиправної події; особливої вразливості потерпілої дитини; надання слідчим, дізнавачам, прокурорам, суду інформації щодо психологічних особливостей надання дитиною показань, зокрема, й тих, що зафіксовані відеозаписом; встановлення здатності дитини до правильного (за суттєвими ознаками) сприймання обставин подій й відповідного їх відтворення; наявності чи відсутності вікових особливостей чи особливостей індивідуальності, які б могли справити суттєвий вплив на зміст показань дитини;

– наявність спеціальної підготовки фахівців (експертів), які проводять судові експертизи.

Нині ст. 28 КПК України містить норму щодо невідкладного розслідування кримінального провадження щодо неповнолітньої особи, або щодо кримінального правопорушення, вчиненого стосовно малолітньої або неповнолітньої особи [80], що повною мірою відповідає п. b ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [105], принципу пріоритетності розслідування кримінальних проваджень щодо дітей, проголошеному Конвенцією Ради Європи про захист прав дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [55]. Стосовно судової психологічної експертизи це має означати першочергове виконання досліджень щодо неповнолітніх. Норми, які стосуються позачергового чи невідкладного виконання експертних досліджень щодо неповнолітньої особи, нещодавно з'явилися у відомчих нормативних актах МВС України [50], та МОЗ України [138] в Інструкції МЮ така норма відсутня [51], водночас ця прогалина вирішується шляхом надання розпоряджень керівництва спеціалізованої установи із цього питання.

У міжнародних нормативних актах щодо норм правосуддя, дружнього до дитини, зокрема в Керівних принципах КМ РЄ щодо правосуддя, дружнього до дітей, Конвенції Ради Європи про захист прав дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [55, 66] йдеться про пріоритет інтересів дитини, врахування її вікових й індивідуально-психологічних особливостей, необхідність здійснення взаємодії з дитиною в спеціально облаштованому приміщенні, забезпечення можливості супроводження дитини кимось із її батьків чи законним представником, наявність спеціальної підготовки для спеціалістів, які працюють із дітьми. Такі вимоги до експертного психологічного обстеження більшою чи меншою мірою відображені в методиках проведення судових психологічних експертиз щодо дітей: Методикою судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною [102], Методикою судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства [94], Методикою

судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) [100]. Вони стосуються вимог щодо проведення експертного обстеження дитини в окремому приміщенні, проведення експертного обстеження у спосіб, який попереджує повторну травматизацію дитини, застосування комунікативних прийомів, спрямованих на створення ситуації «дитина в безпеці», наявності принципу вікового підходу в ході проведення судових психологічних експертиз щодо дітей. Низка таких особливостей компліментарна з поглядами зарубіжних й українських науковців щодо проведення слідчих (судових) дій за участю неповнолітніх [196], методиками опитування дітей [16, 17, 154, 226].

Водночас, слід урахувати суттєві відмінності між опитуванням (допитом) і бесідою в ході експертного обстеження, які зумовлені, насамперед, метою діяльності. Ціллю опитування (допиту) є отримання максимально повної й достовірної інформації про ситуацію делікту, а у випадку експертної бесіди – максимально повної інформації про психологічні факти (індивідуальність, рівень психічного розвитку підекспертного, психологічні чинники його поведінки в юридично значимій ситуації). Ця відмінність тягне за собою інші особливості: щодо плану спрямованої бесіди; співвідношення обсягу обговорення відомостей про біографію дитини й про обставини юридично значимої ситуації; відсутність проведення експериментально-психологічного обстеження дитини в ході опитування й проведення експериментально-психологічного обстеження як необхідний етап експертного дослідження; необхідність дослідження взаємодії дитини з батьками чи іншими родичами для окремих видів експертиз.

Ще одним важливим аспектом проведення опитування й експертного обстеження є фіксування їх ходу й результатів. Практика відеофіксації результатів опитування й долучення відеозапису до матеріалів провадження, відповідно до норм правосуддя, дружнього до дитини, нині є усталеною. У практиці роботи судових експертів спосіб фіксування експертної бесіди зазнавав змін відповідно до розвитку й поширення технологій: письмове фіксування бесіди й результатів спостереження, комбінація звукозапису бесіди з одночасним

фіксуванням окремих результатів спрямованого спостереження, відеозапис ходу обстеження із зберіганням запису в подальшому в матеріалах експертного провадження або із знищенням запису після складання висновку експерта. Аргументами фахівців, які обстоюють необхідність здійснення відеозапису експертної бесіди й подальшого збереження відеозапису, є точне фіксування ходу експертної бесіди й можливість використання відеозапису в судовому засіданні [94]. Повною мірою погоджуючись із перевагами застосування методики «Зелена кімната» для організації взаємодії з дитиною, вважаємо збереження відеозапису експертної бесіди неправильним з огляду на невідповідність етичним принципам психолога, зокрема, принципу конфіденційності. Так, згідно з п. 4.1 Етичного кодексу психолога [36], конфіденційності можна не дотримуватися, якщо клієнт просить або погоджується, щоб інформацію щодо нього було передано іншим особам; згідно з п. 4.2 – відео, звукова й фотофіксація роботи з людиною здійснюється за її згодою; згідно з п. 4.6 – психолог інформує людину про конфіденційність. На наше переконання, для дотримання вимог конфіденційності й врешті-решт для благополуччя дитини, необхідним є інформування неповнолітнього під час вступної фази бесіди про складання висновку експерта за результатами проведення експертизи, роз'яснення потреби технічного фіксування бесіди для забезпечення як найточнішого передавання сказаного дитиною, права підекспертної дитини указувати на ті факти її життя, відображення яких у висновку експерта вона не бажає (що відповідає й вимогам дружнього до дитини правосуддя). У таких випадках експерт може опинитися у ситуації, коли дотримання етичного принципу нібито суперечить принципу повноти дослідження. Ми вважаємо, що у випадках, коли дитина не бажає відображення інформації, яка необхідна для обґрунтування висновків експерта, слід донести дитині цю необхідність. Водночас, маємо сказати, що часто інформацією, яку дитина бажає не поширювати, а залишити між нею і експертом-психологом, є відомості щодо певних некомфортних ситуацій, які належать до однієї з низки життєвих ситуацій, або умовивід, підозра чи спостереження дитини, відсутність

відображення якого не позбавляє експерта можливості констатувати наявність чи відсутність певного психологічного факту. Для підтвердження нашої точки зору, наведемо приклад із власної практики у провадженні, розпочатому за фактом сексуального й фізичного насильства з боку вітчима щодо дівчини, якій на час виконання судово-психологічної експертизи було шістнадцять років. Економічне, фізичне, сексуальне насильство щодо дитини в родині тривало роками. Потерпіла, яку матір з вітчимом забрали від бабусі (матері біологічного батька), де дитина жила з чотирьох до десяти років, з десяти-одинадцяти років повинна була готувати їжу для п'яти членів родини (дівчина має старшого й молодшого братів), з дванадцяти років працювати «на полях» під час літніх канікул й вихідних упродовж сільськогосподарського сезону. Зароблене матір забирала, говорила, що гроші потрібні також і для продуктів для дитини. Вітчим не працював на роботі й по господарству, декілька раз був засуджений, був мобілізований, однак самовільно залишив військову частину. Уперше зґвалтував падчерку, коли їй було дванадцять років (у 2021 році), після зґвалтування примусив викинути закривавлену постільну білизну в лісосмугу. В подальшому зґвалтування відбувалися багато разів. Матір стверджувала, що дізналася про сексуальне насильство щодо доньки влітку 2025-го, коли потерпіла після чергового побиття вітчимом відмовилася повертатися з роботи додому, попросила прихистку в сусідки й розповіла їй, а потім і матері (яка після наполягання сусідки звернулася до поліції). Експертне обстеження відбувалося в кризовій кімнаті з обстановкою, дружньою до дитини, дівчина допускала, що матір перебуває в суміжному приміщенні. Потерпіла у ході бесіди попросила про приватність й написала на аркуші: «мама все знала з самого початку». Прохання дитини не відображати її умовивід експерт виконала. Без цього умовиводу підекспертної відомостей про умови життя й виховання дівчини, сексуальне, емоційне, фізичне, економічне насилля щодо дитини було достатньо для складання обґрунтованого висновку з дотриманням повноти дослідження [22]. Водночас цінність для дитини чесності дорослого у поводженні з нею, відчуття для неї (яка є жертвою насилля) того, що вона нарешті стає суб'єктом взаємин

між людьми, а не об'єктом свавілля інших, є безцінною для пошуку опори в зціленні душі. Збереження відео чи звукозапису бесіди позбавляє експерта можливості виконати таку обіцянку. Тож з міркувань необхідності дотримання етичних принципів психолога, вважаємо, що збереження звукового чи відеозапису експертного обстеження можливе лише за умови згоди дитини, висловленої з огляду на те, що неповнолітній не є дієздатною особою, через законного представника.

Із часу прийняття в 2011 році Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, національна практика правозастосування у кримінальному судочинстві щодо дітей зазнала суттєвих змін, основні з яких стосуються впровадження дружнього до дитини правосуддя. Ці зміни стали причиною актуалізації «традиційних» й джерелом нових завдань судової психологічної експертизи щодо дітей, джерелом нових норм щодо процедури проведення експертного дослідження, зростанням кількості призначених експертиз.

Отже, імплементація в національне законодавство й практику правозастосування норм дружнього до дитини правосуддя справило вплив на практику проведення судової психологічної експертизи щодо дітей в кримінальному судочинстві. Це стосується підвищення її актуальності, розширення потенційного юридичного значення, удосконалення процедур дослідження, внесення змін у відомчі нормативні акти, що стосуються організації проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях учасниками яких є діти або які стосуються дітей.

Велике значення, що його має судове психологічне дослідження як джерело доказів, висуває значні вимоги до наукової, методичної обґрунтованості дослідження. Визначення об'єкта, предмета дослідження є вихідним для побудови методичних засад експертного дослідження, тож надалі розглянемо питання об'єкта й предмета судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні.

1.2 Об'єкт та предмет судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні

У гносеології *об'єкт* (від лат. *objectus* – предмет) визначається як категорія, що позначає будь-яку дійсну чи уявну, матеріальну чи ідеальну реальність, яка є зовнішнім по відношенню до людини й стає предметом її теоретичної і/чи практичної діяльності. Реальність є потенційним об'єктом пізнання, тією її частиною, яка виділена суб'єктом із об'єктивної реальності, на яку спрямована його, суб'єкта, діяльність. Об'єкт протистоїть суб'єкту, чинить йому своєрідний опір, для свого освоєння вимагає відповідної затрати фізичних і розумових сил, належної організації предметної діяльності, застосування методів, що відповідають природі об'єкта, законам його розвитку та функціонування [194, с. 444, 195, с. 669, 114, с. 9, 175, с. 495].

Однією із специфічних особливостей судово-експертного дослідження є його обумовленість правовою процедурою (кримінальним, цивільним, адміністративним, господарським процесом), тож і означення об'єкта судово-експертного дослідження також містить окрім гносеологічного, ще й процесуальний аспект. Проблема визначення об'єкта судової експертизи присвячені роботи науковців у сфері судової експертології, серед яких Г. К. Авдєєва [1, 2, с. 38], Т. М. Артюх [6, с. 14], І. В. Пиріг [125], Г. В. Прохоров-Лукін [144], Е. Б. Сімакова-Єфремян [167, с. 156], В. М. Тертишник, В. В. Варава, О. В. Сачко [186], В. Ю. Шепітько [78], М. Г. Щербаковський [212, с. 98] й інші. Серед основних питань, щодо яких точаться дискусії – можливість віднесення до об'єктів судової експертизи ідеальних об'єктів пізнання й узгодження гносеологічного й процесуального аспектів об'єкта судової експертизи.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» об'єктами експертного дослідження є матеріальні речі, а також процеси та явища [139].

Точки зору, згідно з якою об'єктами судового експертного дослідження є й

матеріальні, й ідеальні об'єкти, притримуються О. Ю. Костін, О. В. Хомутенко, які вказують, що об'єктом судової експертизи може бути будь-яка річ, процес, явище, фрагмент реальної дійсності, який пов'язаний з предметом і суб'єктом пізнання, в мисленні якого він і відтворюється [69, с. 61]. Є. Д. Лук'янчиков та Б. Є. Лук'янчиков не подають визначення об'єкта судової експертизи, водночас відносять до об'єктів експертизи, залежно від її виду, і матеріальні, й ідеальні явища: для трасологічних – сліди-відображення, які виникли внаслідок життєдіяльності організмів, явищ природи, тощо [85, с. 24]; балістичної – вогнепальна та подібна до неї зброя [85, с. 25], боєприпаси, речовини; комерційної таємниці і раціоналізаторських пропозицій – об'єкти господарської діяльності у вигляді технологічних (технічних) рішень, відомості щодо організаційних рішень, що не кваліфіковані як раціоналізаторські пропозиції [85, с. 38]; мистецтвознавчої експертизи – твори образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, кіно- та відеопродукція, фотоматеріали тощо [85, с. 43]; судової медицини – живі особи, трупи, речові докази, матеріали кримінальних і цивільних проваджень, матеріали відомчих розслідувань; судово-психіатричної експертизи – особа, медична документація, матеріали кримінального або цивільного провадження [85, с. 52]. Таке ж розуміння об'єктів судової експертизи поділяють М. В. Thierry й К. Fred, які говорять про те, що значення доказів у міжнародному суді мають як результати дослідження матеріальних об'єктів – для надання «наукових доказів» об'єктивної сторони злочину, так й ідеальні («mens rea») – для надання доказів щодо суб'єктивного боку злочину [240]. Erin Murphy також указує на значення для доказування результатів експертного дослідження як матеріальних об'єктів, так і результатів дослідження ідеальних об'єктів [231].

Ми не можемо вповні погодитися із точкою зору цих науковців, адже, попри те, що об'єктом пізнання безумовно можуть бути ідеальні об'єкти, віднесення до об'єктів судової експертизи ідеальних явищ не відображає процесуальний аспект поняття «об'єкти судової експертизи». При цьому, як справедливо зауважив М. Г. Щербаковський, «правовий режим може бути

розповсюджений лише на реально існуючі об'єкти» [215, с. 84]. Обумовленість об'єкта судової експертизи процесом підкреслив і В. М. Тертишник зі співавторами [186], вважаючи, що об'єктами судової експертизи можуть бути лише закріплені в матеріалах справи та передбачені кримінально-процесуальним та цивільно-процесуальним законодавством джерела інформації.

Г. К. Авдєєва, визначає поняття об'єкта судової експертизи, пов'язуючи його із завданнями експертного дослідження: матеріальні (матеріалізовані) предмети (утворення) та їх ознаки, що досліджуються (пізнаються) експертом певними методами та засобами для вирішення питань слідчого (суду), із застосуванням спеціальних знань [2, с. 40]. Г. В. Прохоров-Лукін вважає, що об'єктами судової експертизи потенційно можуть стати будь-які матеріальні та нематеріальні, але відображені в матеріальній дійсності, утворення та явища, які пов'язані з подією, що пізнається в судовому порядку [145]. М. Г. Щербаковський, дослідивши генезу категорії об'єкта судової експертизи, позиції щодо цієї проблеми науковців, показав, що специфіка її означення полягає в поєднанні гносеологічної і процесуальної сторін: з одного боку дослідник оперує інформацією, яка є ідеальним явищем, а з іншого, досліджує матеріальні речі [210]. З цієї причини й існують різні визначення. Одні науковці обстоюють еkleктичний підхід, вважають, що об'єктами експертизи є матеріальні об'єкти – речові докази, трупи, тварини, зразки, відібрані для порівняльного дослідження. Інші, серед яких Г. В. Прохоров-Лукін [143, с. 11], вважають, що об'єктами експертизи є інформація, під час вивчення якої експерт може встановити факти, що мають значення для провадження експертизи, наголошують на тому, що справді доказове значення має саме інформація, криміналістична ситуація; В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько та В. А. Журавель вважають, що об'єктами судової експертизи є матеріальні речі [78, с. 102]. На нашу думку, такі відмінності у визначенні науковцями об'єкта судової експертизи зумовлені зосередженням уваги на одному з його аспектів (гносеологічному або процесуальному), чи опертя на завдання окремих видів експертиз. У результаті й формуються визначення, які враховують переважно той чи інший аспект або

вказують на матеріальні й ідеальні об'єкти.

О. В. Юнацький, указуючи, що об'єкт експертизи відображає факти, процеси, явища, істотними сторонами об'єкта експертизи називає його матеріальну природу, інформаційну роль, зв'язок з подією, яка розслідується (розглядається). Із цих міркувань автор означає об'єкт судової експертизи як матеріальний носій інформації про фактичні дані, які пов'язані із подією, що розслідується або розглядається [217, с. 19]. У цьому аспекті на нашу думку, уточнення визначення О. В. Юнацького стане вживання поняття «матеріалізовані об'єкти» як такого, що більш точно відображає суть справи, адже документи, схеми, записи повідомлень осіб тощо не просто пов'язані із подією, а матеріалізують ідеальне явище чи процес.

Ми приймаємо аргумент Е. Б. Сімакової-Єфремян, яка до наведених раніше міркувань дослідників додає, що включення до кола об'єктів судової експертизи явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебувають в провадженні органів досудового розслідування чи суду, не є правильним, оскільки явище чи процес, який є предметом інтересу слідства чи суду, як правило, вже відбулися, тож безпосередньо досліджені бути не можуть. Експерт досліджує саме матеріалізовані джерела інформації про явища чи процеси. Дослідниця зазначає, що об'єкт має складну структуру, оскільки несе інформацію про самого себе як матеріального носія, про джерело інформації, про факт (подію, явище) й про механізм передачі цієї інформації від джерела до нього (носія). Тож запропоноване Е. Б. Сімаковою-Єфремян визначення, згідно з яким *об'єктами судової експертизи* є матеріальні й матеріалізовані носії інформації про явища й процеси, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду, відображає й гносеологічний і процесуальний аспект цієї категорії, та, на нашу думку, є найбільш точним. Учена диференціює об'єкти експертного дослідження за такими критеріями: *за родовою ознакою* – матеріальні утворення з однаковою системою властивостей, що відрізняють одну групу від іншої (наприклад, документи, зброя і боєприпаси, замки і пломби та ін.); *спеціальні об'єкти* (для

прикладу, людина – вивчення цього об'єкта має відмінності залежно від експертної спеціальності); *конкретний* (індивідуально-визначений) *об'єкт*; *за видом носія інформації*: об'єкти-відображення та об'єкти-предмети; *залежно від місця*, яке займають об'єкти у вирішенні експертних завдань: кінцеві й проміжні/основні й допоміжні; *за кількістю*: одиничні та множинні [167, с. 156].

Із думкою Е. Б. Сімакової-Єфремян узгоджується позиція М. Г. Щербаковського, який вважає, що об'єктами експертизи можуть бути лише матеріальні утворення, позаяк включення до них також ідеальних явищ може стати причиною змішування об'єкта і предмета експертизи, а також те, що об'єкти нематеріального характеру (процеси, події минулого), на відміну від реальних об'єктів, не мають якого-небудь процесуального статусу [215, с. 84, 210, с. 181]. Множину ж ідеальних явищ, які встановлює експерт, варто відносити не до об'єкта експертизи, а до предмета експертного пізнання. Об'єкт являє собою єдність матеріальної та ідеальної складових, у якій перша є джерелом інформації, що фіксується у вигляді відображення, друга – уявною моделлю, що її створює експерт у своїй свідомості на основі результатів дослідження матеріальної субстанції [212, с. 106]. Такої ж позиції дотримується й О. І. Брендель, яка вказує, що об'єкти дослідження експертизи відео-, звукозапису можуть бути матеріальними (обладнання, технічні пристрої відео-, звукозапису, фізичні носії інформації) і матеріалізованими (відео-, звукозаписи, які зафіксовані на фізичних носіях інформації) [15, с. 54].

На нашу думку, точка зору, згідно з якою об'єктами експертизи є матеріальні чи матеріалізовані джерела інформації, є найбільш обґрунтованою, оскільки саме вони можуть бути досліджені безпосередньо експертом.

У дослідженні питання об'єктів судової психологічної експертизи вважаємо за необхідне наголосити на необхідності розрізняти об'єкт науки психології загалом (а також вікової психології, психології розвитку зокрема) й поняття об'єкта судової психологічної експертизи. Останній, маючи за витoki поняття об'єкта материнської науки (психології), водночас має відповідати критеріям об'єкта судової експертизи.

Слід зазначити, що розуміння об'єкта психології розвивалося діалектично разом із виокремленням психології з лона філософії, теології, з розвитком окремих наукових теорій. На початку розвитку психології – душа як цілісна вища субстанція, дар Божий, вияв його первинної мудрості, яка здатна пізнавати сама себе, надає тілам досконалості [19, с. 5, 53, с. 17, 147, с. 11,]. У подальшому, на різних етапах розвитку психології як науки її об'єктом визначалися елементи психічного (Д. Мілль), асоціації та їх зв'язок із зовнішнім світом (Г. Спенсер), уявлення (Й. Герbart), елементи особистої індивідуальної свідомості (Вундт) [223], Е. Тітченер [200, с. 42], поведінка й закономірності навчіння в радикальному біхевіоризмі, необіхевіоризмі, теорії соціального навчіння (Д. Вотсон, В. Скінер, А. Бандура) [222, 234, 237, 239] особисте, колективне несвідоме (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер та ін. [59, с. 197, 90, с. 14]), взаємозв'язок тілесної конституції й індивідуальності, прогноз поведінки в межах психофізичної проблеми (О. О. Богомолець, Е. Кречмер, В. Шелдон) [158, с. 154], цілісні структури сприйняття, свідомості М. Вертгеймер, В. Келлер, К. Кофка, К. Левін [158, с. 222, 200, с. 98]. Врешті-решт психологія як наука стала визначати об'єктом дослідження психіку людини як цілісну самодетерміновану соціокультурну реальність, що формується у взаємодії із соціумом (Лев Виготський) [168, 122, 151], єдність біологічного, поведінкового, екзистенційного, гуманістичного, про яке говорить, зокрема Маріно Перес-Альварес [232].

Натепер основні відмінності в точках зору науковців психологів, подібно до дискусії щодо об'єкта судової експертизи, загалом зводяться до того, матеріальним чи ідеальним є об'єкт дослідження. Думка одних дослідників полягає в тому, що об'єкт дослідження науки психології ідеальний – психічні процеси чи психічні явища. Так С. Д. Максименко й В. О. Соловієнко вважають, що психологія вивчає психіку людини [88, с. 7]. В. Б. Шагар вважає об'єктом психології суб'єктивну реальність, світ психічних явищ у формі думок, переживань, уявлень, почуттів, спонукань [203, с. 396], Т. Б. Партико об'єктом психології називає факти суб'єктивного досвіду людини, що можуть набувати

форми психічних процесів та станів і описуватися за допомогою психічних властивостей та особливостей [123, с. 6], Т. Б. Поясок зі співавторами – закономірності, механізми, психічні факти і явища [131, с.12]. Думки про те, що об'єктом психології є ідеальні явища, дотримуються науковці в галузі юридичної, вікової психології, психології розвитку. Н. М. Токарева, А. В. Шамне об'єктом вікової психології називають психічний розвиток (процес) [190], Т. В. Дуткевич указує, що до сфери інтересу дитячої психології належить психічний розвиток дитини, його періоди, чинники формування психічних якостей дитини [32, с. 16], Р. В. Павелків, О. П. Цигипало наголошують на тому, що специфікою вивчення дитини в психології є саме закони, фактори становлення її психічних функцій [120, 121], Grace J. Craig, Don Baucum об'єктом дослідження визначають розвиток [228, с. 14]. В. Й. Бочелюк об'єктом наукової психології називає прояви людської психіки (психологічні факти як конкретний прояв психіки в певний момент часу) [14, с.10]. Про такий ідеальний об'єкт як психіка можна судити за її проявами у поведінці, які, в свою чергу, можуть бути зафіксовані в матеріальній формі (текстовий, аудіо, відео- запис), й бути, таким чином, об'єктом судово-психологічного експертного дослідження. Перенести безпосередньо таке розуміння об'єкта психології (зокрема, й юридичної психології, й психології розвитку) як ідеального явища для формування об'єкта судової психологічної експертизи дітей неможливо з огляду на необхідність відповідності об'єкта експертного дослідження процесуальному аспекту поняття об'єкта судової експертизи.

Позиція низки інших науковців полягає в тому, що об'єктом психологічного дослідження є людина в певному її аспекті: О. В. Ловка зі співавторами вважає, що об'єктом психології є людина як суб'єкт, включений у безліч взаємодій з фізичним, біологічним і соціальним світом, що виступає як суб'єкт діяльності, пізнання і спілкування [83, с. 14], М. В. Савчин й Л. П. Василенко об'єктом вікової психології називають людину на всіх етапах її життя [160, с. 8]. Таке розуміння об'єкта психології відповідає розумінню об'єкта судової експертизи, й слід розуміти, саме воно реалізоване в унормованому нині

визначенні об'єкта судової психологічної експертизи, який ми розглянемо нижче.

Тож основною проблемою визначення об'єкта психологічного дослідження, й, зокрема судово-експертного психологічного дослідження дитини, є те, що психічна діяльність людини як ідеальний об'єкт недоступна безпосередньому людському пізнанню, проявляється й може бути досліджена через поведінку, вчинки, реакції (психологічні факти) [159] водночас об'єктами судової психологічної експертизи мають бути матеріальні й матеріалізовані джерела інформації, які фіксують поведінку, вчинки, реакції, стани людини.

Формування об'єкта судової психологічної експертизи й, зокрема, судової психологічної експертизи дітей відбувалося й відбувається до цього часу разом із розвитком теорії й практики судової експертизи, розширенням обсягу завдань, які ставлять на вирішення судових експертів суб'єкти призначення судово-психологічних експертиз щодо дітей, розвитком наукових, методичних засад судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх. Розглянемо погляди науковців на це дискусійне питання.

М. А. Крюкова й І. В. Єлиховський указують лише на те, що об'єкт судово-психологічної експертизи близькі до об'єкта судово-психіатричної і комплексної судової психолого-психіатричної експертиз, але визначення не пропонують [81, с. 14]. Окремі учені вважають об'єктом судової психологічної експертизи ідеальні явища (процеси, прояви психіки, саму психіку). Так У. Б. Михайлишин, Ю. І. Ємець, В. Бондаренко-Берегович об'єктом судової психологічної експертизи називають психічні/психологічні прояви людини (зокрема і дитини), які не виходять за межі норми, тобто не викликають сумнівів у її психічній повноцінності [13, 42, 104]. В. Ю. Шепітько – психічну діяльність людини [208, с. 104]. Т. Ю. Березинець у своєму визначенні зробив спробу урахувати процесуальну ознаку судової експертизи, означив предмет судової психологічної експертизи як особливості психіки, її елементів, проявів психічно здорової людини з певним процесуальним статусом в юридично значущій ситуації [10]. Автори інформації офіційного сайту державної установи Інститут судової психіатрії Міністерства охорони здоров'я України з такого визначення

виключили критерій психічного здоров'я, указали, що об'єктом судової психологічної експертизи є психічна діяльність конкретної особи [181]. Ми не можемо погодитися з такими визначенням об'єкта судової психологічної експертизи (й, зокрема, судової психологічної експертизи дітей), оскільки в них не враховано процесуальний аспект об'єкта судової експертизи, при цьому вказівка на те, що людина (підекспертна особа) повинна мати певний процесуальний статус, питання не вирішують, адже ні процеси, ні прояви, ні психіка не можуть мати жодного правового статусу й не можуть бути наданими на дослідження. Спробою наблизитися до врахування обох аспектів об'єкта судової психологічної експертизи здійснили Н. В. Алікіна з Т. В. Савкіною, які головним об'єктом судово-психологічної експертизи називають психіку людини як особливу властивість мозку, що опосередковано представлена матеріалізованими джерелами інформації стосовно психічної діяльності [159, с. 20]. Маємо зауважити, що попри наявність принципової вказівки на те, що психіка відображена (представлена) матеріалізованими джерелами інформації, запропоноване науковицями визначення все ж не відображає обох аспектів об'єкта судової експертизи, до того ж у ньому не вказано на людину як носія психічного, тому на нашу думку не є повним.

Інша точка зору полягає в тому, що об'єктом дослідження судової психологічної експертизи, є особа. О. В. Землянська називає об'єктом судової психологічної експертизи особу як суб'єкт правослукняної або протиправної поведінки, яка виражає певне ставлення до норм права, психологічний портрет і експертна оцінка якої важливі для встановлення об'єктивної істини в кримінальному і цивільному процесі [46, 48], Г. О. Чорний і М. В. Костенко – особу, яка має певний процесуальний статус [201]. Такої ж позиції дотримується М. Г. Щербаковський, який наголошує на тому, що об'єктом судової експертизи не можуть бути ідеальні об'єкти, та визначає об'єкт судової психологічної експертизи як особу, яка має процесуальний статус підозрюваного чи потерпілого [212, с. 106]. На наше переконання наведені вище підходи є неповними щонайменше з двох причин. Перша стосується ознак особи, яка може

бути об'єктом судового експертного дослідження: ми не можемо погодитися із тим, що об'єктом судової психологічної експертизи повинна бути особа, яка сформувала певне ставлення до правослухняної поведінки, адже за такої умови діти дошкільного, молодшого шкільного віку, які з огляду на вікові особливості ще не мають такого сформованого ставлення, не можуть бути об'єктом судового експертного дослідження; окрім того, ми не вбачаємо підстав для виключення з переліку об'єктів судової психологічної експертизи свідків. Друга причина полягає в тому, що згаданими вище авторами не включено до переліку об'єктів судової психологічної експертизи документальні джерела інформації.

На нашу думку, найбільш точним є визначення С. С. Макаренка, який вважає, що об'єктами судової психологічної експертизи є особа, яка має певний процесуальний статус, матеріали провадження чи справи й інші носії інформації [87].

Нині існує унормоване визначення об'єкта судової психологічної експертизи: згідно з пунктом 6.1 розділу VI Науково-методичних рекомендацій [112] й методики судово-психологічної експертизи (загальна частина) [95], об'єктом судової психологічної експертизи є психічно здорові особи, які мають певний процесуальний статус. Дійсно, об'єктом судової психологічної експертизи є люди (особи) з будь-яким процесуальним статусом, які не мають тяжких психічних розладів. Водночас і такий підхід також не є безспірним з низки причин. Розглянемо їх більш детально.

По-перше, нині існують предметні види судових психологічних експертиз, об'єктом яких є не особа, а відеозапис, текст чи зображення. Для прикладу, об'єктом судової психологічної експертизи відеозапису є відеозапис процесуальної дії [99, 182, с. 110, 183, с. 10] чи легалізований відеозапис з камери зовнішнього спостереження, в якому відображаються психологічні особливості процесу комунікативної взаємодії між суб'єктами у певній ситуації [40, 98, с. 3]; об'єктом дослідження експерта-психолога в комплексній судовій психолого-лінгвістичній експертизі є інформаційний матеріал, зафіксований на матеріальному носії, який відображає специфіку вербальної і невербальної

продукції суб'єкта (суб'єктів) у процесі комунікації в аспекті її потенційного інформаційного впливу на психічну діяльність реципієнта/цільової аудиторії (відеозаписи, скріншоти, тексти з ілюстраціями, голосові повідомлення та ін.) [152, с. 48]. Тобто об'єктами судово-психологічних експертиз цих предметних видів є документи (паперові, на електронних чи аналогових носіях), на яких зафіксовані психологічні факти (процес спілкування, повідомлення), інформаційний матеріал.

По-друге, маємо зазначити, що унормоване визначення об'єкта судової психологічної експертизи не відображає того, що серед конкретних об'єктів судової експертизи є матеріали провадження (справи) й інші документи, відеозаписи, продукти діяльності (малюнки, твори тощо) про необхідність надання експертові яких, серед іншого, йдеться у п. 6.9 Розділу VI Науково-методичних рекомендацій [112], а також у методиках проведення судово-психологічних експертиз [93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101].

По-третє, як слушно зауважили Т. М. Єгорова й В. В. Єгоров [39, 40], наведене визначення об'єкта судової психологічної експертизи не відповідає об'єкту й завданням експерта-психолога під час виконання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, у ході якої експерт психолог і експерт психіатр досліджують сферу психічного (незалежно від наявності чи відсутності психічних розладів), сучасним уявленням про психічне здоров'я як континууму (практично психічне здоров'я – звичайні й крайні варіанти норми – межові психічні розлади – тяжкі психічні розлади), про динамічність психічного здоров'я окремої людини залежно від умов середовища та її адаптаційного потенціалу [107], та штучно розмежовує об'єкт дослідження експерта психолога в ході судової психологічної й комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Тож, поняття об'єкта судової психологічної експертизи, й, зокрема, судової психологічної експертизи дітей має відповідати таким вимогам:

- враховувати гносеологічний і процесуальний аспекти об'єкта судової експертизи;
- відповідати актуальним науковим уявленням в галузі судової

експертології (згідно з яким об'єктами судової експертизи правильно вважати матеріальні й матеріалізовані об'єкти, які є носіями інформації про явища, процеси);

- відповідати об'єкту психології як науки, об'єктом якої є психіка людини як цілісна самодетермінована соціокультурна реальність, що формується у взаємодії із соціумом;

- враховувати специфічність об'єкта дослідження вікової, дитячої, психології, психології розвитку, яка полягає у вивченні психіки дитини саме у контексті її розвитку (формування), його чинників.

Із урахуванням указанного, пропонуємо таке визначенням *об'єкта* судової психологічної експертизи неповнолітніх в кримінальному судочинстві: це дитина з будь-яким процесуальним статусом, її дорослий опікун, сукупність матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експертного обстеження), які містять відомості про розвиток дитини (умови, хід, рівень психічного розвитку), її індивідуальність та психічну діяльність за юридично значимих обставин.

Таке розуміння об'єкта судової психологічної експертизи неповнолітніх відповідає пізнавальному (гносеологічному) й процесуальному аспектам об'єкта судової експертизи, дозволяє формувати предмет дослідження, його завдання, переліки вихідних даних тощо, а врешті-решт – й методологію експертного дослідження неповнолітнього.

Оскільки сутність судово-експертних досліджень найчастіше визначають через їх предмет [67, с. 62], а поняття об'єкта має тісний зв'язок із предметом експертного психологічного дослідження, тож розглянемо це поняття.

Предметом дослідження у гносеології називають певну цілісність матеріальної та/або ідеальної природи, виділену з множини об'єктів у процесі людської діяльності чи пізнання. У науці – частина об'єкта, що охоплює найбільш суттєві й значущі з погляду конкретно-наукового інтересу його властивості та закономірності [20, с. 183]. Формування предмета дослідження є результатом виокремлення в об'єкті певного локусу, специфічного інтересу,

визначеного практикою [194].

Ми погоджуємося з позицією М. Г. Щербаковського, який наголошує на великому значенні формування поняття предмета експертного дослідження для розвитку будь-якого роду судових експертиз, й найбільш ефективного використання спеціальних знань у ході розслідування злочинів [212, с. 82]. Формування предмета дає можливість визначати коло обставин, які можуть бути встановлені при призначенні і проведенні експертизи певного роду, виду, конкретної експертизи й перелік типових питань, які можуть бути поставлені на вирішення експерта; визначити вид спеціальних знань експерта, якому може бути доручено дослідження; включати експертизу певного виду в структуру окремих криміналістичних методик розслідування злочинів; складати переліки необхідних для вирішення питань об'єктів; відмежовувати судову експертизу певного роду, виду, підвиду від інших суміжних родів, видів, підвидів судових експертиз; розробляти методики дослідження для вирішення кожного з типових завдань; організовувати найбільш ефективне проведення конкретних судових експертиз в експертній установі; окреслювати перспективу розвитку науково-дослідної, методичної роботи; врегульовувати діяльність судового експерта з точки зору його прав і обов'язків, про які йдеться в процесуальному праві («знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження», «бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета та об'єктів дослідження», «ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні») [212].

Предмет судової експертизи як практичної діяльності у теорії судової експертизи розглядають на двох рівнях: як предмет роду (виду) експертизи і предмет конкретної експертизи. Предметом роду (виду) судової експертизи вважають сукупність всіх фактичних даних, які можуть бути встановлені при проведенні судової експертизи певного виду на певному етапі її розвитку [215, с. 82]. Предметом же конкретної експертизи є шукані із застосуванням спеціальних знань фактичні дані щодо конкретного

правопорушення чи справи. Він формується питаннями (кінцевими завданнями), що їх ставить на вирішення експерта ініціатор призначення експертизи, й визначає мету пізнавальної діяльності експерта. Факти, що цікавлять слідство чи суд, не можуть виходити за рамки родового предмета експертизи [215, с. 83], отже, визначення предмета експертного дослідження є також інструментом окреслення меж компетенції судового експерта в ході конкретного дослідження.

Нині ряд вчених обстоюють точку зору, згідно з якою предметом судової експертизи є фактичні дані та обставини справи (провадження), значимі для справи/провадження, що їх встановлює судовий експерт, використовуючи спеціальні знання й застосовуючи відповідні засоби (методи) при дослідженні матеріальних та матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення завдань судової експертизи [70, с. 14, 117, с. 25, 144, с.17, 166, 186, с.5].

Включення до предмета судової експертизи фактів (фактичних даних) піддавалося критиці з огляду на те, що встановлення фактів є прерогативою суду. Г. В. Прохоров-Лукін, посилаючись на філософське визначення поняття «факт», звертає увагу критиків на те, що фактом є і фрагменти дійсності (явища, одиничні події), і наукові факти (знання, достовірність якого забезпечується прямим зіставленням з реальною ситуацією в дійсності за допомогою відчуттів, сприймання, уявлення; судження, що мають значення істини і в процесах пізнання та мислення виступають підставами для істинності інших суджень або висловлювань, входячи до складу процедур доведення або логічного доказу) [194, с. 667, 193, с. 420]. Об'єктивні факти, як явища минулого, що відобразилася в середовищі, й можуть бути пізнані опосередковано, шляхом дослідження матеріальних й ідеальних «слідів», створених цими об'єктивними фактами. Тож з позиції гносеології, зауважує Г. В. Прохоров-Лукін, експерт, слідчий і суддя є рівноправними суб'єктами пізнання, обсяг (і характер) фактів, які вони встановлюють, визначається їх сферою компетенції й процесуальним статусом [144, с.12]. Тож існує низка фактів, які можуть бути встановлені лише експертним шляхом [142]. Г. В. Прохоров-Лукін в якості аргументів наводить факти, що стосуються інженерно-технічних досліджень, ми ж, погоджуючись із

автором, звертаємо увагу на факти психологічні, встановлювати які слідчий чи суддя не може, оскільки не володіє спеціальними знаннями з психології.

Дослідження розвитку поняття предмета судової експертизи здійснив М. Г. Щербаковський. Він, посилаючись на дослідження низки учених, указує, що зміст предмета експертизи розкривається з різних позицій. Зокрема, існує процесуальний підхід, згідно з яким предметом експертизи є фактичні дані й обставини справи, що встановлюються із застосуванням спеціальних знань. Інша точка зору, яку з-поміж інших висловили Л. Ю. Ароцкер, Б. В. Романюк [156], П. Латковський, А. Воробчак [82, с. 9] та ін., полягає в тому, що предмет експертизи збігається із завданнями чи питаннями, що ставляться на вирішення експертів. Ми погоджуємося із думкою М. Г. Щербаковського про те, що попри генетичний зв'язок завдань експертизи з її предметом, ототожнювати їх неправильно, оскільки предмет експертизи існує незалежно від завдань актуальної конкретної експертизи, й тим паче, неправильно ототожнювати його із питаннями, які є однією з форм презентації завдань ініціатора та можуть бути сформульованими й некоректно. Не можна прийняти й позицію М. Я. Сегая [163], що полягає в поясненні предмета судової експертизи через зв'язок з речовими доказами. За такого розуміння поняття предмета зміщується із об'єктом дослідження, але ж кожен конкретний об'єкт може нести інформацію, що належить до предмета дослідження експертиз різних родів і видів. М. Г. Щербаковський, посилаючись на думку ряду науковців, відзначає інформаційний підхід до проблеми визначення предмета судової експертизи. Логіка його роздумів полягає в тому, що подія злочину лишає сліди в обстановці, об'єктах, ці змінені елементи обстановки і є носіями інформації про подію, об'єкти взаємодії, процес відображення, в результаті якого вони виникли. Зміни є інформаційним сигналом, який має свій зміст (інформацію) і форму вираження, тобто, носієм інформації. Тоді сама інформація після належної процесуальної процедури становить зміст доказів. За результатами експертного дослідження суб'єкт доказування отримує відповідним чином оцінену і доступну (для особи, яка не володіє спеціальними знаннями) інформацію. За такого підходу

предметом експертного дослідження є інформація, що її отримує особа, яка володіє спеціальними знаннями в результаті дослідження поданого слідчим чи судом об'єкта, що слугує встановленню фактів, які мають доказове значення. Таке розуміння предмета експертного дослідження разом із судженням Г. М. Прохорова-Лукіна про те, що факти, процеси чи явища відображаються в середовищі (або об'єкті – заувага автора) й піддаються опосередкованому пізнанню шляхом дослідження ідеальних «слідів», створених цими фактами, є підґрунтям для формулювання предмета психологічної експертизи (проблема якого постала у ХІХ столітті й лишається предметом дискусій донині) [144].

Вважається, що стимулом для розвитку судової психологічної експертизи стали праці криміналіста Г. Гроса, який у 1898 році висловив думку про доцільність дослідження нетипових особливостей пам'яті експертом-психологом, необхідність спеціального дослідження свідків та перевірки достовірності їхніх свідчень з використанням можливостей судової психологічної експертизи [68, с. 105]. Таку думку підтримав психолог Stern Willian Lewis, який зосереджувався на факторах, що негативно впливають на істинність показань [24, с. 62; 25, с. 137]. Пізніше виникла думка щодо розширення предмета дослідження психологами в ході розслідування кримінальних справ й інших обставин психологічної природи, як можливість наукової оцінки «душевного життя» [87]. Слід зауважити, що позиція відносно включення до предмета судової психологічної експертизи оцінки достовірності показань учасників провадження, існує й до цього часу; низка науковців і практиків обстоює позицію щодо включення до предмета психологічної експертизи правдивих й неправдивих показань [204, 227, 238]. Відносно цього питання ми повною мірою підтримуємо позицію, згідно з якою феномен брехні, який входить до кола дослідження науки психології, не може бути предметом дослідження в судовій психологічній експертизі з огляду на обмеження, які накладає на експерта ст. 242 КПК України, якою заборонено проведення експертизи для з'ясування питань права [80].

Загалом погляди дослідників у галузі судової психологічної експертизи

щодо предмета дослідження судової психологічної експертизи значною мірою віддзеркалюють основні погляди щодо предмета дослідження у галузі судової експертології.

Т. Ю. Березинець описує предмет експертизи як коло питань, які вирішують у ході її проведення, при цьому питання, що ставляться перед експертом, визначають предмет конкретної експертизи, а сукупність питань, що вирішуються на основі певної галузі спеціальних знань, – родовий предмет. У ході подальших роздумів науковиця доходить висновку про те, що предметом психологічних експертиз є ретроспективна оцінка психологічного стану особи на період здійснення нею різних дій у правовому полі [10].

О. В. Землянська, М. А. Крюкова й І. В. Єлиховський предметом судової психологічної експертизи називають психічні процеси, стани, властивості особистості, її непатологічні психічні аномалії, що мають значення для встановлення істини в судочинстві [48, с. 241, 81, с. 13].

С. С. Макаренко вважає, що предметом судової психологічної експертизи є визначення психічного стану осіб, щодо яких призначено експертизу, який становить інтерес для органів слідства та суду [87]. В. Р. Ілейко з А. В. Каніщевим предметом судово-психологічної експертизи вважають встановлення фактичних даних про вплив на психічне функціонування непатологічних психічних факторів (вікового, ситуаційного, емоційного, особистісного) [49]. Як видно у цьому визначенні предмета судової психологічної експертизи автори зосередилися на відмежуванні норми й патології, упустивши процесуальний аспект предмета судової експертизи, її потенційне юридичне значення.

На нашу думку, означати предмет дослідження як процес – встановлення/визначення/оцінка, – не є коректним з огляду на невідповідність означення предмета дослідження у філософії пізнання та судовій експертології, де під предметом дослідження розуміють факти та обставини, на з'ясування яких спрямована пізнавальна діяльність експерта.

Ми погоджуємося з думкою, які висловили Н. М. Алікіна, Т. М. Єгорова,

Т. В. Савкіна, які вказують на те, що визначати предмет судової психологічної експертизи слід, виходячи з предметного простору наукової психології та теорії судової експертизи [3; 103, с. 65].

Предметом дослідження на нинішньому етапі розвитку науки психології називають закономірності розвитку, проявів та механізмів психічних явищ, психологічні факти, що їх відображають [63, с. 7; 131, с. 13]. Предметом вікової психології – закономірності розвитку та функціонування психіки людини на всіх етапах її індивідуального життя, вікова динаміка, закономірності, фактори, умови, механізми становлення і розвитку особистості [168, с. 4] Предметом дитячої психології є вікова динаміка психіки людини протягом дитинства, розвиток психічних процесів й психічних якостей особистості дитини, умов і рушійних сил розвитку психіки людського індивіду, динамічних та змістових закономірностей періодизації психічного розвитку, розкриття, індивідуально-типологічних варіантів психічного розвитку людини на етапі дитинства [32, с. 16; 120, с. 20], закономірності психічного розвитку дитини на різних етапах її формування [146, с. 20].

Слід зауважити, що предмет науки психології, у тому числі вікової психології, не є тотожним предмету судової психологічної експертизи, хоча й тісно пов'язаний із нею. Специфічний інтерес судової психологічної експертизи неповнолітніх пов'язаний із специфікою вікового розвитку дитини, її індивідуальності у їх зв'язку з умовами її виховання; закономірностями взаємодії вікових й індивідуально-психологічних особливостей дитини, поведінки інших осіб та характеристик впливу юридично значимої ситуації на поведінку дитини в обставинах, що є предметом доказування у провадженні/справі; впливу ситуації, що є предметом розслідування, на індивідуальність, благополуччя і психічний розвиток дитини.

Скориставшись судженнями В. В. Рибалки про відповідність предмета наукової діяльності конкретній науковій меті, завданням, системі методологічних принципів і засобів науки, про конкретизацію предмета дослідження (від предмета науки в цілому до її певних галузей) [150, с. 12], з опертям на розуміння

предмета вікової (дитячої) психології, психології розвитку, пропонуємо таке визначення *предмета судової психологічної експертизи дітей*: це психологічні факти, що відображають специфіку вікового розвитку дитини, її психічних процесів, якостей, індивідуально-психологічних особливостей, їх генезу в умовах виховання й внаслідок ситуації, що розслідується/розглядається слідством чи судом, а також детермінанти поведінки дитини в юридично значимих обставинах.

Як бачимо, запропоноване нами визначення предмета судової психологічної експертизи дітей пов'язане, в першу чергу, із завданнями, які вирішує експерт-психолог. Саме тому, наступний підрозділ нашої роботи присвячений завданням та видам судової психологічної експертизи дітей.

1.3 Завдання та види судової психологічної експертизи дітей у кримінальному провадженні

Згідно з визначеннями тлумачних словників української мови, *завданням* називають: 1) наперед визначений, запланований обсяг роботи, справу [189]; 2) настанову, розпорядження виконати певне доручення; 3) мету, до якої прагнуть, те, що хочуть здійснити [44, 236]. Співзвучними мовознавчим визначенням цього поняття, є тлумачення, подані в Переліку термінів сайту Верховної Ради України, згідно з якими *завданням* називають: комплекс заходів/напрямів діяльності, що впливають із головної мети й підлягають вирішенню для її досягнення, конкретизують цілі органу і становлять цільову функцію структурного підрозділу; у більш галузевому значенні завдання означають як структурну одиницю іспитової роботи визначених форми, змісту, складності, що містить вимогу до дії, результат виконання якої оцінюється в балах [185].

Як видно, наведені визначення поняття «завдання» уміщують значення

мети (як внутрішньої, так і привнесеної) й етапів на шляху до неї, її конкретизації; функції конкретизації мети, спланованості, належності до виконання, вимогу до дії. Усі ці складові й відтінки смислу поняття «завдання» стосуються й експертних завдань.

Проблема визначення сутності й класифікації експертних завдань лишається актуальною упродовж десятиліть розвитку експертології. Завдання судової експертизи розглядають у широкому й вузькому сенсі. У широкому – це сприяння правосуддю, встановлення фактичних даних у провадженні/справі (кримінальній, цивільній чи ін.) із застосуванням спеціальних знань [33, с. 29]. У вузькому (конкретному) сенсі завдання судової експертизи впливають із запиту практиків правозастосування, який, у свою чергу, має за витoki юридичне значення фактів, що їх встановлює експерт із застосуванням спеціальних знань.

Серед науковців існує єдність думок щодо зв'язку завдань судової експертизи із її предметом, об'єктом і питаннями. Водночас у питанні обґрунтування єдності й природи цього зв'язку, визначення суті й класифікації експертних завдань одностайності немає. Одні дослідники фактично ототожнюють завдання із питаннями, що їх ставить на вирішення експертові ініціатор призначення експертизи, та які можуть бути вирішеними [8, 143, с. 12]. Таке розуміння експертних завдань не отримало підтримки у науковій спільноті з низки причин. Як справедливо зазначив О. М. Полупанов, хоча у практичній діяльності питань «завдання експертизи» й «питання, поставлене експерту» ототожнюються, водночас вони не є ідентичними, оскільки перше являє собою наукове визначення, яке може бути виражено багатьма різноманітними формулюваннями питань та реалізуватися щодо конкретної експертизи за допомогою низки запитань, [129, с. 11]. Слушно зауважує й Г. В. Прохоров-Лукін, наголошуючи на тому, що можливість вирішення питання в ході конкретного експертного дослідження не може визначати зміст завдань конкретного виду експертизи (яка залежить від конкретної пізнавальної ситуації) й не містить ґносеологічного обґрунтування, та не дає можливості класифікувати завдання [143, с. 13].

До сказаного маємо додати, що ототожнення завдань і питань, поставлених на вирішення експерта, призводить до втрати важливої функції завдань як етапів для досягнення мети, а запитання, поставлені на вирішення експерта, часто не відображають усього спектру завдань, які має вирішити експерт-психолог для надання відповіді на питання, що їх поставив на вирішення експерта ініціатор. Це твердження можна проілюструвати прикладами. У змісті методик проведення судових експертиз питання і завдання подаються в окремих розділах, тож їх зміст різниться. Це відповідає й практиці виконання судових експертиз: якщо, для прикладу, на вирішення експерта поставлено єдине питання про наявність психотравмувального впливу події на особу, завданнями експертного дослідження стануть такі: встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи й обставини, які чинитимуть на неї травмувальний вплив; установлення суттєвих ознак поведінки людини в ситуації, яка розглядається (розслідується), наявність унаслідок цієї ситуації негативних наслідків для психічного благополуччя і розвитку, встановлення психотравмувального впливу певної події на особу.

Нині більшість дослідників погоджується із тим, що експертні завдання є науково обґрунтованим визначенням предмета експертизи, що узагальнено та систематизовано сформульовані для роду (виду) судової експертизи у цілому, пов'язані з предметом доказування, предметом експертного дослідження та підпорядкованість меті діяльності експерта [117, с. 26, 143].

Вбачаємо найбільш прийнятним визначення завдань з позиції інформаційного підходу, що його обґрунтував, спираючись на ідеї інших науковців, Г. В. Прохоров-Лукін [117, 213]. Згідно цього підходу експертне завдання – це предмет експертної діяльності, спрямованої на практичне перетворення потенційної доказової інформації, що міститься у вихідних даних, в актуальну доказову інформацію про обставини, які мають значення для прийняття правильного рішення в справі (кримінальній, цивільній тощо) [117]. Це визначення відображає зв'язок із предметом доказування, предметом експертного дослідження та включає підпорядкованість діяльності експерта меті.

Питання щодо класифікації експертних завдань на тепер не є остаточно вирішеним, науковці пропонують різні класифікації, ґрунтуючись на різних підставах: за значенням (основні та допоміжні), за обсягом (загальні та окремі), за способом вирішення (стандартні й нестандартні), за послідовністю вирішення (кінцеві та проміжні), за ступенем складності (прості, складні, підвищеної складності та надскладні), за ступенем спільності (загальні завдання роду експертизи, типові завдання виду експертизи, завдання конкретні), а також за кінцевою метою дослідження [217, с. 16].

З огляду на складність, багатоетапність експертного психологічного дослідження, доцільним є класифікування експертних завдань на проміжні й кінцеві. Повернувшись до наших роздумів про завдання як етап досягнення цілі (які відображені в методиках проведення судових експертиз), використовуючи підставу класифікації за послідовністю вирішення, маємо проміжні завдання й кінцеві. У наведеному вище прикладі про встановлення психотравмування проміжними завданнями є встановлення індивідуально-психологічних особливостей людини, специфіки факторів, які чинитимуть на неї травмувальний вплив, поведінки людини в ситуації, яка є предметом розслідування, й наявності негативних наслідків для психічного благополуччя і розвитку, а кінцеве – встановлення психотравмувального впливу події на особу внаслідок ситуації.

Тож кінцевими завданнями предметного виду експертизи є завдання, що впливають із юридичного значення й предметного виду експертизи, проміжними – експертні завдання, які необхідно вирішити для розв’язання кінцевого завдання.

Розроблення класифікації завдань за кінцевою метою дослідження є значимою й актуальною проблемою донині. М. Г. Щербаковський вказує на існування понад двадцяти типів експертних завдань й зауважує на тому, що багато класифікацій складено з порушенням логічних засад їх побудови з огляду на недотримання в них єдиної основи розподілу, наявності однакового змісту у завданнях, що лише названі по-різному [213]. І. В. Пиріг, дослідивши погляди науковців щодо класифікації експертних завдань, пропонує такі їх групи:

ідентифікаційні та діагностичні (серед прибічників цієї точки зору, серед інших – М. Г. Щербаковський і сам І. В. Пиріг), ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні; ідентифікаційні, діагностичні й ситуаційні (В. Г. Гончаренко, Г. Л. Грановський, Н. І. Клименко, Г. В. Прохоров-Лукін, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін) [125, с. 140], ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні й ситуаційні [5, с. 171, 33, с. 34].

Нині найбільш уживаним є розподіл експертних завдань на ідентифікаційні, діагностичні й ситуаційні [117, с. 26, 213]. Ідентифікаційні завдання спрямовані на ототожнення об'єкта за його відображенням, а також визначення спільної родової, групової належності об'єкта за його відображенням, діагностичні – на встановлення природи, властивостей і стану об'єктів, ситуаційні завдання передбачають визначення процесу (механізму) взаємодії об'єктів за слідами-відображеннями: часу, динаміки, умов взаємодії людей і речей, зв'язку зовнішніх дій, їх наслідків та ін. [34, с. 63; 56, с. 139; 144, с. 9; 213].

Судова психологічна експертиза не є криміналістичним видом експертиз, з огляду на специфіку її предмета (психологічні факти, що відображають сукупність психічних явищ і соціально-психологічних феноменів, які виявляються у поведінці людини за обставин подій, що досліджуються у справі/провадженні), вирішувані нею завдання за ознакою кінцевої мети дослідження, належать до діагностичних та ситуаційних [103, с. 65].

Діагностичні завдання судової психологічної експертизи спрямовані на встановлення базових (глибинних, сутнісних, субстанційних) властивостей об'єкта: індивідуально-психологічних особливостей підекспертного, рівня вікового розвитку, специфіки емоційно-вольової, когнітивної сфер тощо, а також наявності чи відсутності певного психологічного факту: відхилення в психічному розвитку, емоційного стану, який вплинув на поведінку тощо.

Ситуаційні завдання спрямовані на встановлення причинно-наслідкових зв'язків між психологічними фактами й феноменами та функціональними зв'язками, які виявилися між ними, й параметрами юридично значимої ситуації

в ході розвитку останньої.

Різноманітність завдань судової психологічної експертизи щодо дітей потребує їх групування, виокремлення типових завдань.

На нашу думку, видається продуктивним підхід І. Богданюка, який у своєму дослідженні прийшов до висновку про доцільність диференціації завдань інженерно-технічних досліджень шляхом групування й узагальнення завдань, що їх розв'язували у ході виконання судових експертиз [12]. Формування таких груп для судової психологічної експертизи неповнолітніх (малолітніх) є корисним з точки зору оптимізації діяльності експертів-психологів й розроблення рекомендацій з підготовки матеріалів для ініціаторів призначення експертизи.

Ми пропонуємо здійснити групування завдань, ґрунтуючись на потенційному юридичному значенні певного психологічного факту, під яким розуміють встановлений експертом психологічний критерій певного юридичного факту. Потенційне юридичне значення судової психологічної експертизи щодо дітей можна окреслити таким чином:

- встановлення підстав для індивідуалізації відповідальності дитини. Згідно з Керівними принципами щодо дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя, будь-які заходи впливу на дітей-правопорушників були завжди співмірні з обставинами правопорушення й з особливостями особистості дитини, відповідно до ст. 485 КПК України, крім обставин, передбачених статтею 91 КПК України, також з'ясовуються повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього, серед яких рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; умови життя та виховання неповнолітнього; наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення [100];

- з'ясування підстав для правової кваліфікації кримінального правопорушення. Встановлене експертом відхилення в психічному розвитку

дитини внаслідок виховної поведінки батьків чи опікунів може бути підставою для констатації слідчим чи судом настання для дитини тяжких наслідків в результаті невиконання батьками/опікунами своїх обов'язків відповідно до ст. 166 КК України [77, с. 16, 79, 102, 182, с. 50]); встановлений експертом факт психічних страждань дитини може бути підставою для кваліфікації домашнього насильства згідно зі ст. 126-1 КК України, катування (ст. 127 КК України) [79] тощо;

– встановлення підстав, що обтяжують покарання (у випадку потерпілої дитини): наявність психотравмувального впливу сексуального насильства щодо малолітнього/неповнолітнього потерпілого; відсутність у дитини здатності повною мірою розуміти характер і значення вчинюваних відносно неї дій сексуального характеру (серед яких – грумінг, розбещення) і чинити їм опір є обставиною, що обтяжує покарання відповідно до ст. 28 Лансаротської Конвенції [66];

– встановлення психологічних підстав для оцінки слідчим/судом показань дитини й уникнення її повторних опитувань. Відповідно до п. 62 Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, згідно з якими «Слід заохочувати аудіовізуальні заяви дітей, які стали свідками або жертвами <...>», до п. 72: «з урахуванням найкращих інтересів і добробуту дітей, повинна існувати можливість для судді дозволяти дитині не давати свідчення», нині усталеною є практика фіксування допитів дітей на відеозапис і вжиття заходів щодо уникання повторних опитувань дітей [55]. Висновки експерта-психолога щодо психологічних особливостей комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії, що зафіксована відеозаписом (наявність чи відсутність у ході опитування дитини умов, передбачених нормами правосуддя, дружнього до дитини; наявність у розповіді психологічних «слідів» минулого досвіду, орієнтовно-настановної поведінки, несамотійного відтворення подій), а також висновок експерта щодо міри здатності дитини (потерпілого, свідка чи підозрюваного) сприймати та відтворювати суттєві обставини подій, що мають значення для справи/провадження, можуть стати

психологічною підставою для оцінки практиками правозастосування показань дитини та надають можливість уникнути необхідності повторних опитувань, зокрема, і в суді [68, 209];

— встановлення психологічних підстав з метою прийняття слідчим/судом рішення щодо виведення дитини із кримінального провадження. Висновок експерта-психолога щодо психотравмувального впливу на дитину повторних опитувань може стати підставою для рішення про звільнення дитини від участі у подальших процесуальних діях згідно з п. 72 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [55].

Як зазначали Н. В. Алікіна й Т. В. Савкіна [159, с. 19], проведення судово-психологічної експертизи, як правило, включає декілька взаємопов'язаних конкретно-окремих предметів дослідження. Ця обставина відображена і в методиках проведення судових експертиз [94, с. 11, 100, с. 38]. Для прикладу, у разі призначення судово-психологічної експертизи щодо дитини, яка є потерпілою внаслідок сексуального насильства, слідчий може ставити питання щодо психотравмувального впливу події на дитину, щодо її здатності правильно сприймати й відповідно відтворювати суттєві ознаки подій, щодо ймовірного впливу на дитину участі у слідчих діях; завдання щодо індивідуально-психологічних особливостей дитини й специфіки її вікового розвитку, як проміжне, має бути вирішене експертом в ході проведення будь-якої (окрім експертизи за матеріалами відеозапису) судово-психологічної експертизи [94, 96, 100, 112]. Вказане підтверджується й результатами опитування судових експертів і слідчих, яке було проведене нами у 2025 році. Судові експерти указують, що у 93,3 % призначених експертиз предметом їх інтересу є здатність дитини правильно сприймати обставини й надавати показання, 26,7 % – допомога в оцінюванні показань неповнолітніх; у 84,6 % – наявність психотравмування дитини внаслідок вчиненого насильства, у 66,7 % – щодо заподіяння неповнолітньому психічних страждань, 40 % – щодо завдання дитині немайнової шкоди. Відповідно, анкетування практиків правозастосування підтверджує, що у кримінальних провадженнях, в яких потерпілими, свідками чи підозрюваними є

діти, у 61% випадках вони мають потребу у вирішенні завдань, пов'язаних із оцінкою показань дитини й 38,9 % щодо можливого тиску щодо неї, 35,6 % щодо здатності дитини надавати показання; у 53,4 % – оцінювання наявності у дитини психічних страждань, 41,8 % – вирішення питань щодо ознак психотравмування внаслідок вчиненого насильства; 43,3 % – щодо здатності неповнолітнього розуміти характер і значення вчинюваних дій, 44,7 % – щодо визначення рівня вікового розвитку дитини (анкету опитування див. у додатку А. 2). Дещо неочікуваними є результати опитування в частині призначення судових психологічних експертиз щодо неповнолітніх обвинувачених: слідчі указали, що у 52,4 % існує потреба в призначенні судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених), судові ж експерти указали, що на їхню думку, лише у 33,3% випадків слідчі реалізують потребу у призначенні судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх підозрюваних (див. додатки А.1 та А. 2). Це вказує на користь того, що дотепер можливості судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх підозрюваних використовуються не повною мірою.

Отже, аналіз нормативних актів, що стосуються здійснення правосуддя щодо дітей, результати опитування слідчих й судових експертів дозволяють визначити, що основними завданнями судової психологічної експертизи щодо дітей є такі:

- встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини (сформованих особливостей особистості, характеру, типу вищої нервової діяльності) й впливу встановлених особливостей індивідуальності на поведінку дитини в юридично значимий період часу;
- встановлення рівня психічного розвитку дитини, відповідність рівня психічного розвитку дитини нормативним критеріям вікового періоду;
- встановлення чинників відхилення в психічному розвитку дитини, їх зв'язку із хронічною чи/і гострою психотравмувальною ситуацією;
- встановлення психотравмувального впливу дій/подій на потерпілу дитину;

- встановлення здатності неповнолітнього підозрюваного повною мірою розуміти фактичне значення, суспільну небезпеку, наслідки своїх дій та повною мірою довільно керувати ними;
- встановлення здатності дитини повною мірою розуміти характер, значення вчинюваних із нею дій та чинити цим діям опір;
- встановлення психологічних особливостей комунікативних умов для відтворення неповнолітнім подій у ході процесуальної дії, психологічних особливостей комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії, наявності/відсутності у поведінці неповнолітнього під час процесуальної дії психологічних особливостей, властивих для самостійного чи несамостійного відтворення подій, а також наявності реалізованого впливу на зміст розповіді дитини з боку учасників процесуальної дії.

Ці завдання мають діагностичний і ситуаційний характер, їх виокремлення створює підстави для розподілу судових психологічних експертиз на підвиди.

Теоретичне і практичне значення розподілу судових експертиз на групи нині уявляється очевидним: М. В. Салтевський указував на пізнавальне – для науки, й практичне – для практики, значення класифікації судових експертиз [161, с. 399] М. Г. Щербаковський, А. М. Проценко додають, що такий розподіл має значення для з'ясування змісту експертиз, специфіки їх організації, проведення і оформлення [215, с. 14; 216, с. 28], та, як зазначають В. І. Молчанов й В. П. Молчанова, застосовується для визначення й розмежування експертних спеціальностей, меж компетенції експерта, визначення особливостей проведення судових експертиз, для формування структури експертних установ, напрямів формування й удосконалення бази приладів, програм підготовки й підвищення кваліфікації експертів [110].

Питання підстав для розподілу експертиз, його коректності, видів класифікації судових експертиз є предметом дослідження О. В. Аніщенко з О. В. Хомутенком [4], В. В. Ковальнової [58], В. Молчанова й В. Молчанової [110], Е. Б. Сімакової-Єфремян та ін. [165, с. 10], й лишається дискусійним до цього часу. Дослідники, які звертаються до аналізу цієї важливої

з практичної й теоретичної точки зору проблеми, указують на те, що у ході створення класифікацій актуальним є питання співвідношення між фундаментальними й прикладними науками з огляду на постійне виникнення нових наук, нових видів судових експертиз, пошуку основи розподілу під час побудови класифікації судових експертиз, за яку різні дослідники беруть предмет, завдання дослідження, методи, об'єкт. Ці особливості призводять до того, що створені класифікації судових експертиз значно різняться між собою, ускладняється їх структура, вони розширюються [165, с. 14]. Дослідники, які розробляють питання класифікації судових експертиз, зауважують, що часто запропоновані класифікації не відповідають вимогам логічної операції розподілу поняття, зокрема, вимогами класифікації, відповідно до яких розподіл має бути здійсненим за однією ознакою, співмірним (сума обсягів членів поділу має дорівнювати об'єму поняття, яке розподіляють), члени розподілу не повинні мати спільних елементів, поділ повинен бути поступовим [30, 165, 110, 205].

Найбільш поширеним є підхід до розподілу експертиз за різними підставами: за характером завдань, що вирішуються, за галузями знань (ці класифікації здебільшого відповідають прийнятим в нормативних відомчих актах) [50, 112], за процесуальною ознакою, за наявністю комплексування спеціальних знань тощо [165, с. 15; 117, с. 55; 161, с. 399; 215, с. 12; 216, с. 28]. У питанні щодо класифікування судових експертиз науковці єдині у думці щодо існування декількох підстав для класифікації, доцільності розподілу експертиз за характером вирішуваних завдань, за галуззю знань та за процесуальним критерієм.

В. М. Тертишник, В. В. Варава, О. В. Сачко поділяють експертизи на криміналістичні (з підвидами), некриміналістичні й нові [186, с. 21] (на нашу думку, пропозиція щодо класифікації, подана цими авторами, є наочним прикладом неврахування необхідності дотримання правил розподілу поняття, оскільки будь-який новий від експертизи буде належати або до криміналістичних, або некриміналістичних). М. Г. Щербаковський наголошує на праксеологічному значенні класифікації судових експертиз [214, с. 37],

виокремлює процесуальний критерій (згідно з яким поділяє експертизи за обов'язковістю, місцем, послідовністю проведення, за кількістю експертів та галузям знань, на первинні, додаткові та повторні) й за галузями знань (на класи, роди і види) [215, с. 23]. І. В. Пиріг й Г. С. Бідняк також класифікують судові експертизи за різними підставами: за галузями знань, за характером вирішуваних завдань та методами дослідження (ідентифікаційні, класифікаційні й діагностичні), за послідовністю проведення (первинні й повторні), за обсягом дослідження (основні й додаткові), за кількістю експертів, що беруть участь у дослідженні (одноосібні й комісійні), за складом завдань, що виконуються (однорідні й комплексні) [124, с. 59]. Подібною точки зору дотримуються Є. Д. Лук'янчиков й Б. Є. Лук'янчиковим [85, с.17]. М. В. Салтевський за критерієм вирішуваних завдань розподіляє експертизи на ідентифікаційні й неідентифікаційні, а останні, в свою чергу на діагностичні й ситуаційні [161, с. 399]. У цьому аспекті слід зауважити, що більш точним буде називати ідентифікаційними й неідентифікаційними не експертизи, а завдання.

Влучним є спостереження М. В. Салтевського, який указував, що класифікація не може бути остаточно завершеною, особливо це стосується класифікації за видами спеціальних знань, яка, на відміну від класифікацій за процесуальним критерієм, постійно розширюється з огляду на появу нових видів експертиз й різниться [161, с. 400]. Про постійний процес розширення класифікацій судових експертиз разом зі зростанням кількості видів судових експертиз указала й Е. Б. Сімакова-Єфремян із співавторами [164, с. 32]. Згідно з унормованою нині класифікацією судових експертиз за галузями знань (за класами, родами, видами, підвидами) [50, 165, с. 71, 112], судова психологічна експертиза є окремим класом/родом/видом судових експертиз без підвидів [126, 127, 130]. Водночас множинність і різноманітність завдань, що їх вирішують у ході судових експертних досліджень, зумовила їх розподіл на предметні види. Як уже згадувалося вище, виокремлення предмету дослідження має практичне значення, яке полягає у можливості побудови алгоритмів розв'язання завдань певного типу, розроблення методичних рекомендацій з підготовки й призначення

експертиз для ініціаторів [211]. Т. В. Савкіна й Н. В. Алікіна запропонували підхід до диференціації предметних видів судової психологічної експертизи на підставі характеру завдань, що ставляться на вирішення експертів, й за юридичним значенням експертних висновків [159, с. 23]. До обстоювання такого підходу доєдналася Т. М. Єгорова [38], його ж застосовано в Методиці судової психологічної експертизи (Загальна частина) [95]. Н. В. Алікіна, Т. В. Савкіна, Т. М. Єгорова запропонували такий перелік експертиз: індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного, обвинуваченого; емоційних станів; здатності неповнолітнього підозрюваного/обвинуваченого у повній мірі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними; здатності свідка або потерпілого правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і надавати про них правильні свідчення; потерпілих у справах щодо зґвалтування. Такий розподіл не повною мірою відповідає вимогам класифікації, передусім з огляду на те, що проведення судово-психологічної експертизи зазвичай передбачає декілька взаємопов'язаних конкретно-окремих предметів дослідження [159, с. 19]. Так, встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи передбачає алгоритм більшості предметних видів судової психологічної експертизи, за винятком хіба що судово-психологічних експертиз за матеріалами відеозапису, шкідливого психологічного впливу (зокрема, й комплексної психолого-лінгвістичної експертизи).

Водночас такий підхід виявився продуктивним, на його основі створені методики проведення судово-психологічних експертиз різних предметних видів [149], розроблені рекомендації щодо вихідних даних судової психологічної експертизи [153].

Із часу перших спроб створити перелік предметних видів судової психологічної експертизи їх кількість збільшується відповідно до розширення кола експертних завдань [173].

Так, у 2024 році, дотримуючись цього ж підходу, Т. М. Єгорова запропонувала диференціацію видів судових психологічних експертиз на підставі об'єкта, предмета та потенційного юридичного значення

дослідження [103, с. 67; 164, с. 463]. Таке подання є наочним й корисним з точки зору відображення структури методики кожного з видів судової психологічної експертизи. Водночас у поданій автором загальній диференціації видів судової експертизи відсутня низка предметних видів експертизи, зокрема і таких, щодо яких створені методики їх проведення, виконання яких нині є усталеним в експертній практиці. Такими є судова психологічна експертиза потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми [101]; судово-психологічна експертиза неповнолітнього потерпілого у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами злісного невиконання батьками (опікунами) обов'язків по вихованню дитини [100]; судова психологічна експертиза у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами домашнього насильства (зокрема й щодо дітей).

Ми погоджуємося із точкою зору про те, що застосування диференційного підходу до виокремлення предметних видів судової психологічної експертизи є корисним з практичної точки зору, оскільки дає можливість розроблення методик їх проведення, методичних указівок для ініціаторів призначення експертиз й для їх виконавців, розроблення орієнтовного переліку вихідних даних, необхідних для їх проведення. Імпонує нам також ідея авторів монографії «Класифікація судових експертиз» щодо доцільності виокремлення експертних спеціальностей, за якими присвоюють кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» [164, с. 496]. Водночас пропозиція авторів щодо підстав для виокремлення спеціальностей – відповідно до основних предметних видів судової психологічної експертизи, на нашу думку, є такою, що потребує доопрацювання. Ця наша позиція має витоком такі міркування. Перелік завдань, які вирішують експерти-психологи, й предметних видів судової психологічної експертизи постійно розширюється, тож можлива ситуація, коли для певного завдання не буде відповідної спеціальності, крім того, кількість таких спеціальностей може бути невиправдано великою. Тож на нашу думку, слід шукати інші підстави для виокремлення експертних спеціальностей. Нині ж у питанні диференціації судової психологічної експертизи предметом нашого

інтересу є виокремлення підвидів судової психологічної експертизи щодо дітей.

Т. В. Савкіна й Н. В. Алікіна указували на те, що вікові психологічні особливості когнітивної сфери, поведінки дітей набувають особливої ваги у ході проведення й надають «майже особливого статусу судово-психологічній експертизі неповнолітніх» [159, с. 18], О. В. Землянська поділяла експертні психологічні дослідження на дослідження дорослих і дітей [48, с. 100], про наявність специфічних особливостей судових психологічних експертиз щодо дітей, зокрема їх юридичного значення, порядку проведення, прийомів проведення дослідження вказують і чисельні публікації, конференції, що присвячені проблемам судово-психологічної експертизи щодо дітей [43, 171, 132], врешті обґрунтуванням розподілу судової психологічної експертизи за критерієм дитячого й дорослого віку є саме вирізнення дитинства як особливого періоду життя й розвитку людини, особливий правовий, соціальний статус дітей, наявність специфічного порядку здійснення досудового розслідування й судового розгляду щодо дітей.

На нашу думку, диференціюючи судові психологічні експертизи стосовно дітей, необхідно враховувати специфіку предмета судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх, а також трансформацію пріоритетних завдань судових психологічних експертиз у зв'язку із впровадженням в національне законодавство норм дружнього до дитини правосуддя; зміни КК України, можливість проведення судових психологічних експертиз окремих предметних видів не лише щодо дорослих, а й щодо дітей [170].

Так, упродовж тривалого часу потенційне юридичне значення судово-психологічної експертизи в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевій недоторканості полягало у відповідях на питання про ступінь сугестивності потерпілої особи [161, с. 461], встановлення психологічних підстав безпорадного стану [96; 103, с. 68; 159, с. 31]. Імплементация у національне законодавство норм дружнього до дітей правосуддя розширює перелік завдань й предметне поле судової психологічної експертизи щодо потерпілої дитини. Так, ст. 28 Лансаротської Конвенції щодо визнання серед інших обтяжуючою

обставиною заподіяння внаслідок сексуального насильства шкоди психічному благополуччю дитини [66], стала причиною розширення кола пріоритетних завдань судової психологічної експертизи щодо потерпілої дитини, зокрема, встановлення психотравмувального впливу правопорушення на неї. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [55], містять рекомендації щодо використання показань дітей, знятих на плівку, в якості офіційно визнаних доказів. Водночас згідно з нормами правосуддя, дружнього до дитини, процедура допиту має відповідати, окрім загальних вимог до цієї слідчої дії [80, 161, с. 358], низці додаткових вимог згідно з КПК України, національною практикою правозастосування й правовою доктриною, показання сторін підлягають оцінюванню, зокрема й з точки зору достовірності [86, 208]. Серед критеріїв, які можуть бути використані практиками правозастосування для оцінки достовірності показань, є психологічні особливості розповіді, зокрема, самостійність показань особи, наявність чи відсутність у розповіді психологічних «слідів» минулого досвіду або ознак орієнтовно-настановної поведінки, які можуть бути встановлені в ході судово-психологічної експертизи відеозвукозапису [99, 182]. Таким чином, обсяг завдань, що ставляться на вирішення судового експерта-психолога у ході розслідування кримінальних правопорушень по фактам сексуального насильства, зростає.

Як уже згадувалося вище, потенційне юридичне значення СПЕ щодо дітей можна окреслити таким чином:

а) для встановлення підстав для індивідуалізації способу впливу на дитину, яка вчинила кримінальне правопорушення, відповідно до ст. 485 КПК України. Такими є: рівень психічного розвитку, індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього; міра його здатності усвідомлювати значення своїх дій, передбачати їх наслідки, й здатності керування своєю поведінкою в юридично значимій ситуації; наявність чи відсутність трансформації основних цінностей, провідних мотивів (як підстава для встановлення ставлення до вчиненого); умов, за яких сформувалася структура індивідуальності підекспертного [80, 100];

б) для кваліфікації настання тяжких наслідків через невиконання батьками (опікунами) обов'язків по вихованню дитини (ст. 166 КК України). Такими підставами є встановлення психологічного факту порушення психічного благополуччя й відставання дитини в психічному розвитку внаслідок виховної поведінки батьків [76; 77, с. 9; 79];

в) для кваліфікації вчинення щодо дитини домашнього насильства (ст. 126-1 КК України). Психологічними підставами є встановлення психологічного факту настання у дитини психічних страждань внаслідок дій члена родини неповнолітнього, які мають ознаки фізичного, психологічного, економічного насильства [79, 169];

г) для кваліфікації правопорушень, передбачених ст. 120 КК України. Психологічними підставами є психотравмувальний вплив дій осіб, які входили до кола спілкування дитини (члени родини, учасники освітнього процесу, інші особи). Ці дії полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, та могли вплинути на суїцидальні дії дитини [79];

д) для кваліфікації катування (ст. 127 КК України). Психологічними підставами є виникнення в потерпілої дитини морального страждання внаслідок дій підозрюваного (обвинуваченого), вчинених з метою примусити її чи іншу особу вчинити певні дії, що суперечать їх волі, або зізнання, або покарання, або залякування [79];

е) для встановлення підстав, що обтяжують покарання особи, яка вчинила сексуальне насильство щодо дитини відповідно до ст. 28 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення (Лансаротська конвенція). Такими підставами є наявність психотравмувального впливу сексуального насильства щодо неповнолітнього потерпілого; відсутність у потерпілої дитини здатності повною мірою розуміти характер і значення вчинюваних відносно неї дій сексуального характеру і чинити їм опір [66, 94, 96];

є) для встановлення психологічних підстав для оцінки слідчим/судом показань дитини, які за твердженням М. В. Салтевського є «слідами пам'яті» [161, с.187], зовнішнім проявом внутрішнього образу, які, у свою чергу, є

відображенням зовнішніх впливів:

- висновки експерта-психолога щодо здатності дитини, з урахуванням розвитку її когнітивної, емоційно-вольової сфери й інших індивідуально-психологічних властивостей, а також обставин юридично значимої ситуації правильно (за суттєвими ознаками) сприймати події та відтворювати відповідні події;

- висновки експерта-психолога щодо психологічних особливостей комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії, що зафіксована відеозаписом (наявність чи відсутність у ході опитування дитини умов, передбачених нормами правосуддя, дружнього до дитини; наявність у розповіді дитини психологічних «слідів» минулого досвіду, орієнтовно-настановної поведінки, несамотійного відтворення подій) [99, 182, 183, 225];

- для встановлення психологічних підстав для приймання слідчим/судом рішення щодо виведення дитини із кримінального провадження, звільнення дитини від участі у подальших процесуальних діях згідно з п. 72 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [55].

Тож, дотримуючись диференційного підходу відповідно до об'єкта, юридичного значення висновку експерта, вирішуваних завдань, конкретизуючи предмет дослідження, пропонуємо такі види судових психологічних експертиз щодо дітей у кримінальному провадженні:

- а) Судово-психологічна експертиза неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених).

Потенційне юридичне значення: встановлення підстав для індивідуалізації відповідальності дитини відповідно до ст. ст. 91, 485 КПК України [80]. Психологічними підставами є встановлені індивідуально-психологічні особливості, рівень психічного розвитку дитини, провідні й ситуаційні мотиви, умови мікросоціального середовища (в родині, освітньому закладі, дитячій групі), психологічні закономірності поведінки в юридично значущій ситуації, наявність трансформації системи цінностей, мотивів після вчиненого

правопорушення.

Предмет: психологічні факти, що відображають сукупність психічних явищ і систем-феноменів (психічні процеси, психічні стани, індивідуально-психологічні особливості, рівень психічного розвитку, соціально-психологічні умови мікросередовища, структура особистості, діяльність), які виявилися у поведінці неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) за обставин подій, що розслідується у кримінальному провадженні.

Об'єкти дослідження: дитина підліткового чи молодшого юнацького віку (підозрюваний, обвинувачений), особистість якого формується, який не страждає на психічний розлад (хворобу), сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експериментально-психологічного обстеження), що містять відомості про індивідуально-психологічні особливості підекспертного, динаміку та рівень його психічного розвитку, специфіку психічної діяльності неповнолітнього за юридично релевантних обставин ситуації.

Проміжні експертні завдання:

- установлення особливостей психічної діяльності неповнолітнього, його нормативного вікового рівня психічного розвитку/відхилення в розвитку та специфіки їх вияву в юридично значущій ситуації за такими параметрами (когнітивна, емоційно-вольова сфери, індивідуально-психологічні особливості, особистісна сфера: особливості соціальної ситуації розвитку, провідна діяльність, специфіка формування довільності поведінки, самооцінка, ієрархія мотивів, самосвідомість, соціальне самовизначення, формування новоутворень віку);
- установлення психологічно суттєвих обставин, що передували ситуації делікту: умови для психічного розвитку неповнолітнього у сім'ї, задоволення провідних потреб дитини; наявність осіб (референтної групи), які значно впливали на поведінку підекспертного;
- установлення специфіки психічної діяльності підекспертного в юридично значущій ситуації в докримінальній, кримінальній, посткримінальній

стадіях делікту: оцінка підекспертним суттєвих особливостей юридично значущої ситуації із позиції наявного в ній ресурсу для задоволення його важливих потреб (базових, прагматичних, соціальних), оцінка підекспертним суттєвих особливостей юридично значущої ситуації з позицій відповідності соціальним та правовим нормам, власним моральним принципам, наслідків для себе й інших людей; формування мети (цілі) протиправних дій (наприклад, отримання бажаної речі, грошей, утвердження в значущій групі, помста тощо); формування плану досягнення цілі (більш-менш чіткого, усвідомленого порядку вчинення дій для досягнення цілі); оцінка можливих наслідків діяльності, внутрішніх чи зовнішніх; оцінка можливих наслідків діяльності, внутрішніх чи зовнішніх перешкод для реалізації діяльності (можливість натрапити на перепони в реалізації плану, невідповідність своїм поглядам, страх покарання тощо); ухвалення рішення щодо реалізації плану дій: за результатами підсумку порівняння привабливості цілі й оцінки наслідків (усіх чи їх частини); реалізація діяльності, спрямована на досягнення цілі відповідно до плану дій; установлення специфіки психічної діяльності підекспертного у посткримінальній стадії делікту; установлення міри здатності неповнолітнього, який не страждає на психічний розлад, розуміти фактичний характер, суспільну небезпеку та наслідки своїх дій, міри довільного керування ними, що виявилися в ситуації делікту;

— установлення специфіки психічної діяльності підекспертного в процесі досудового розслідування/судового розгляду та оцінки (ставлення) до вчиненого протиправного діяння: вибір власної лінії поведінки в процесі досудового розслідування/судового розгляду: мотивація (внутрішня, пов'язана із власною оцінкою поведінки і трансформацією мотивів, чи зовнішня, зумовлена впливом ситуації, інших осіб); реалізація свого рішення щодо поведінки в процесі досудового розслідування/судового розгляду, послідовність поведінки, власна оцінка впливу інших осіб, реагування на вплив з боку інших осіб; наявність подальшого корегування поведінки.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– Які індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього (П.І.Б., дата народження)? Як вони проявилися у період часу, що належить до протиправного діяння, у вчиненні якого його підозрюють (обвинувачують), і в ситуації досудового розслідування та судового розгляду?

– Який рівень психічного розвитку неповнолітнього (П.І.Б., дата народження)? Чи відповідає рівень психічного розвитку неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?

– У разі наявності в неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) відхилень у психічному розвитку, не пов'язаних із психічним розладом, якими є прояви цих відхилень? Які соціально-психологічні чинники цього відхилення?

(Відповідь на це питання надають за умов наявності в матеріалах кримінального провадження відповідних відомостей медичного характеру (висновку/акту судово-психіатричної експертизи про відсутність у дитини психічного розладу або довідок про відсутність у неповнолітнього психічних розладів).

– З урахуванням вікових, індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього (П.І.Б., дата народження), рівня його психічного розвитку чи наявних відхилень у психічному розвитку, не пов'язаних із психічним розладом, чи міг він у ситуації кримінального правопорушення, у вчиненні якого його підозрюють (обвинувачують), повною мірою розуміти фактичне значення, суспільну небезпеку й наслідки своїх дій, та повною мірою довільно керувати своїми діями?

(Відповідь на це питання надають за умов наявності у матеріалах кримінального провадження висновку/акту судово-психіатричної експертизи щодо відсутності у дитини психічного розладу, який би позбавляв її здатності усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, чи медичного документа лікаря-психіатра щодо відсутності в дитини психічного розладу).

б) Судово-психологічна експертиза дитини у справах щодо злісного невиконання батьками (опікунами) обов'язків по вихованню дитини.

Потенційне юридичне значення: встановлення кваліфікувальної ознаки

настання тяжких наслідків для потерпілої дитини відповідно до ст. 166 КК України. Психологічною підставою є встановлення психологічного факту порушення психічного благополуччя дитини, відхилення в психічному розвитку, які настали внаслідок виховної тактики батьків (опікунів, піклувальників).

Предмет: психологічні факти, що відображають специфіку вікового розвитку дитини, її індивідуально-психологічні особливості, їх генезис в умовах сімейного виховання.

Об'єкти дослідження: потерпіла дитина дошкільного, молодшого шкільного, підліткового чи юнацького віку, особистість якої формується, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експертного обстеження), які містять відомості про рівень і хід психічного розвитку неповнолітнього потерпілого та його психічну діяльність з народження до часу проведення психологічного дослідження, умови виховання, створені його батьками (опікунами).

Проміжні експертні завдання: встановлення вікового психічного розвитку/наявності відхилень в психічному розвитку дитини; встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини; встановлення в структурі індивідуальності дитини специфічних рис, які могли сформуватися внаслідок неправильного виховання, незадоволення потреб дитини, хронічної психотравмувальної ситуації; встановлення виховної тактики батьків (опікунів) і її потенційного впливу на розвиток дитини; встановлення причиново-наслідкового зв'язку між виховною тактикою батьків і відхиленням в психічному розвитку дитини (когнітивній, емоційно-вольовій, особистісній сферах, соціальній взаємодії).

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

- Які індивідуально-психологічні особливості дитини (П.І.Б, дата народження)?
- Чи відповідає рівень психічного розвитку неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?
- Яким чином сімейна ситуація, виховна поведінка батьків, відношення

їх до виконання своїх обов'язків по вихованню дитини вплинули на емоційний стан підекспертного, його психічне благополуччя й розвиток?

в) Судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами домашнього насильства (ст. 126-1 КК України).

Потенційне юридичне значення: встановлення настання у дитини психічних страждань внаслідок дій члена родини неповнолітнього, які мають ознаки фізичного, психологічного, економічного насильства.

Предмет дослідження: психологічні факти, що відображають сукупність психічних явищ і психологічних систем-феноменів (індивідуально-психологічні особливості, рівень вікового розвитку, тип прив'язаності до членів сімейної системи, динаміка емоційного стану), які виявилися у поведінці дитини в умовах сімейного конфлікту.

Об'єкти дослідження: дитина, особистість якої формується, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, продукти психічної діяльності дитини, медичні документи тощо), які відображають умови та хід психічного розвитку дитини в умовах сімейного конфлікту, виховну поведінку членів сімейної структури, взаємодію дитини з членами родини, тип прив'язаності до членів родини.

Проміжні експертні завдання:

- встановлення вікового психічного розвитку/наявність відхилень в психічному розвитку дитини; встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини;
- встановлення виховної тактики членів родини, ознак фізичного, економічного чи емоційного насильства з боку членів родини;
- встановлення типу прив'язаності дитини до членів родини (безпечної, амбівалентної, уникаючої або дезорганізуючої) та наявність її динаміки (зокрема, зміна безпечної прив'язаності на уникаючу та її причини) [169], її потенційного впливу на розвиток дитини;
- встановлення причиново-наслідкового зв'язку між виховною тактикою батьків і порушеннями відчуття благополуччя дитини, відхиленнями в

психічному розвитку дитини (когнітивній, емоційно-вольовій, особистісній сфері, соціальній взаємодії).

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– Які індивідуально-психологічні особливості дитини (П.І.Б., дата народження)?

– Який рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження)? Чи відповідає рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?

– Яким чином сімейна ситуація, виховна поведінка батьків, зокрема (назвати члена родини і його/її діяння, які мають ознаки насильства), вплинули на емоційний стан дитини (П.І.Б., дата народження), її психічне благополуччя й розвиток?

– Чи заподіяні дитині (П.І.Б., дата народження) внаслідок дій (назвати члена родини та його/її дії, які мають ознаки насильства) психічні страждання?

г) Судово-психологічна експертиза неповнолітнього у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом доведення до самогубства (ст. 120 КК України).

Потенційне юридичне значення: встановлення існування у дитини негативного емоційного стану в період часу, що передував її смерті.

Предмет дослідження: психологічні факти, що відображають сукупність психічних явищ і психологічних систем-феноменів (індивідуально-психологічні особливості, рівень вікового розвитку, динаміка емоційного стану, діяльність), які виявилися у поведінці дитини в умовах за обставин подій, що розслідуються у кримінальному провадженні.

Об'єкти дослідження: дитина, особистість якої формується, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, продукти психічної діяльності дитини, медичні документи тощо), які відображають індивідуальність та віковий розвиток неповнолітнього, умови та хід його психічного розвитку, діяльності й психічного стану в період часу, що передував смерті.

Проміжні експертні завдання:

- встановлення вікового психічного розвитку/наявність відхилень в психічному розвитку дитини; встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини, які вона мала за життя;

- встановлення умов розвитку й емоційного благополуччя дитини в родинному середовищі, сфері неформального позашкільного спілкування, в закладах шкільної та позашкільної освіти, їх вплив на емоційний стан і психічний розвиток дитини;

- встановлення наявності/відсутності причинно-наслідкового зв'язку між діями осіб, із якими взаємодіяла дитина, і порушенням відчуття благополуччя дитини.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

- Які індивідуально-психологічні особливості були властиві дитині дитини (П.І.Б, дата народження)?

- У якому емоційному стані перебувала дитина (П.І.Б., дата народження) у період часу, що передував її смерті?

- Які чинники виникнення емоційного стану дитини у період часу, що передував її смерті ?

д) Судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами катування (згідно зі ст. 127 КК України).

Потенційне юридичне значення: встановлення у дитини факту морального страждання внаслідок дій підозрюваного (обвинуваченого), вчинених з метою примушення потерпілого до вчинення певних дій, що суперечать його волі, або з метою покарання чи залякування.

Предмет дослідження: психологічні факти, що відображають сукупність психічних явищ і психологічних систем-феноменів (індивідуально-психологічні особливості, рівень вікового розвитку, динаміка емоційного стану, діяльність), які виявилися у поведінці дитини за обставин, коли щодо неї вчинені дії, спрямовані на заподіяння фізичного болю чи/та морального страждання.

Об'єкти дослідження: дитина, особистість якої формується, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи,

зокрема й ті, що отримані із електронних пристроїв, продукти психічної діяльності дитини, медичні документи тощо), які відображають умови та хід психічного розвитку дитини, її діяльність за обставин вчинення щодо неї дій, які за версією слідства є катуванням.

Проміжні експертні завдання:

- встановлення вікового психічного розвитку/наявність відхилень в психічному розвитку дитини; встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини; встановлення умов розвитку, емоційного комфорту в звичній життєдіяльності дитини до настання подій, що є предметом розслідування у провадженні; встановлення рівня соціального функціонування, рівня психологічного благополуччя до настання події, що є предметом розслідування;

- встановлення ознак проблемної для дитини ситуації: її причини, розвиток, поведінку його учасників; встановлення ознак поведінки дитини в ситуації, що має ознаки катування (спроби опору, втечі тощо), динаміки її емоційного стану (страх, сором, образа тощо), встановлення ознак поведінки, емоційного стану дитини, появи змін в структурі індивідуальності, появи відхилень в розвитку дитини упродовж часу, що минув після дій, які мають ознаки катування щодо неї;

- встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями, що оцінюються слідством (судом) як катування, і порушеннями відчуття благополуччя дитини, відхиленнями в психічному розвитку (когнітивній, емоційно-вольовій, особистісній сфері, соціальній взаємодії); констатація наявності/відсутності відчуття у дитини психічного благополуччя, моральних страждань.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

- Які індивідуально-психологічні особливості дитини (П.І.Б., дата народження)?

- Який рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження)? Чи відповідає рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?

– Яким чином дії (П.І.Б. особи, яка за версією слідства вчинила катування), вплинули на емоційний стан дитини (П.І.Б., дата народження), її психічне благополуччя й розвиток?

– Чи заподіяні дитині (П.І.Б., дата народження) внаслідок дій (П.І.Б. особи, яка за версією слідства вчинила катування), моральні страждання?

е) Судово-психологічна експертиза дитини, яка є потерпілою від сексуального насильства.

Потенційне юридичне значення: встановлення обставин, що обтяжують покарання (згідно зі ст. 28 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення) [66]: порушення психічного здоров'я, психологічної підставою для констатації якого є встановлення психотравмувального впливу на дитину ситуації порушення її статевої недоторканості (свободи), й особливої вразливості дитини, психологічною підставою для якої є відсутність у потерпілої дитини здатності повною мірою розуміти характер і значення вчинюваних відносно неї дій сексуального характеру і чинити їм опір.

Предмет дослідження: психологічні факти, що відображають сукупність психічних явищ і психологічних систем-феноменів (індивідуально-психологічні особливості, рівень вікового розвитку, динаміка емоційного стану, діяльність), які виявилися у поведінці дитини за обставин посягання на її статеву недоторканість (свободу) й після неї.

Об'єкти дослідження: особистість дитини, що формується, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, зокрема і отримані із електронних пристроїв, продукти психічної діяльності дитини, медичні документи тощо), які відображають умови та хід психічного розвитку дитини, її діяльність за обставин порушення її статевої недоторканості (свободи) та у подальшому.

Проміжні експертні завдання:

– встановлення вікового психічного розвитку/наявність відхилень в психічному розвитку дитини; встановлення індивідуально-психологічних

особливостей дитини; встановлення рівня соціального функціонування, рівня психологічного благополуччя до настання події, що є предметом розслідування;

– встановлення ознак, які вказують на особливу вразливість: встановлення здатності дитини до розуміння сексуального характеру дій, які з нею здійснювалися (етап психосексуального розвитку: (статевої ідентифікації або формування статевої поведінки, або психосексуальної орієнтації), рівень обізнаності щодо біологічної ролі сексуальних стосунків, сформованість знань щодо недоторканості тіла, зокрема, статевих органів і частин тіла, асоційованих із сексуальною активністю, обізнаності щодо видів сексуальних контактів, форм вияву намірів їх здійснити, способів прийняття чи відкидання пропозиції сексуального контакту; соціального і морального значення сексуальних стосунків (розуміння змісту моральних норм, здатність оцінювати конкретну життєву ситуацію в аспекті моральних норм, знання етичних норм щодо способів реалізації сексуальних бажань); відношення до події посягання на статеву недоторканість чи статеву свободу); здатність чинити опір (рівень сформованості опосередкованої поведінки (складного вольового акту); збереження здатності до усвідомлення основних елементів змісту ситуації та здатності до опосередкованої поведінки в протиправній ситуації, що є предметом розслідування;

– встановлення параметрів психотравмування дитини внаслідок посягання на її сексуальну недоторканість: ознаки реагування в ситуації посягання на сексуальну недоторканість відповідні чи не відповідні віковим особливостям; соматичні, емоційні, когнітивні, особистісні, поведінкові прояви реагування на психотравмування, зумовлене сексуальним насильством й подальшими подіями, які настали внаслідок факту сексуального насильства.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– Які індивідуально-психологічні особливості дитини (П.І.Б., дата народження)?

– Який рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження)? Чи відповідає рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження)

нормативним критеріям вікового періоду?

– Чи справили події (коротко назвати/описати ситуацію) на дитину (П.І.Б, рік народження) психотравмувальний вплив? Якщо так, у чому він виявляється?

– Чи здатна дитина (П.І.Б, рік народження), з урахуванням рівня її психічного розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і психічного стану, повною мірою розуміти характер і значення дій сексуального спрямування, що з нею здійснювалися, та чинити їм опір?

є) Судово-психологічна експертиза здатності дитини правильно (за суттєвими ознаками) сприймати події та відтворювати їх.

Потенційне юридичне значення: встановлення підстав для оцінки слідчим/судом показань дитини.

Предмет дослідження: психологічні факти, що відображають вікову специфіку функціонування когнітивних процесів дитини за обставин, які є предметом розслідування, та під час їх відтворення у ході процесуальних дій.

Об'єкти дослідження: дитина, особистість якої формується, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, зокрема й отримані із електронних пристроїв, продукти психічної діяльності дитини, медичні документи тощо), які відображають умови та хід психічного розвитку дитини, її діяльність за обставин, що є предметом розслідування, й у ході процесуальних дій.

Проміжні експертні завдання:

– встановлення вікового психічного розвитку/наявності відхилень у психічному розвитку дитини, зокрема, функціонування психічних пізнавальних процесів сприймання, пам'яті й мовлення; встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини, зокрема, емоційної сфери; констатація достатності рівня когнітивного розвитку дитини для здатності правильно (за суттєвими ознаками) сприймати та у подальшому відтворення події (їх фактичний бік);

– встановлення параметрів ситуації, яка є предметом розслідування, що

могли негативно вплинути на можливість сприймання дитиною суттєвих ознак події;

- встановлення параметрів ситуації, яка є предметом розслідування й подальших обставин (функціонування захисних механізмів психіки, вплив інших осіб, ставлення до ситуації кримінального провадження), які можуть справити негативний вплив на відтворення дитиною суттєвих ознак подій.

Орієнтовне питання:

- Чи здатна дитина (П.І.Б., дата народження), з урахуванням рівня її вікового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей, характеристик ситуації, правильно сприймати події (коротко назвати юридично значимі події) та відтворювати їх?

ж). Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії.

Потенційне юридичне значення: встановлення психологічних підстав для оцінки слідчим/судом показань дитини [182, с. 99]. Психологічна підстава: висновок експерта-психолога щодо психологічних особливостей комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії, що зафіксована відеозаписом (наявність чи відсутність у ході опитування дитини умов, передбачених нормами правосуддя, дружнього до дитини; наявність у розповіді психологічних «слідів» минулого досвіду, орієнтовно-настановної поведінки, несамотійного відтворення подій, суттєвого впливу учасників процесуальної дії на зміст розповіді й інші суттєві параметри комунікативної діяльності).

Предмет дослідження: сукупність фактичних психологічних даних стосовно специфіки комунікативної діяльності дитини, яка у ситуації процесуальної дії, проведеної із застосуванням відеозапису, відтворює обстановку та обставини події, що розслідується в кримінальному провадженні.

Проміжні експертні завдання:

- встановлення суттєвих параметрів комунікативних умов (дотримання умов спілкування «дитина у безпеці»: організації простору, дотримання особистих кордонів дитини, кількості осіб, що брали участь в опитуванні, темп

діалогу, інтонації співрозмовників дитини; наявність підготовчого етапу бесіди, використання зрозумілої лексики, дотримання допустимої тривалості діалогу, наявність умов для вільної розповіді дитини, співвідношення відкритих, альтернативних і сугестивних питань);

— встановлення психологічних особливостей комунікативної діяльності дитини (основних параметрів поведінки за ознаками психічної напруженості, інтенсивної уваги до висловлювань і реакцій співрозмовника/ів; вербальної поведінки (поширеності, змістовної зв'язності й узгодженості, наявності змістовної неповноти, змістовних суперечностей, сюжетної цілісності, стислості, схематичності, наявності ознак корегування змісту розповіді, наявності ознак психологічних «слідів» минулого досвіду, наявності ознак довільного корегування змісту висловлювань);

— встановлення психологічних особливостей невербальної діяльності дитини: загальних ознак поведінки (напруженості чи розслабленості пози, її статичності/динамічності, вільної поведінки: висловлення зауважень, наявності природних для дитини певного віку реакцій, способів прояву втоми тощо), наявність мімічних реакцій, жестів, рухів тіла, які ілюструють, змістовно доповнюють чи заміняють висловлене; узгодженість вербальних і невербальних повідомлень;

— наявність ознак формулювання дитиною повідомлень в результаті суттєвого впливу учасників слідчої дії.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

— Які психологічні особливості має процес відтворення обстановки та обставин подій неповнолітнім (П.І.Б., дата народження) під час проведення допиту/слідчого експерименту/опитування від (дата), зафіксованого у відео-, звукозаписі слідчої дії з його участю?

— Яка психологічна характеристика комунікативної неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) під час відтворення ним обстановки та обставин подій, зафіксованого у відео-, звукозаписі проведення допиту (слідчого експерименту, опитування тощо) від (дата) ?

– Чи наявні у поведінці неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) психологічні особливості, властиві для самостійного/несамостійного відтворення ним подій, під час проведення за його участю допиту (слідчого експерименту, опитування тощо) від (дата)?

– Чи наявний у відео-, звукозаписі допиту (слідчого експерименту, опитування) від (дата), проведеного за участю неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) ознаки здійснення на нього психологічно деструктивного впливу з боку осіб, які брали участь у проведенні цієї процесуальної дії?

Як було вказано вище, Науково-методичні рекомендації у нинішній редакції не повною мірою відповідають запитам правозастосування щодо використання судової психологічної експертизи, тож науковцями висловлені пропозиції щодо внесення змін до цього документу [164, с. 464]. Вважаємо за доцільне висловити й наші міркування щодо запропонованого підходу. Наша пропозиція полягає у доцільності виокремлення в розділі VI Науково-методичних рекомендацій підпункту 6.9 нового змісту, щодо судової психологічної експертизи неповнолітніх, який міститиме перелік предметних різновидів судової психологічної експертизи дітей та рекомендовані запитання. Пропонований вигляд змін надаємо в додатку А.3. У зв'язку із наведеним, пункти 6.9-6.11 розділу VI Науково-методичних рекомендацій вважати пунктами 6.10-6.12.

Вирішення завдань судової психологічної експертизи щодо дітей суб'єктом судової експертизи в ході експертного дослідження потребує застосування спеціальних знань, розуміння природи, змісту й обсягу яких змінюється разом із розвитком суспільства. Тож спеціальні знання суб'єктів судової психологічної експертизи дітей є предметом дослідження наступного підрозділу.

1.4 Спеціальні знання суб'єктів судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні

Застосування спеціальних знань є необхідною ознакою будь-якої експертизи, зокрема й судової [56, с. 64, 57], у практиці правозастосування має історію з позаминулого століття, значення їх використання зростає разом із розвитком і диференціацією наук, винайдення спеціальних технічних засобів пізнання світу. М. В. Салтевський підкреслює, що означення знань як спеціальних можливе лише у порівнянні, у стосунку до інших знань, які різняться за змістом: по відношенню до загальновідомих знань та до інших спеціальних [161, с. 397]. Ця заувага, на нашу думку, є добрим критерієм для визначення меж компетенції судового експерта, який має кваліфікацію за тим чи іншим видом досліджень.

У Законі України Про судову експертизу [139], в КПК України [80], Цивільному процесуальному кодексі України [198] та інших нормативних актах використовується поняття «спеціальні знання», вказано на обов'язки, права носія спеціальних знань, водночас визначення цього поняття в законодавстві відсутнє. Як зауважує Г. В. Прохоров-Лукін, відсутність унормованого визначення спеціальних знань породжує складнощі їх тлумачення й застосування [145].

Науковці, серед яких Г. С. Бідняк [11], В. О. Гусева [30], Н. І. Клименко [56, с. 114; 57], В. М. Ковбаса [60], І. І. Когутич [61], Є. Д. Лук'янчиков [84], О. І. Мотлях [111], І. В. Пиріг [124], Б. В. Романюк [155, 156], Е. Б. Сімакова-Єфремян [167], Г. О. Спіцина [176], В. В. Тіщенко [187, 188], Н. Є. Філіпенко, О. П. Снегірьов, А. В. Бубліков [192], В. Ю. Шепітько [207], М. Г. Щербаковський [212], В. О. Яремчук [221] та інші шукають найбільш повного й точного визначення цього поняття, досліджують питання сутності спеціальних знань й загальнотеоретичні питання їх застосування.

Б. В. Романюк підкреслює відмінність спеціальних знань від

загальновідомих, означає їх як сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла [155, с. 8]. В. Д. Юрчишин спеціальними знаннями називає сукупність науково обґрунтованих знань в галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла представника будь-якої професії, які відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства є необхідними для повного, всебічного, об'єктивного встановлення обставин, що входять до предмету доказування, та вирішення інших завдань кримінального процесу [218, с. 56].

Автори посібника «Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі» спеціальними знаннями називають професійні знання та вміння в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, що необхідні для вирішення питань, які виникають при розслідуванні/судовому розгляді справ (проваджень) [179, с. 6]. М. В. Салтевський приходить до умовиводу про те, що зі змісту процесуального закону слідує те, що спеціальні знання є такими, якими слідчий не володіє [161, с. 397], тобто одним із критеріїв розрізнення спеціальних знань є їхня належність до сфери знань, інакшої ніж юридична. П. В. Цимбал, М. А. Федорчук і Я. Л. Варшавець до поняття спеціальних знань додають акцентів щодо їх апробованості, вказують, що спеціальні знання мають бути здобуті, як правило, у ході отримання вищої спеціальної освіти, бути науковими й втіленими в практичну професійну діяльність осіб, які володіють ними [199, с. 376]. В. Ю. Шепітько подібно до вказаних вище авторів акцентує увагу на професійній підготовці та практичному досвіді носія спеціальних знань, актуальності їх (знань) джерел, називає їх системою наукових даних або навичок об'єктивного характеру, отриманих у результаті вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному рівню [206, с. 11; 207].

М. Г. Щербаковський підтримує позицію, згідно з якою має значення ще й функція, соціальна роль носія спеціальних знань, згідно з якою практик правозастосування, який володіє спеціальними, окрім юридичних, знаннями, не

може їх застосовувати під час розслідування провадження/судового розгляду справи [212, с. 39].

В. М. Ревака у визначенні спеціальних знань наголошує на тому, що вони мають включати ще й уміння та навички, а також наголошує на застосуванні їх у процесуальному порядку, називає спеціальні знання системою відомостей у галузях науки, техніки, інших сфер людської діяльності, прийомів і навичок, набутих суб'єктом у результаті цілеспрямованої, вольової діяльності зі значними витратами часу й інтелектуальних зусиль, що можуть у передбаченому законом порядку сприяти органам, які здійснюють кримінальне судочинство, у розкритті й розслідуванні злочинів та ухваленні законного, обґрунтованого й справедливого рішення у кримінальній справі [148].

Н. Є. Філіпенко, О. П. Снегірьов й А. В. Бубліков, надаючи визначення спеціальних знань, за вагомі їх ознаки узяли наявність теоретичних знань й практичних умінь та навичок у певній галузі знань, здобутих у ході отримання професійної освіти, які учасники судочинства застосовують для з'ясування обставин, що підлягають доведенню за конкретною справою, у порядку, передбаченому відповідним процесуальним законодавством України [192].

Г. С. Бідняк, досліджуючи множину визначень та різноманітності критеріїв спеціальних знань, виокремила такі з них: вони є комплексом відомостей в галузі науки, техніки та інших сфер людської діяльності; не стосуються сфери юриспруденції, тобто знання, що не стосуються сфери професійних знань слідчого, працівників оперативних підрозділів, прокурора, судді; використовуються на стадіях досудового розслідування та у судовому провадженні у випадках та порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством; набуваються теоретичним засвоєнням певної інформації або/та практичним заняттям окремим видом робіт; реалізуються певним учасником кримінального судочинства; сприяють розробці технічних засобів і прийомів роботи з доказами та встановленню вагомих обставин, що мають значення для доказування [11].

Т. М. Єгорова підкреслила якісні ознаки спеціальних знань судового

експерта, які мають включати не лише певний обсяг теоретичних знань з певної галузі науки, а й навички та уміння виявляти, відтворювати загальні властивості об'єкта дослідження, його структуру, взаємозв'язки, закономірності функціонування та відображати увесь цей комплекс у певних категоріях [103, с. 33], зазначила, що спеціальні знання в галузі судової експертизи, зокрема судової психологічної експертизи, мають включати знання щодо сфер чинного законодавства: нормативно-правових актів, що регулюють проведення судових експертиз, норм, відповідно до яких слідчий чи суд застосує висновок експерта як джерело доказування, уміння розмежовувати правові й психологічні поняття [103, с. 38]. Така вимога до спеціальних знань співвідносна із заувагами більшості дослідників про те, що спеціальні знання застосовуються у ході досудового розслідування й судового розгляду у випадках та порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством. Для прикладу, не володіючи знаннями щодо кваліфікуючих ознак вчинення злочину за с. 166 КК України, експерт може обмежитися констатуванням наявності у дитини відхилення в психічному розвитку й не встановити наявності чи відсутності його зв'язку із виховною поведінкою батьків, що не дасть практику правозастосування достатніх підстав для доведення вини батьків/опікунів. Незнання процесуального порядку призначення й проведення експертизи може призвести до помилок у її проведенні, які стануть причиною визнання висновку експерта неналежним доказом.

Тож, спеціальними знаннями під час реалізації правозастосування щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні є знання й навички в галузі психології (насамперед загальної, дитячої психології, психології розвитку, психодіагностики), з теоретичних й процесуальних засад судової експертизи, які опановані у ході професійної освіти та спеціальної підготовки й застосовуються у ході розслідування/судового розгляду кримінального провадження щодо дітей.

Носіями спеціальних знань можуть бути спеціалісти та судові експерти; оскільки наше дослідження присвячено судовій психологічній експертизі неповнолітніх у кримінальному провадженні, у цій роботі ми зосередимся на

суб'єктах судової психологічної експертизи.

Питання суб'єкта судової експертизи є предметом наукових дискусій та розвідок науковців у сфері судової експертизи. Безспірним є те, що суб'єктом судової експертизи, зокрема, й судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх, є судовий експерт. Автори довідника «Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі» називають судовим експертом компетентну особу, яка має відповідну освіту, кваліфікацію, науковий чи практичний досвід, володіє спеціальними знаннями та залучається ініціатором для проведення експертизи [179, с. 5].

Водночас Закон України «Про судову експертизу» містить також поняття «судово-експертна діяльність», яка, судячи з преамбули Закону [139], включає також правові, організаційні й фінансові її основи.

Ознайомлення з дослідженнями науковців вказують на існування різних думок відносно суб'єктів судово-експертної діяльності. Точки зору дослідників щодо цього питання варіативні: одні стверджують, що суб'єктами експертної діяльності є ініціатори призначення експертизи й інші особи, які її оцінюють, другі – що суб'єктами судової експертної діяльності є юридичні особи, установи, треті – що суб'єктами судової експертизи є судові експерти й установи, що здійснюють діяльність з організації проведення експертиз та координації, методичного забезпечення експертної діяльності. Г. О. Стрілець А. В. Каніщев і С. С. Шум обстоюють точку зору, яка полягає в тому, що судово-експертна діяльність є адміністративною надбудовою над діяльністю судового експерта й вважають доцільним виключення судових експертів як фізичних осіб із кола суб'єктів судово-експертної діяльності [54, 177]. На нашу думку, така точка зору позбавляє судового експерта частини його суб'єктності, що є неправильним, адже експерт не просто «інструмент» виконання експертного завдання, а є процесуально незалежним суб'єктом, наділеним правами та обов'язками, по-друге, звужує функції й судового експерта, й експертної установи, адже, згідно з Законом судова експертна діяльність передбачає також і наукову, методичну діяльність, які, хоча й організовані діяльністю з виконання судових експертиз, але

не тотожні їй.

Н. І. Клименко вказує, що суб'єктами судово-експертної діяльності є ініціатори призначення судових експертиз, судові експерти й судово-експертні заклади [56, с. 20], таку точку зору, як показав І. В. Пиріг, висловили й інші науковці [125, с. 51]. У більш широкому сенсі ця точка зору сформульована Е. Б. Сімаковою-Єфремян, яка до суб'єктів експертної діяльності відносить судових експертів, експертні установи (їх керівників), підрозділи державної влади, які здійснюють управління судово-експертним забезпеченням правосуддя, ініціаторів призначення експертизи та учасників процесу, статус яких пов'язаний із призначенням, проведенням й оцінюванням судової експертизи [165, с. 304].

І. В. Пиріг наводить аргументи про недоцільність розширення кола суб'єктів судово-експертної діяльності, уключенням до них осіб (органів), які призначають експертизу, указує, що слідчий, дізнавач, прокурор є суб'єктами кримінального процесу, що здійснюють функцію доказування, тож призначення експертизи є одним із процесуальних рішень. Із такого ж розуміння суб'єктів судово-експертної діяльності виходять В. М. Тертишник зі співавторами [186, с. 29], Г. С. Бідняк [11, с.15]; про таке ж розуміння суб'єктів судово-експертної діяльності, судячи зі змісту їх робіт, дотримуються М. Гузела й В. Канцір [29], Ю. Чорноус й О. Лопата [202].

На нашу думку, той чи інший стосунок до судової експертизи можуть мати різні учасники процесу (сторона захисту, сторона обвинувачення, потерпілий і його представники, суд), однак судова експертиза не є тим об'єктом, на який спрямована їхня активна діяльність, судова експертиза для цих суб'єктів виконує скоріш інструментальну функцію, як засіб доказування, аргумент.

Тож, керуючись цими умовиводами, поділяючи думку М. Я. Сегая про нерозривний зв'язок органів державної влади з нормативного забезпечення судово-експертної діяльності, уповноважених органів державної влади, які здійснюють функції управління, науково-методичного, інформаційного, кадрового, фінансового забезпечення проведення судових експертиз, державних спеціалізованих експертних установ й діяльності учасників судочинства, статус і

діяльність яких пов'язані із призначення судових експертиз [162], його ж означення судово-експертної діяльності як діяльності державних, юридичних і фізичних осіб із забезпечення правосуддя об'єктивною, кваліфікованою експертизою, здійснюваною атестованими судовими експертами [163, с. 26], вважаємо, недоцільним уключення до кола суб'єктів судово-експертної діяльності учасників процесу, статус яких пов'язаний із призначенням, проведенням і оцінюванням судової експертизи.

Тож ми пропонуємо до *суб'єктів експертної діяльності* відносити судових експертів, експертні установи (їх керівників), підрозділи державної влади, які здійснюють управління судово-експертним забезпеченням правосуддя.

Відповідно до ст. 7 Закону «Про судову експертизу», судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності й судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом. Державними установами, що нині здійснюють в Україні судово-експертну діяльність, є науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України (далі – МЮ України); науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України); експертні служби Міністерства внутрішніх справ України (далі МВС України), Служби безпеки України (далі СБУ) та Державної прикордонної служби України. Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз [139]. Саме органи державної влади, державні спеціалізовані установи здійснюють діяльність, спрямовану на забезпечення і контроль належного рівня підготовки й підвищення кваліфікації судових експертів.

Судова психологічна експертиза не входить до переліку досліджень, які виконуються виключно працівниками державних спеціалізованих установ, тож суб'єктом виконання судових психологічних експертиз у кримінальному

провадженні, зокрема й щодо неповнолітніх, можуть бути особи, які відповідають вимогам, що викладені в ст. ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» й ст. 69 КПК України:

- судові експерти державних спеціалізованих установ: фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності;

- судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови наявності у них відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче спеціаліста, проходження відповідної підготовки в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестації та отримання кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом;

- особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. У цьому випадку до фахівця у відповідній галузі знань, який проводить судову експертизу, застосовуються положення цього Закону щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта [139, 80].

Стаття 11 Закону України «Про судову експертизу» й ст. 69 КПК України містить перелік випадків, коли особа не може бути судовими експертами. Це випадки коли:

- особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною, має не зняту або не погашену судимість, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією або дисциплінарне стягнення у виді припинення права на проведення судової експертизи за відповідною експертною спеціальністю [139];

- має службову або іншу залежність від сторін кримінального провадження чи потерпілого [80].

Отже, *суб'єктами судової психологічної експертизи неповнолітніх в кримінальному провадженні* є атестовані судові експерти, які мають вищу психологічну освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста,

отримали атестацію судового експерта за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження», а також інші спеціалісти (експерти), які володіють спеціальними знаннями у сфері судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх, не позбавлені дієздатності, не мають не знятої чи непогашеної судимості чи адміністративного стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією або дисциплінарного стягнення у виді припинення права на проведення судової експертизи за відповідною експертною спеціальністю, не мають службової або іншої залежності від сторін кримінального провадження чи потерпілого.

Згідно з Порядком проведення Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України атестації судових експертів (далі – ЦЕКК МЮ) [130], Положенням про Експертно-кваліфікаційну комісію при МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС (далі ЕКК МВС) [126], Положенням про Експертно-кваліфікаційну комісію при Службі безпеки України та атестацію судових експертів (ЕКК СБУ) [127], підготовка осіб, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта за відповідною експертною спеціальністю, здійснюється в два етапи: теоретична підготовка за програмою підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи та стажування за програмами стажування з відповідної експертної спеціальності.

Атестація з метою присвоєння кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю здійснюється шляхом проведення кваліфікаційного іспиту відповідною експертно-кваліфікаційною комісією. Єдиним консультативно-дорадчим органом з розгляду питань судово-експертної діяльності, що має міжвідомчий характер, є Координаційна рада з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, яка розглядає питання щодо уніфікованого підходу до підготовки судових експертів та підвищення їх кваліфікації [128].

Програми стажування експертів, що мають намір отримати експертну спеціальність в ЦЕКК МЮ України [108] оприлюднюються на офіційному

вебсайті Мін'юсту. Порівняння Програми стажування за експертною спеціальністю 14.1 – Психологічні дослідження від 31.05.2025 (далі – програма МЮ), що опублікована на офіційному сайті Мін'юсту й Програми стажування працівників установ експертної служби МВС за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» [141], показує наявність у них певних розбіжностей, які стосуються загальної кількості годин, що відведені на стажування (зокрема, присвячених судово-психологічній експертизі за матеріалами відеозапису, судово-психологічним експертизам, призначеним у цивільному судочинстві тощо), змісту й обсягу окремих тем.

Для нашого дослідження являють інтерес теми, що стосуються судових психологічних експертиз щодо неповнолітніх у кримінальному судочинстві.

Зокрема звертаємо увагу на Програму стажування за експертною спеціальністю 14.1 – психологічні дослідження, затверджені Головою ЦЕКК при Міністерстві юстиції України 31 липня 2025 року. В темі 8. «Судово-психологічна експертиза здатності потерпілого у кримінальних провадженнях, щодо злочинів проти статевії недоторканості повною мірою розуміти характер і фактичне значення вчинюваних з ним дій та повною мірою чинити психологічний опір» [108]. У програмі вказано на потенційне юридичне значення цього предметного виду експертизи у зв'язку із ст. ст. 152 –156¹ КК України, водночас не згадано про Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства [66]. Вивчення теми 13 передбачає вивчення декількох предметних видів судової психологічної експертизи щодо дітей: «кримінальні провадження про позбавлення батьківських прав, за фактом злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною, про домашнє насильство; справи про відміну усиновлення; спір про місце проживання дитини; спір про порядок участі у вихованні дитини, яка проживає окремо від одного із батьків». На освоєння цієї теми відведено 3 години (як і на низку тем, якими передбачено опанування одного предметного виду судової психологічної експертизи), чого на нашу думку, недостатньо. Вивчення судових експертних досліджень щодо встановлення психотравматичного впливу на дітей певних

подій, зокрема, й сексуального насильства, у Програмі не згадані [108]. Між тим, як уже зазначалося вище, згідно з результатами опитування судових експертів і практиків правозастосування, натеper переважна частина запитів слідчих, що призначають експертизи у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, пов'язана саме із встановленням наявності/відсутності психотравмувального впливу на дитину подій, що розслідуються у провадженні, та із встановленням психологічних підстав для оцінки слідчим/судом показань дитини.

Піддавши аналізу Програму стажування працівників експертної служби МВС України за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження», вбачаємо, що нею в межах різних модулів відведено 60 години для опанування судової психологічної експертизи щодо дітей. Це становить приблизно третю частину обсягу Програми, загальна кількість навчальних годин якої 240 годин. Програмою передбачені теми, які стосуються психологічних, психофізіологічних, фізичних особливостей дітей, особливостей їх психологічного обстеження, встановлення підстав для встановлення безпорадного стану, проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених), судової психологічної експертизи дітей, які зазнали сексуального насильства, судової психологічної експертизи в сімейному праві [141]. На нашу думку, те, що досить значна частка Програми присвячена проведенню судової психологічної експертизи щодо дітей є позитивним явищем. Водночас маємо низку суттєвих зауважень щодо структури Програми й назв тем. Зокрема, ми вважаємо некоректною назву теми: «Визначення здатності особи розуміти значення власних дій і керувати ними» з огляду на те, що до компетенції судового експерта психолога належить визначення міри здатності особи (зокрема й неповнолітньої) розуміти значення власних дій і керувати ними. Крім того, тема щодо визначення здатності потерпілих осіб чинити опір не уключена ані до модуля «Судова психологічна експертиза дітей (малолітніх, неповнолітніх)», ані до модуля щодо судової психологічної експертизи дітей, які зазнали сексуального насильства [141]. Таке виокремлення в Програмі теми щодо дослідження підстав для встановлення безпорадного стану, не відповідає положенням Конвенції Ради

Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства, якою рекомендовано враховувати вчинення злочину щодо особливо уразливої жертви як одну з обтяжуючих обставин [66].

Порівняння згаданих програм підготовки, наявність вимог до базової вищої психологічної освіти осіб, які мають намір отримати кваліфікацію судового експерта, указують на те, що низка вимог щодо освіти судового експерта, які, вочевидь, мають передбачати й знання щодо вікових особливостей дітей, методів психологічного дослідження неповнолітніх, попри наявність узгодженості в окремих важливих компонентах, усе ж подібні між собою.

Відсутність узгодженості між програмами підготовки, створеними у різних відомствах, наявність невідповідностей програм актуальним запитам практики правозастосування указують на недостатню координацію між розробниками програм різних суб'єктів експертної діяльності, до сфери управління яких належать судові експертні установи різних відомств, й судових експертів. Вказане вочевидь і є підґрунтям існування відмінностей в обсязі й змісті підготовки судових експертів-психологів різних відомств та вказує на потребу в більшому обсязі взаємодії між усіма суб'єктами експертної діяльності з метою взаємного обміну досвідом й спільної координації діяльності.

Ми вже зазначали про те, що в низці міжнародних нормативних актів, які стосуються норм правосуддя, дружнього до дитини, вказується на необхідність спеціальної підготовки фахівців, які працюють із дітьми. Між тим, нині, як видно зі наведеного вище, спеціальна підготовка судових експертів, які є суб'єктами судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні, не передбачена, існує єдина експертна спеціальність 14.1 «Психологічні дослідження», яка надає право на проведення судових психологічних експертиз будь-якого предметного виду, й, зокрема, щодо дітей. Водночас специфіка проведення експертного дослідження, об'єктом якого є дитина, актуалізує потребу у виокремленні експертної спеціальності, що є складовою системи ювенальної юстиції.

Як слушно зазначає І. В. Пиріг, питання підготовки судових експертів і

постійного підвищення його кваліфікації є однією із найбільш актуальних проблем сьогодення. Автор вважає, що одним із витоків цієї проблеми є відсутність або недостатня кількість спеціалізованих навчальних закладів чи факультетів, які б здійснювали підготовку експертів [125, с. 66]. На думку Н. І. Клименко, професіоналізація наукових працівників у сфері судово-експертної діяльності має будуватися не на перепідготовці фахівців, а на фундаментальній підготовці судового експерта у ВУЗі [56, с. 226–227]. І. В. Пиріг й Н. І. Клименко говорять, переважно, про експертів-криміналістів, водночас запропонована ними формула фахової підготовки судового експерта повною мірою прийнятна й для підготовки експерта-психолога: базова вища освіта за спеціальністю «Психологія», підготовка професіоналів за освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче магістра за спеціальністю «судова психологія», післядипломна освіта (підвищення кваліфікації на базі провідних експертних установ) [64], самоосвіта.

Нині в Україні створені умови для післядипломної освіти судових експертів й підвищення ними своєї кваліфікації. Вимоги до підвищення кваліфікації судових експертів передбачені відомчими нормативними актами. Це Порядок проведення Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України атестації судових експертів, Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію при МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС, Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію при Службі безпеки України та атестацію судових експертів. Згідно з цими нормативно-правовими актами судовий експерт має постійно підвищувати кваліфікацію у формі стажування за відповідними професійними програмами, підвищення кваліфікації, участі у конференціях, семінарах, практикумах, тренінгах, вебінарах, майстер-класах тощо з питань судово-експертної діяльності, науково-педагогічної, іншої викладацької, наукової та науково-технічної діяльності у сфері судової експертизи. Така професійна післядипломна освіта закріплюється атестацією судового експерта, яке здійснюється кожні три роки [127, 130, 135].

Висновки до розділу 1

Дослідження правових і теоретичних засад судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні дозволяють дійти таких висновків:

1. Проведення судової психологічної експертизи щодо дітей у межах кримінального провадження, окрім процесуального закону (КПК України), Закону України «Про судову експертизу», відомчих нормативних актів регламентується міжнародними нормами «м'якого» і «жорсткого» права щодо правосуддя, дружнього до дитини, імплементація яких в національне законодавство й практику правозастосування стала джерелом низки завдань, які можуть бути вирішені в ході судової психологічної експертизи, а також вимог щодо процедур її проведення, як однієї із процесуальних дій. Упровадження норм правосуддя, дружнього до дитини:

- актуалізує завдання встановлення вікових й індивідуально-психологічних особливостей дитини, специфіки умов її розвитку, потреб, зумовлених віком й індивідуальністю; потенційного впливу на психічне благополуччя неповнолітнього повторних опитувань (зокрема в суді); встановлення психологічних особливостей показань дитини, зафіксованих відеозаписом; встановлення підстав для констатації особливої вразливості жертви насилля; встановлення психотравмувального впливу насилля на неповнолітнього потерпілого;

- постулює потребу виконання судових психологічних експертиз щодо дитини першочергово в оптимальний строк, за процедурами, які відповідають нормам правосуддя, дружнього до дитини.

2. Визначено об'єкт та предмет судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному судочинстві:

- *об'єктом* судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному судочинстві є дитина (з будь-яким процесуальним статусом),

особистість якої розвивається, її дорослий представник, сукупність матеріальних чи матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експертного обстеження), які містять відомості про умови, хід, рівень психічного розвитку дитини та її психічну діяльність за юридично значимих обставин;

– *предметом* судової психологічної експертизи дітей у кримінальному судочинстві є психологічні факти, що відображають специфіку вікового розвитку дитини, її психічних процесів, якостей, індивідуально-психологічних особливостей, їх формування в умовах виховання й внаслідок ситуації, що розслідується/розглядається слідством чи судом, а також детермінанти поведінки дитини в юридично значимих обставинах.

3. Сформульовано умовивід про практичне значення розподілу завдань на кінцеві – ті, які мають потенційне юридичне значення, й проміжні – ті, які відображають проміжні цілі на шляху до вирішення кінцевої мети.

Визначено, що за кінцевою метою в ході експертного психологічного дослідження неповнолітніх в кримінальному судочинстві вирішуються діагностичні й ситуаційні завдання. Запропоновано групування кінцевих завдань судової психологічної експертизи щодо дітей в залежності від потенційного юридичного значення: встановлення індивідуально-психологічних особливостей дитини (сформованих особливостей її особистості, характеру, типу вищої нервової діяльності) й впливу встановлених особливостей індивідуальності на поведінку дитини в юридично значимий період часу; встановлення рівня психічного розвитку дитини, відповідність рівня психічного розвитку дитини нормативним критеріям вікового періоду; встановлення чинників відхилення в психічному розвитку дитини, їх зв'язку із хронічною чи/і гострою психотравмувальною ситуацією; встановлення психотравмувального впливу дій/подій на потерпілу дитину; встановлення здатності неповнолітнього підозрюваного повною мірою розуміти фактичне значення, суспільну небезпеку, наслідки своїх дій та повною мірою довільно керувати ними; встановлення здатності потерпілої дитини повною мірою розуміти характер, значення

вчинюваних із нею дій та чинити цим діям опір; встановлення психологічних особливостей комунікативних умов для відтворення дитиною подій у ході процесуальної дії, психологічних особливостей комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії, наявність/відсутність у поведінці дитини під час процесуальної дії психологічних особливостей, властивих для самотійного чи несамотійного відтворення нею подій, а також наявність реалізованого впливу на зміст розповіді дитини з боку учасників процесуальної дії.

4. Запропоновано підвиди судових психологічних експертиз дітей в кримінальному провадженні, відповідно до диференційного підходу: судово-психологічна експертиза неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених); судово-психологічна експертиза дитини у справах щодо злісного невиконання батьками (опікунами) обов'язків по вихованню дитини; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях за фактами домашнього насильства; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях за фактами доведення до самогубства; судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, за фактами катування; судово-психологічна експертиза неповнолітнього, який є потерпілим від сексуального насильства; судово-психологічна експертиза здатності дитини правильно (за суттєвими ознаками) сприймати події та відтворювати їх; судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії.

5. Запропоновано визначення спеціальних психологічних знань, що застосовуються у процесі проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні: знання й навички в галузі психології (насамперед загальної, дитячої психології, психології розвитку, психодіагностики) й теоретичних і процесуальних засад судової експертизи, які освоєні у ході професійної освіти та спеціальної підготовки, застосовуються на стадії досудового розслідування та у ході судового розгляду кримінального провадження щодо дітей у випадках та порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством.

Визначено, що суб'єктами судової психологічної експертизи неповнолітніх

у кримінальному провадженні є атестовані судові експерти, які мають вищу психологічну освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, отримали атестацію судового експерта за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження», й інші спеціалісти, які володіють спеціальними знаннями із судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх у порядку та на умовах, визначених Законом України «Про судову експертизу» та КПК України.

Визначено, що суб'єктом експертної діяльності щодо неповнолітніх у кримінальному судочинстві є судові експерти-психологи, експертні установи (їх керівники), підрозділи державної влади, які здійснюють управління судово-експертним забезпеченням правосуддя.

6. Констатовано, що упродовж останнього десятиліття національна практика правозастосування щодо неповнолітніх зазнала суттєвої трансформації, пов'язаної із спрямуванням на захист інтересів дитини, яка перебуває у контакті із законом. Водночас низка національних нормативних актів нині не відповідає повною мірою завданням забезпечення найкращих інтересів дітей з різним процесуальним статусом, а організація проведення судових експертиз неповнолітніх в кримінальному судочинстві потребує вдосконалення:

- згідно з чинними нормами КПК України й відомчих нормативних актів, які регулюють проведення судових експертиз, потерпілий чи його представник, на відміну від сторони захисту, не може самостійно призначити судову експертизу чи клопотатися про її призначення слідчим суддею, що може обмежувати права потерпілої дитини, тож доцільно доповнити ст. ст. 243, 244 КПК України указівкою на право потерпілого і його представника звертатися до слідчого судді про призначення судової експертизи або самостійно її призначати;

- відомчі нормативні акти, що регулюють проведення судових експертиз в системі Міністерства внутрішніх справ й Міністерства юстиції України та Науково-методичні рекомендації нині не відображають повною мірою зміни в національному законодавстві й практиці правозастосування, що пов'язані з імплементацією в національне законодавство положення Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства, запитів

практики правозастосування й наявних методичних розробок в галузі судової психологічної експертизи щодо дітей, тож необхідним є внесення відповідних змін до розділу VI Науково-методичних рекомендацій питаннями, що вирішуються на нинішньому етапі розвитку судової психологічної експертизи неповнолітніх;

- відсутність узгодженості між програмами підготовки судових експертів психологів, створених у різних відомствах, неповне відображення у програмах підготовки актуальних запитів практики правозастосування указують на потребу в більшому обсязі взаємодії між суб'єктами експертної діяльності для взаємного обміну досвідом й спільної координації діяльності;

- значна завантаженість судових експертів-психологів, що є працівниками державних експертних установ, недостатня кількість методичних розробок для слідчих і експертів щодо підготовки, призначення й проведення судово-психологічних експертиз щодо дітей є перешкодами для дотримання усіх вимог дружнього до дитини правосуддя, потребують створення актуальних методичних матеріалів, постійної взаємодії й обміну знаннями та досвідом між судовими експертами й практиками правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Авдєєва Г. К. Об'єкти судової експертизи. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / гол. редкол. В. Ю. Шепітько. Харків, 2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. С. 518–519.
2. Авдєєва Г. К. Судова експертиза контрафактної аудіовізуальної продукції : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2006. 192 с.
3. Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В. Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 391–398. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2016_16_54 (дата звернення: 06.12.2025).
4. Аніщенко О. В., Хомутенко О. В. Класифікація судових економічних експертиз на сучасному етапі розвитку судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 476–483. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2018_18_57 (дата звернення: 06.11.2025).
5. Арешонков В. В. Теоретичні, правові та прееологічні засади техніко-криміналістичних досліджень у розслідуванні злочинів : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2021. 559 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/items/bb5f5100-ad56-4a41-a789-7acdcd4ad34a> (дата звернення: 06.01.2026).
6. Артюх Т. М., Григоренко І. В. Теоретичні основи товарознавства : навч. посіб. Київ : НУХТ, 2014. 263 с.
7. Бабешко А. О. Міжнародно-правові стандарти поводження з неповнолітніми, які потрапили у сферу дії кримінального провадження. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 34. С. 129–141. URL: <https://pbz.nlu.edu.ua/article/view/155367> (дата звернення: 04.07.2025).
8. Бараняк В. М., Сибірна Р. І. Судові експертизи : курс лекцій. Львів, 2010. 168 с.
9. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доп. і

перероб. Київ : МАУП, 2004. С. 160–166.

10. Березинець Т. Ю. Поняття та особливості судово-психологічної експертизи. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Т. 34 (73). № 2. С. 70–74. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/2_2023/13.pdf (дата звернення: 05.08.2025).

11. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монографія. Дніпро : РВВ ДДУВС, 2019. 152 с. URL: <http://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/3707> (дата звернення: 13.05.2026).

12. Богданюк І. Загальна система завдань інженерно-технічних судових експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2022. Вип. 4 (29). С. 110–123. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/view/550> (дата звернення: 16.02.2026).

13. Бондаренко-Берегович В. Роль судово-психологічної експертизи у формуванні правосуддя. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 15–22. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v3_2024/4.pdf (дата звернення: 16.03.2026)

14. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.

15. Брендель О. І. Судова експертиза відео-, звукозапису: теоретичні та організаційні засади : дис. ... канд. юрид. наук: 081 Право. Харків, 2024. 310 с. URL: <https://dspace.nncise.org.ua/handle/123456789/37> (дата звернення: 16.02.2026).

16. Бугаєць Т., Гриценко Л., Козлова А., Пашко Н. Особливості залучення та роль психолога у процесуальних діях за участі дитини в межах кримінального провадження : робочий зошит учасника(ці) тренінгу. Київ, 2024. 77 с.

17. Будзинська А. Як опитувати дитину : poradnik dla fachowców, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих / пер. з польськ. 64 с. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytuny.pdf (дата звернення: 16.02.2024).

18. Булдакова К. Е. Застосування практики Європейського суду з прав людини у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 116–121. URL: https://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2022/17.pdf (дата звернення: 26.03.2026).
19. Васянович Г. П. Основи психології : навч. посіб. Київ : Педагогічна думка, 2012. 114 с. URL: <https://h1.nu/1tH1k> (дата звернення: 16.02.2024).
20. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / уклад.: Арістова А. В., Шліхта І. В.; за заг. ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.
21. Вирок Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 21.07.2025 № 128982828. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/128982828> (дата звернення: 15.01.2026 р.).
22. Висновок експерта № СЕ-19/105-25/10586-ПС від 07.11.2025 р. / Архів Донецького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України.
23. Висновок експерта № СЕ-19/105-25/2897-ПС від 08.08.2025 р. / Архів Донецького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України.
24. Гарькавець С. О. Юридична психологія: словник-довідник. Сєверодонецьк, 2021. 152 с. URL: <https://dspace.snu.edu.ua/handle/123456789/900> (дата звернення: 13.12.2025).
25. Гарькавець С. О., Цільмак О. М. Юридична психологія в обличчях : довідник. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. 82 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/24021> (дата звернення: 25.03.2026).
26. Горошко В. В. Інститут кримінального провадження щодо неповнолітніх як вимога демократичної держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. Вип. 1–2. С. 257–261. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Purch_2022_1-2_49.pdf (дата звернення: 13.12.2025).
27. Гошовська Ю. Допит неповнолітніх у кримінальному провадженні на

стадії досудового розслідування. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. Vol. 2. Is. 1. P. 130–133. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/2/part_1/30.pdf (дата звернення: 14.12.2025).

28. Гришина Н. В., Григоренко Є. І. Поняття та ознаки «М'якого права» : загальнотеоретичний контекст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 28–30. URL: https://lsej.org.ua/6_2022/4.pdf (дата звернення: 16.02.2025).

29. Гузела М., Канцір В. Зарубіжний досвід організації судово-експертної діяльності в процесі здійснення кримінального переслідування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2018. № 906. С. 129–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2018_20_21 (дата звернення: 13.11.2025).

30. Гусєва В. О. Роль спеціальних медичних знань при розслідуванні злочинів проти працівників правоохоронних органів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. № 1. С. 183–188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2017_1_23 (дата звернення: 16.02.2025).

31. Декайло П., Бабій В. Процесуальні особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2. С. 167–174. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1649>. (дата звернення: 05.12.2025).

32. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 424 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3426> (дата звернення: 13.12.2025).

33. Дуфенюк О. М. Експертиза у кримінальному провадженні за законодавством України та Польщі: порівняльне дослідження : монографія. Львів : ЛДУВС, 2018. 272 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3601> (дата звернення: 13.05.2026).

34. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004, 388 с.

35. Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с. URL: <https://h1.nu/1tH18> (дата звернення: 13.05.2026).

36. Етичний кодекс психолога. URL: <https://h1.nu/1zeTf> (дата звернення: 16.02.2026).

37. Євсюков О. Ф. Історія розвитку судово-психологічних експертних досліджень та їх місце в судовій експертизі. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2025. Вип. 2 (10). С. 35–41. URL: <https://cuj.dnuvs.ukr.education/index.php/cuj/article/view/107> (дата звернення: 13.05.2026).

38. Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. *Ароцкерівські читання* : мат-ли міжнар. наук. практ. конф., присвяч. 90-річчю від дня народження видатного вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (м. Полтава, 25 травня 2017 р.). Харків : Право, 2017. С. 155–157.

39. Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта та предмета судової психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 18–19 квітня 2019 р.). Харків, 2019. С. 428–430.

40. Єгорова Т. М. Особливості судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої в матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук., проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (м. Харків, 07–08.11.2017). Харків, 2017. С. 204–206.

41. Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Щодо проблеми визначення об'єкту судово-психологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10–11.10.2018).

Харків : Право. 2018. С. 207–210.

42. Ємець Ю. І. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх у кримінальному провадженні: теоретичний аналіз. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 214–222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2015_2_21 (дата звернення: 13.05.2026).

43. Завадська Н. Перспективи використання можливостей семантико-текстуальної експертизи у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості неповнолітніх осіб. *Судово-лінгвістична експертиза в умовах воєнного стану*: мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24–25.11.2025). Харків, 2025. С. 56–58. URL: <http://orcid.org/0000-0002-0772-6942> (дата звернення: 13.05.2026).

44. Завдання / Горох. вебсайт : URL: <https://h1.nu/1zeSU> (дата звернення: 16.04.2026).

45. Зеленський С. М., Цумарєв М. І., Левченко В. О. Економіко-правові аспекти призначення психолого-психіатричної експертизи по кримінальних правопорушеннях неповнолітніх. *Наукові перспективи*. 2022. № 10 (28). С. 253–264. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/2786> (дата звернення: 19.04.2026).

46. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.

47. Землянська О. В. Питання судово-психологічної експертизи. *Бочаровські читання* : мат. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю), присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (м. Харків, 18.03.2016). Харків, 2016. С. 177–180. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9374b93d-1897-4762-9574-57d46162de29/content> (дата звернення: 13.05.2026).

48. Землянська О. В. Психологічна експертиза : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2008. 300 с. URL: <https://h1.nu/1tH0y> (дата звернення: 16.02.2026).

49. Ілейко В. Р., Канищев А. В. Науково-методичні аспекти комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні. *Архів психіатрії*. 2011. Т. 17. № 3. С. 53–57. URL: <http://www.psychiatry.org.ua/articles/paper382.htm> (дата

звернення: 16.04.2026).

50. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень в установах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 17.07.2017 р. № 591 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

51. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказ. Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

52. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: наказ Мін'юсту України від 12.12.2011 р. № 3505/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

53. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посіб. / авт-уклад. О. П. Коханова. Київ : НВП «Інтерсервіс», 2016. 235 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16139/1/O_Kokhanova_IP_IL.pdf (дата звернення: 06.11.2025).

54. Каніщев А. В., Шум С. С. Щодо уточнення поняття «судово-експертна діяльність». *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : мат-ли IV Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2022. С. 196–199. URL: <http://www.psychiatry.ua/brief/paper168.htm> (дата звернення: 06.10.2025).

55. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей : прийн. Комітетом міністрів Ради Європи 17.11.2010 р. 96 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення: 09.12.2025).

56. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 528 с.

57. Клименко Н. І. Поняття та завдання загальної теорії судової експертології в системі юридичних наук. *Криміналістика і судова експертиза*.

2019. Вип. 64. С. 48–57. URL: <https://h1.nu/1zeU1> (дата звернення: 06.09.2025).

58. Ковальова В. В. Класифікації та ознаки судової експертизи / Міжнародні науково-практичні інтернет-конференції юридичного та історичного спрямування. 21.04.2013. URL: <https://h1.nu/1tH1I> (дата звернення: 06.12.2025).

59. Ковальчук З. Я. Історія психології : курс лекцій. Частина 2 : для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія». Львів : ЛДУВС, 2013. 344 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/851> (дата звернення: 31.12.2025).

60. Ковбаса В. М. Криміналістична характеристика спеціальних знань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 224–229.

61. Когутич І. І. Окремі питання сутності та форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 2. С. 112–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2015_12_2_16 (дата звернення: 14.06.2026).

62. Козлова А. Г. Місце судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі та алгоритм проведення психодіагностичного дослідження неповнолітніх жертв насильства. *Психологічний часопис*. 2017. № 2 (6). С. 15–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2017_2_4 (дата звернення: 24.05.2026).

63. Колобич О. П. Загальна психологія : навч.- метод. посіб. Львів, 2018. 172 с.

64. Колонюк В. П. Кадрова (дидактична) експертна діяльність. *Експертне забезпечення розслідування окремих видів злочинів: мат-ли наук.-практ. конф.* Київ : Навчально-науковий інститут слідчих і криміналістів Національної академії внутрішніх справ, 2011. С. 90–93.

65. Конвенція про права дитини. від 20.11.1989 р. зі змін., схвал. резолюц. 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1995 р. : ратифік. пост. ВР № 789-XII від 27.02.91 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення: 21.08.2025).

66. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства від 25.10.2007 р. ратифік. ВР України 20.06.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 07.09.2025).

67. Концептуальні засади судової експертології : монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян, А. О. Купріянова, Г. О. Спіцина та ін. ; за заг. ред. Е. Б. Сімакової-Єфремян. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса: Біотехкнига, 2025. 408 с.

68. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. Киев : Выща шк., 1990. 259 с.

69. Костін О. Ю., Хомутенко А. В. та ін. Інституціональне середовище судово-експертної діяльності. 2022. 209 с.

70. Кофанов А. В., Волошин О. Г., Літвінова О. В. Теоретичні основи судової експертизи : курс лекцій. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ. 2010. 216 с.

71. Кочура О. О. Неповнолітній потерпілий як учасник кримінального провадження : монографія / заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. О. Юхна. Харків : НікаНова, 2015. 249 с.

72. Крестовська Н. М. Права дитини у контакті з законом в системі кримінальної юстиції України. *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє*. Харків, 2020. С. 154–157. URL: <https://h1.nu/1zeSz> (дата звернення: 26.12.2025).

73. Кривоппуск О. Г. Деякі особливості допиту малолітнього потерпілого під час розслідування злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною. *Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності в сучасних умовах : мат. всеукр. наук. прак. конф.* (м. Дніпро, 24 трав. 2024 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун.-т внутр. справ, 2024. С. 190–192.

74. Кривоппуск О. Г. Деякі питання забезпечення процесуальних прав малолітніх потерпілих в ході проведення окремих слідчих дій за фактами злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною. *Забезпечення правопорядку та протидії злочинності в Україні та у світі: проблеми та шляхи*

їх вирішення : мат-ли IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 21 черв. 2024 р.). Дніпро : Дніпропетровський гуманітарний університет, 2024. С. 321–324.

75. Кривокурс О. Г. Застосування методики «Зелена кімната» в ході проведення допиту малолітнього потерпілого під час розслідування злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною. *Сектор безпеки і оборони України на захисті національних інтересів: актуальні проблеми та завдання в умовах воєнного стану* : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 24 лист. 2022 р.). Хмельницький : національна академія державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2022. С. 640–641.

76. Кривокурс О. Г. Розслідування злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіку чи піклування. дис. ... д-ра. філос. 081 Право. Дніпро, 2024. 28 с.

77. Кривокурс О. Г. Теорія і практика розслідування злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, за якою встановлена опіка чи піклування : монографія. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 232 с.

78. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. : за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2008. 464 с.

79. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14> (дата звернення: 20.01.2026).

80. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 21.11.2025).

81. Крюкова М. А., Єлиховський І. В. Судово-психологічна експертиза (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології). Одеса : Фенікс, 2021. 61 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/14379> (дата звернення: 16.06.2026).

82. Латковський П., Воробчак А. Судові експертизи : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Чернівці; Одеса : Фенікс, 2023. 172 с. URL:

10.32837/11300.25000 (дата звернення: 15.01.2026).

83. Ловка О. В., Борисенко Л. Л., Колесніченко Л. А. та ін. Загальна психологія. Теоретико-методологічні основи науки : навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Ловкої. Київ : КНЕУ, 2019. 392 с. URL: <https://surl.li/dywslh> (дата звернення: 18.04.2026).

84. Лук'янчиков Є. Д. Форми використання спеціальних знань за новим КПК України. URL: <http://tdp.kpi.ua/wp-content/uploads/Лук'янчиков-Євген-Дмитрович.pdf> (дата звернення: 29.01.2026).

85. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Судова експертиза : навч. посіб. Київ : КПІ ім. І. Сікорського, 2023. 99 с.

86. Ляш А. О. Оцінка достовірності показань свідка у чинному КПК України: деякі проблемні питання. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2017. № 2 (16). С. 1–13.

87. Макаренко С. С. Особливості використання судово-психологічної експертизи в кримінальному процесі. *«Бочаровські читання»* : мат-ли II наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 березня 2014 р.) Харків : ХНУВС, 2014. С. 113–119. URL: <https://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/download/162243/161208> (дата звернення: 13.12.2025).

88. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2000. 256 с.

89. Малишев Б. В. Позитивна дискримінація у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2024. Вип. 86. С. 90–95. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.1.12 (дата звернення: 11.10.2025).

90. Медвідь Є. С. Основи глибинної психології : навч. посіб. Ніжин, 2016. 203 с. URL: <https://h1.nu/1tH09> (дата звернення: 16.06.2026).

91. Мельник О. В. Розслідування кримінальних проваджень за участю неповнолітніх потерпілих: нарис про мораль обов'язкову та мораль переконання. *Право і суспільство*. 2024. № 1. С. 229–233.

92. Мельник О. В., Попович М. В. Допит неповнолітнього потерпілого

чи психотерапія втрат? *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 груд. 2021 р.). Чернівці : Технодрук, 2021. С. 166–170.

93. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди / Т. В. Савкіна, Т. М. Єгорова, О. О. Сліпець. Харків, 2017. 62 с. (реєстр. код 14.1.75).

94. Методика судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства / А. Г. Козлова. Київ, 2023. (реєстр. код 14.1.81).

95. Методика судово-психологічної експертизи (загальна частина) / К. М. Ковальов, С. І. Костюк, А. В. Роль, Н. Д. Терешкевич, О. О. Бабенко, А. М. Белічко. Київ, 2018. 37 с. (реєстр. код 14.1.77).

96. Методика судово-психологічної експертизи в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої недоторканості / О. О. Сліпець. Харків, 2017. 26 с. (реєстр. код 14.1.74).

97. Методика судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації / Т. В. Савкіна, Т. М. Єгорова, О. А. Герасименко та ін. Харків, 2021. 39 с. (реєстр. код 14.1.79).

98. Методика судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження / Т. М. Єгорова, С. С. Петров. Харків, 2017. 52 с. (реєстр. код 14.1.76).

99. Методика судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозапису / Т. М. Єгорова, О. О. Сліпець, В. В. Возненко. Харків, 2013. 87 с. (реєстр. код 14.1.70).

100. Методика судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) / О. О. Сліпець, Т. М. Єгорова. Харків, 2025. 95 с. (реєстр. код 14.1.87).

101. Методика судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми / Т. М. Єгорова, С. Г. Мороз, О. А. Назаров.

Харків, 2021. 79 с. (реєстр. код 14.1.80).

102. Методика судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною / О. О. Сліпець (реєстр. код 14.1.72).

103. Методологія судово-психологічного дослідження (посібник) : звіт про НДР (заключ.) / ННЦ «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»; кер. Т. М. Єгорова. № ДР 0122U001920. Харків, 2024. 259 с.

104. Михайлишин У. Б. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх правопорушників. *Modern theories and improvement of world methods : proceeding of the XXII International scientific and practical conference*. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/52100/1/ilovepdf_merged.pdf (дата звернення: 15.12.2025).

105. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1996 р. : ратифік. Указом Президії ВР СРСР 18.09.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.09.2025).

106. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») : прийн. Резолюц. 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text (дата звернення: 21.05.2025).

107. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://h1.nu/1zeQL> (дата звернення: 06.03.2026).

108. Міністерство юстиції України : офіц. вебсайт. URL: https://minjust.gov.ua/legal_expertise (дата звернення: 03.04.2026).

109. Міністерство юстиції України : офіц. вебсайт. Програми стажування судових експертів. URL: <https://minjust.gov.ua/m/141-psihologichni-doslidjennya> (дата звернення: 24.01.2026).

110. Молчанов В. І., Молчанова В. П. Класифікація судових експертиз. *Young Scientist*. 2020. № 4 (80). С. 461–464. DOI: 10.32839/2304-5809/2020-4-80-97 (дата звернення: 24.01.2026).

111. Мотлях О. І. Спеціальні знання в поліграфології та їх особливості. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. Т. 118. № 1. С. 58–66.

112. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказ. Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 03.04.2026).

113. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: розпорядж. Кабміну України від 18.12.2018 р. № 1027-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 06.09.2025).

114. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. Київ : Актоніт, 1998. Т. 3. 744 с.

115. Огляд практики Верховного Суду. ЮРФЕМ.ua : офіц. вебсайт. URL: <https://h1.nu/1tGZp> (дата звернення: 14.03.2026).

116. Осмолян В. Першопочаткові слідчі (розшукові) дії у провадженнях про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2025. Вип. 1 (73). DOI: 10.32689/2522-4603.2025.1.4. С. 22–28 (дата звернення: 06.10.2025).

117. Основи судової експертизи : навч. посіб. / Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.

118. Особливості здійснення досудового розслідування у кримінальних провадженнях за участю дітей: метод. реком. / М. С. Цуцкірідзе, Ю. А. Усенко, О. О. Волошина та ін. : затв. Ген. прокурором 02.11.2023 р. URL: [https://www.google.com/search?q=4.+\(дата звернення: 15.04.2025\)](https://www.google.com/search?q=4.+(дата+звернення:15.04.2025)).

119. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://lnk.ua/6pAIUJ8q4> (дата звернення: 03.03.2026).

120. Павелків Р. В. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2011. 468 с.

121. Павелків Р. В., Цигипало О. Г. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ :

Академвидав, 2010. 432 с.

122. Папуча М., Наконечна М. Культурно-історична теорія та методологія Л. С. Виготського. *Psychology of Personality*. 2019. Т. 10. № 1 DOI: 10.15330/ps.10.1.21-29 (дата звернення: 06.04.2026).

123. Партико Т. Б. Загальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 416 с.

124. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів : навчальний посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

125. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпро : Ліра ЛТД, 2015. 432 с.

126. Положення про експертно-кваліфікаційну комісію при МВС та порядок проведення атестації судових експертів МВС : затв. наказ. МВС України від 21.09.2020 р. № 675. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21#Text> (дата звернення: 06.03.2025).

127. Положення про експертно-кваліфікаційну комісію при Службі безпеки України та атестацію судових експертів : затв. наказ. СБУ від 02.06.2025 № 210. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1106-25#Text> (дата звернення: 06.03.2026).

128. Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України : пост. Кабміну України від 16.11.1994 р. № 778. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778-94-%D0%BF#Text> (дата звернення: 24.01.2026).

129. Полупанов О. М. Предмет і завдання судової експертизи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 72–75.

130. Порядок проведення Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України атестації судових експертів : затв. наказ. Мін'юсту України від 06.05.2025 р. № 1224/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0694-25#Text> (дата звернення: 13.03.2026).

131. Поясок Т. Б., Беспарточна О. І., Квасник О. В., Шаполова В. В.

Загальна психологія : навч. посіб. Харків, 2023. 512 с. URL: <https://surl.li/yjsyer> (дата звернення: 13.05.2026).

132. Правосуддя, дружнє до дитини, постраждалої від насильства: актуальні питання судової психологічної експертизи : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»: м. Харків, 26 вересня 2025 р.). Харків, 2025. 171 с.

133. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Закон України від 18.02.2021 р. № 1256-IX (зі змін.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#Text> (дата звернення: 04.09.2025).

134. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI (зі змін. та допов.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 16.06.2026).

135. Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи Міністерства охорони здоров'я України : наказ МОЗ України від 08.05.2018 р. № 86. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18#Text> (дата звернення: 13.12.2025).

136. Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Конвенція Ради Європи, від 25.10.2007 р. : ратифік. 20.06.2012 р., підстава – 4988-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 30.03.2026).

137. Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text> (дата звернення: 19.03.2026).

138. Про організацію судово-експертної діяльності у галузі судової психіатрії та психології : наказ МОЗ України від 23.12.2025 р. № 1935. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0023-26#n20> (дата звернення: 17.04.2026).

139. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII,

(зі змін. та допов.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 13.06.2026).

140. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках : розпорядж. Кабміну України від 14.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 06.09.2025).

141. Програма стажування працівників установ Експертної служби МВС за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» / уклад.: А. В. Роль., М. С. Панов. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2025. 41 с.

142. Прохоров-Лукин Г. В. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Київ : Міністерство юстиції України, 2001. Вып. 50. С. 5–6.

143. Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Прохоров-Лукин Г. В. Украинская академия внутренних дел. Київ, 1993.

144. Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : учеб.-метод. пособ. Киев. URL : <https://cutt.ly/RHNXxmL> (дата звернення: 13.03.2026).

145. Прохоров-Лукин Г. В. Судова експертиза : поняття та види об'єктів інтелектуальної власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2016. № 6. С. 17–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpiv_2016_6_4 (дата звернення: 13.03.2026).

146. Психологія дитяча : навч.-метод. посіб. для самост. роботи студ. денної форми навч. освіт. ступеня бакалавр за спец. 012 «Дошкільна освіта» / уклад. В. В. Іванова. Мукачево : МДУ, 2019. 104 с.

147. Психологія. З викладом основ психології релігії / за ред. О. Юзефа Макселона / пер. з польськ. Т. Чорновіл. Львів : Свічадо, 1998. 320 с.

148. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 29.

149. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua> (дата звернення: 09.06.2025).
150. Рибалка В. В. Методологічні проблеми наукової психології : посібник. Київ : ІПОД НАПН України, 2017. 160 с.
151. Рибалка В. Лев Виготський: культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій і вчення про особистість. *Психологія і суспільство*. 2002. № 2 (8). URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/issue/view/10> (дата звернення: 20.03.2026).
152. Розробка методичних рекомендацій з комплексного психолого-лінгвістичного дослідження у кримінальних провадженнях щодо спричинення шкоди інформаційній безпеці держави / Т. М. Єгорова, Є. В. Ковкіна, Ю. І. Браїлко та ін. Харків, 2023. 135 с.
153. Розробка методичних рекомендацій щодо психологічного аналізу вихідних даних під час проведення судової психологічної експертизи : звіт НДР (остаточ.) / кер. О. О. Сліпець № ДР 0122U001921. Харків, 2024. 100 с.
154. Розробка науково-методичних рекомендацій щодо опитування/допиту дитини під час проведення процесуальних дій : звіт про НДР (остаточ.) / МЮУ, ОНДІСЕ; кер. М. О. Журавльова – № ДР 0123U100930. Одеса : ОДНІСЕ, 2025. 266 с.
155. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. НАВСУ. К., 2009. 22 с.
156. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. 196 с.
157. Романюк Б. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх : монографія. Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. 252 с.
158. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 992 с.
159. Савкіна Т. В., Алікіна Н. В. Диференціальний підхід при проведенні

судово-психологічних експертиз : метод. реком. : звіт НДР (заключ.) / кер. Т. В. Савкіна. № ДР 0114U001653. Харків, 2015 р. 71 с.

160. Савчин Л. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав. 2005.

161. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.

162. Сегай М. Я. Судова експертологія – наука про експертну діяльність. *Вісник Академії правових наук*. 2003. № 2–3. С. 740–762.

163. Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2003. Вип. 3. С. 25–32.

164. Сімакова-Єфремян Е. Б., Федоренко В. Л., Свиридова Л. В. та ін. Класифікація судових експертиз : монографія / за заг. ред. Е. Б. Сімакової-Єфремян. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2021. 568 с.

165. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків, 2016. 456 с.

166. Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблемні питання застосування правових норм з призначення та проведення судової експертизи. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз*, 2018. Вип. 3. С. 114–118.

167. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 516 с.

168. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. 3-тє вид., випр. і допов. Київ : Каравела, 2012.

169. Сліпець О. О. Висококонфліктне розлучення та феномен домашнього насилля: психологічний аспект. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики* : мат-ли всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. С. 424–427.

170. Сліпець О. О. До питання групування експертних психологічних

досліджень дітей, призначених у ході розслідування кримінальних проваджень. *Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація*: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, м. Кишинів, м. Київ, м. Одеса, 5 листопада 2025 р.). Львів : Видавництво «Растр 7», 2025. С. 378–381.

171. Сліпець О. О. Особливості організації призначення і проведення судових психологічних експертиз щодо дітей, які перебувають у контакті із законом. *Наукові перспективи*. 2025. Вип. 8 (62). С. 1019–1032.

172. Сліпець О. О. Практика проведення судових психологічних експертиз щодо дітей в період повномасштабного вторгнення рф в Україну. *Захист прав дітей в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів, Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 892–914 (дата звернення: 16.02.2026).

173. Сліпець О. Розвиток завдань судової психологічної експертизи відеозапису процесуальної дії у кримінальних провадженнях, учасниками яких є діти. *Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності у сучасних умовах* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 31 жовт. 2025 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. С. 185–188.

174. Сліпець О. О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. Вип. 20 (2). С. 505–521. DOI : 10.32353/khrife.2.2019.40 (дата звернення: 16.02.2026).

175. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. Н–О. 840 с.

176. Спіцина Г. О., Бідняк Г. С. Форми використання спеціальних знань. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. № 18. С. 240–248.

177. Стрілець Г. О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Київ, 2009. 10 с.

178. Судова експертиза : навч. посіб. / укл.: Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков Київ : Національний технічний університет «КПІ ім. Ігоря

Сікорського», 2023. 99 с. URL: <https://h1.nu/1tH2M> (дата звернення: 13.03.2026).

179. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі : навч.-довідк. посіб. Харків : ТОВ «Одісей», 2004. 448 с.

180. Судова експертологія : курс лекцій для підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» та 292 «Правоохоронна діяльність» / за заг. ред. докт. юрид. наук., проф. В. М. Тертишника. Дніпро : ЛПРА, 2021. 208 с.

181. Судово-психологічна експертиза / Державна установа «Інститут судової психіатрії Міністерства охорони здоров'я» : вебсайт. URL: <https://h1.nu/1tH2X> (дата звернення: 16.04.2026).

182. Судово-психологічна експертиза : наук.-метод. мат. / за ред. С. А. Тюленєва. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 316 с.

183. Терешкевич Н. Д. Особливості психологічного дослідження відеозаписів, у яких зафіксовано відтворення особою подій : метод. реком. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2023. 25 с.

184. Термін «Дитина у контакті із законом». *Перелік термінів* : Верховна Рада України : офіц. вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/66749?lang=uk> (дата звернення: 13.12.2025).

185. Термін «Завдання». *Перелік термінів* : Верховна Рада України : офіц. вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/8984> (дата звернення: 17.05.2026).

186. Тертишник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : курс лекцій для підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» та 292 «Правоохоронна діяльність» / за заг. ред. д.ю.н, професора В. М. Тертишника. Дніпро : ЛПРА, 2021 208 с.

187. Тіщенко В. В. Щодо використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні* : мат-ли. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 27 листопада 2013 року). Одеса : «Юридична література», 2013. С. 349–353.

188. Тіщенко В. В. Щодо сутності спеціальних знань і форм їх

використання в кримінальному провадженні. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : мат-ли. міжн. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створ. Харківського наук.-дослід. ін-ту судових експертизи ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 7–8 листопада 2013 р). Харків : Право, 2013. С. 44–46.

189. Тлумачний словник української мови. URL: <https://hl.nu/1tH39> (дата звернення: 13.01.2026).

190. Токарева Н. М., Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2017. 548 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi74/0055274.pdf> (дата звернення: 16.02.2026).

191. Федосова О. В. Використання спеціальних знань у ході розслідування корисливо-насильницьких злочинів, що вчиняються неповнолітніми. *Юридична наука*. 2021. С. 472–484. DOI : 10.32844/2222-5374-2020-104-2.53 (дата звернення: 14.06.2026).

192. Філіпенко Н. Є., Снігерьев О. П., Бубліков А. В. Застосування спеціальних знань під час виявлення, профілактики й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22. С. 162–178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trsek_2020_22_14 (дата звернення: 20.06.2026).

193. Філософія / Словник-довідник : навч. посіб. / за ред.: І. Ф. Надольного, І. І. Пилипенка, В. Г. Чернеця; редкол. : І. Ф. Надольний, В. А. Бітаєв, І. В. Кузнецова та ін. Київ : НАКККиМ, 2011. 480 с.

194. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука та ін. Київ : «Абрис» Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. 2002. 743 с.

195. Філософський словник / за ред. акад. СРСР В. І. Шинкарука. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1986. 769 с.

196. Хмелевська Н. В. Особливості участі неповнолітніх потерпілих і свідків у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2022.

№ 1–2. С. 100–108. DOI: 10.17721/2413-5372.2022.1-2/100-108. (дата звернення: 16.02.2026).

197. Ходанович О. В. Проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітнього підозрюваного, що проводиться за участі фахівців в галузі клінічної психології. *Вісник Академії адвокатури України*. 2017. Т. 14, № 1. С. 255–263. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2017_14_1_3 (дата звернення: 14.06.2026).

198. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 05.03.2026).

199. Цимбал П. В., Федорчук М. А., Варшавець Я. Л. Співвідношення поняття «спеціальні знання» із суміжними поняттями у кримінальному провадженні. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, Маріуполь, 2018. С. 375–377.

200. Чепелева Н. В., Литвинова Л. В. Історія психології : навч.-метод. посіб. Київ, 2003. 140 с.

201. Чорний Г. О., Костенко М. В. Судово-психологічна експертиза: особливості призначення в кримінальному судочинстві. *Полтавський правовий часопис*. 2022. № 3. С. 87–97.

202. Чорноус Ю. М., Лопата О. А. Поняття та завдання судово-експертної діяльності у сучасних реаліях. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ. 2016. Вип. 61. С. 3–10.

203. Шагар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

204. Шаповалов В. А. Методика психологической оценки достоверности показаний в юридической практике. *Актуальні питання теорії та практики використання поліграфа*, збір. статей. Київ : Освіта України, 2015. С. 198–218.

205. Шепетяк О. М. Логіка : підруч. для студ. вищих навч. закл. Київ : Фенікс, 2015. 256 с.

206. Шепитько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій. 2-е изд., перераб. и

дополн. Харків : ООО «Одиссей», 2005. 368 с.

207. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Науковий журнал «Судова експертиза»*. 2014. № 1. С. 11–18.

208. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посіб. Харків : Право, 2006. 160 с.

209. Шило О. Г. Загальна характеристика показань як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 151–156.

210. Щербаковський М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2010. Вип. 10. С. 177–185.

211. Щербаковський М. Г. Предмет судової експертизи. *Форум права*. 2016. № 5. С. 199–203. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_5_34.pdf (дата звернення: 03.03.2026).

212. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.

213. Щербаковський М. Г., Проценко А. В. Експертизи в судовому провадженні : монографія. Харків : Видавничий дім «Право», 2024. 280 с.

214. Щербаковський М. Г. Судебные экспертизы : назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособ. Харьков: Эспада, 2005. 544 с.

215. Щербаковський М. Г. Судова експертологія : навч. посіб. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 192 с.

216. Щербаковський М. Г. Типові завдання судово-експертного дослідження. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63) С. 6–11. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/e92fdc4b-ddfa-4ea4-b730-bf39651be658> (дата звернення: 06.12.2025).

217. Юнацький О. В. Конспект лекцій з дисципліни «Експертологія». Дніпро, 2016. 150 с. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp->

content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1130/3.1.pdf (дата звернення: 15.12.2025).

218. Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Івано-Франківськ, 2007. 226 с.

219. Язан Н. С. Кримінологічна діяльність підрозділів ювенальної превенції: особливості реалізації повноважень під час воєнного конфлікту : дис. ... д-ра. філософії в галузі права. Харків, 2025. 312 с.

220. Язан Н., Філіпенко Н. Використання можливостей методики «Зелена кімната» стосовно дітей, які стали жертвами гендерно обумовленого насильства. *Пропілеї права та безпеки*. 2024. № 4. С. 31–35. DOI : 10.32620/pls.2024.4.03 (дата звернення: 06.06.2026).

221. Яремчук В. О. Функції та форми участі спеціаліста під час проведення слідчих дій. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 123–130.

222. Bandura A. Social Learning Theory. Stanford University. URL: https://www.asecib.ase.ro/mps/Bandura_SocialLearningTheory.pdf (дата звернення: 06.12.2025).

223. Danziger K. Constructing the Subject: Historical Origins of Psychological Research. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 254 p.

224. Filipenko N., Shevchuk V., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine. *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering (ICTM 2023)*. 2024. vol 996. P. 271–300.

225. Filipenko N., Spitsyna H., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. Combating Child Sexual Violence and Exploitation: Psycho-Legal Experience of Ukraine and the World. *Архів кримінології та судових наук*. 2023. № 2 (8). С. 38–64. DOI: 10.32353/acfs.8.2023.02 (дата звернення: 21.08.2025).

226. *Forensic Interviewing of Children* / APSAC Taskforce. New York : The American Professional Society on the Abuse of Children (APSAC), 2023. 72 p. URL:

<https://apsac.org/wp-content/uploads/2024/04/30014.pdf> (дата звернення: 21.08.2025).

227. Gordon N., Fleisher W. *Effective Interviewing and Interrogation Techniques*. 3rd ed. 2011. URL: <https://h1.nu/1tH3t> (дата звернення: 01.12.2025).

228. Craig G. J., Baucum D. *Human Development*. Prentice Hall, 2001. 718 p.

229. *Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System* [adopted 21 July 1997 by Economic and Social Council resolution 1997/30]. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-action-children-criminal-justice-system> (дата звернення: 06.09.2025).

230. Kozlova A. Актуальні питання психодіагностичної оцінки дітей – жертв сексуального насильства. *Psychological Journal*. 2020. 6 Vol. 9. P. 77–85.

231. Murphy E. *Forensic Evidence. Reforming Criminal Justice*. 2017. Vol. 3. P. 171–192. URL: <https://h1.nu/1zeW3> (дата звернення: 01.12.2025).

232. Pérez-Álvarez M. Psychology as a Science of Subject and Comportment, beyond the Mind and Behavior. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 2018. Vol. 52/ No. 1. P. 25–51. DOI: 10.1007/s12124-017-9408-4 (дата звернення: 04.05.2026).

233. Peterson L., Rolls Reutz J. A., Hazen A. L., Habib A., Williams R. Kids and Teens in Court (KTIC): A Model for Preparing Child Witnesses for Court. *American Journal of Community Psychology*. 2020. Vol. 65. No. 1–2. P. 35–43.

234. Skinner B. F. An Operant Analysis of Psychological Terms. In: Catania A. K., Harnad S. (eds.). *The Choice of Behaviour: B. F. Skinner's Operant Behaviourism: Commentaries and Implications*. Cambridge, 1988. P. 150–217. URL: <https://h1.nu/1tH3-> (дата звернення: 21.08.2025).

235. Slipets O. Legal Basis for Forensic Psychological Examinations of Children in Contact with the Law. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. № 3. P. 82–89. DOI: 10.61345/1339-7915.2025.3.13 (дата звернення: 21.08.2025).

236. SLOVNYK.ME. Орфографічний словник української мови. URL: <https://h1.nu/1tH4c> (дата звернення: 13.01.2026).

237. Smith L. *Behaviorism and Logical Positivism: A Reassessment of the*

Alliance. *Journal of Mind and Behavior*. 1986. Vol. 7. No. 4.

238. Smith N. Reading between the Lines: An Evaluation of the Scientific Content Analysis Technique (SCAN). URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4766305/> (дата звернення: 28.11.2025).

239. Tadayon Nabavi R., Bijandi M. Bandura's Social Learning Theory and Social Cognitive Learning Theory. 2012. URL: <https://h1.nu/1zeWK> (дата звернення: 21.08.2025).

240. Thierry M. B., Fred K. The Use of Forensic Evidence in Investigations and Prosecution in International Criminal Proceedings: Case Study of International Criminal Court (ICC). *International Journal of Forensic Science*. 2024. Vol. 9. No. 2. Art. 000380.

241. United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines) [adopted 14 December 1990 by General Assembly resolution 45/112]. URL: <https://h1.nu/1zeX5> (дата звернення: 06.09.2025).

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НЕПОВНОЛІТНІХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

2.1 Принципи судового психологічного дослідження неповнолітніх у кримінальному провадженні

Питання методології наукового пізнання постає за необхідності визначення чи коригування основного шляху наукового дослідження, пошуку вирішення проблеми. Поняття «методологія» (від грец. μέθοδος – шлях дослідження чи пізнання; λόγος – вчення) багатозначне. У філософії пізнання методологію визначають як сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в науковому пізнанні й практичній діяльності для досягнення наперед визначеної мети, а також – як галузь теоретичних знань і уявлень про сутність, форми, закони, порядок застосування підходів, способів, методів, прийомів та процедур в процесі наукового пізнання та практичної діяльності [188, с. 380].

Науковці, предметом пошуку яких є теорія наукових досліджень, теорія держави й права, судова експертологія, психологія акцентують увагу на різних аспектах поняття методології.

Бірта Г. О. й Бургу Ю. Г. визначають методологію як систему способів і прийомів, застосовуваних у певній сфері діяльності та вчення про цю систему, загальну теорію методу, теорії в дії [16, с. 20]. А. Є. Конверський зі співавторами визначають методологію як тип раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення і конструювання методів, який є, по-перше, системою певних правил, принципів і операцій, які застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо), по-друге, вченням

про цю систему, загальну теорію методу [115, с. 25]. М. В. Цвік, О. В. Петришин та ін. конкретизували функції методології як вчення про спосіб наукового пошуку, визначають її як теоретичну основу та способи організації пізнавального процесу, що характеризує пізнання з погляду на його загальні форми, можливості й пізнавальні засоби та механізми, зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження, яка включає загальні концептуальні ідеї, засадничі думки щодо предмету дослідження, що визначають набір і специфіку конкретних методів дослідження, формують кут зору на предметне поле дослідження, який визначає процес досягнення результату, передбачає використання засобів, прийомів і способів пізнання [48, с. 25]. Як бачимо, ці автори наголошують на пошуковій, спрямовальній, рефлексивній функції методології.

Визначення методології, що їх надають психологи, більш розлогі й насичені уточненнями, що, вочевидь, пов'язано з розмаїтістю підходів до вивчення психіки й специфікою об'єкта дослідження, одні аспекти якого досліджують, виходячи із засад природничих наук, а інші – застосовуючи засади гуманітарних. Говорячи про методологію психологічного дослідження, О. Л. Туриніна визначає методологію через функції, які вона виконує: досліджує внутрішні механізми, логіку руху, організації, закони функціонування й зміни знання, виробляє загальні підходи та принципи, пояснювальні схеми науки; позначає загальні принципи ефективної пізнавальної діяльності, забезпечує критичне оцінювання можливих варіантів оцінювання проблем; досліджує питання предмету науки і критерії її відмежування його від предмета суміжних наук; визначає методи науки, будує її концептуальний апарат, аналізує пояснювальні принципи, що застосовуються у науці, її зв'язки з іншими науками, здійснює критичну оцінку одержаних результатів, загальну оцінку рівня й перспектив розвитку [185, с. 5]. П. О. Нестеренко акцентує на тому, що методологія є формою рефлексії, самосвідомості науки, яка включає аналіз філософсько-світоглядних передумов і основ наукового пізнання, методів, способів організації пізнавальної діяльності; виявлення зовнішніх і внутрішніх детермінант процесу пізнання, його структури; критичну оцінку одержуваних

наукою знань, визначення історично конкретних меж наукового пізнання при певному способі його організації, наголошує на тому, що методологія це не просто сукупність методів, а наукові теорії-парадигми та система принципів наукового пізнання тощо [110]. Визначення методології В. В. Рибалкою також містить два основні її аспекти. Він говорить, що це система принципів й способів побудови теоретичної і практичної діяльності, й вчення про цю систему. Звідси він формує перелік її функцій: побудова логічних положень, шляхів, методів, засобів здобування знань чи процесу досягнення результату (категорій, понять, знань, теорій, законів, закономірностей, гіпотез, проблем і завдань); систематизація накопичених в теорії і практиці на певному історичному проміжку знання про передумови і засоби організації діяльності та їх узагальнення у вигляді методологічної системи; наукове самопізнання, рефлексія, самовдосконалення понятійного апарату шляхом осягання суперечностей, що виникають у процесі розвитку науки (чи іншої сфери діяльності); постановка нових теоретичних і практичних проблем, завдань, видобування в процесі їх розв'язання нових ідей і технологій [147; 148, с. 8].

Колектив авторів під керівництвом Хомутенко В. П. й Костіна О. Ю. зосередилися на практичній функції методології синтезування й систематизованої організації способів отримання результатів, означають методологію як вчення про структуру, методи й засоби діяльності [177, с. 24]. В. М. Тертишник зі співавторами зосереджуються на інструментальній і організуючій функції методології, визначаючи її як інтегровану систему науково обґрунтованих методів, засобів, правил експертного дослідження, які відповідно до особливостей об'єкта дослідження й поставлених завдань створюють оптимальну програму отримання достовірних фактичних даних [173, с. 12]. Подібну позицію підтримують і В. Ю. Шепітько зі співавторами, які визначають методологію як систему ідей і вчень про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання [205, с.13].

Тож методологія як метазнання виконує світоглядну, інструментальну, рефлексивну й розвивальну (щодо галузі пізнання чи практики) функції,

визначає загальні принципи дослідження (вирішення завдання), критерії відбору методів й спосіб їх організації, прийомів дослідження й надає орієнтири для оцінки ефективності їх застосування й розвитку. Те, що методологія виконує евристичну, творчу, продуктивну функцію, тобто ту, яка використовується для постановки нових теоретичних і практичних проблем і задач, означає, що ця система не може бути незмінною й розвивається відповідно до розвитку суспільства й знання. Основу, за якою будується, організовується, впорядковується й розвивається система знань й певної діяльності, становлять принципи.

Ми приймаємо розуміння принципів (*princīpium* – начало, основа) як центральних взаємопов’язаних положень, основоположних ідей, що пронизують певну систему знання (діяльності), субординують знання й визначають синтез нового (чи указують спрямованість діяльності) [131; 187, с. 316; 188, с. 519].

Тож *принципами судової психологічної експертизи дітей* є основоположні засади, ідеї, що постулюють сутність і спрямованість діяльності експерта-психолога, визначають основні правила дослідження об’єктів експертизи, є орієнтирами у виборі методів, способів взаємодії експерта з учасниками процесу, пошуку шляхів удосконалення й оптимізації роботи, які визначаються принципами судової експертизи, принципами дружнього до дитини правосуддя та психологічного дослідження дітей. Загальні правові принципи судово-експертної діяльності визначають основні засади її здійснення, а спеціальні принципи, становлячи із ними одну систему, конкретизують й доповнюють загальноправові, наповнюють їх реальним змістом для експерта певної спеціальності.

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про судову експертизу», принципами судово-експертної діяльності є незалежність, об’єктивність і повнота дослідження [138]. Упродовж останніх десяти-п’ятнадцяти років низка науковців висловила слушні міркування щодо вдосконалення законодавства в галузі судової експертизи [160, 161], з-поміж іншого, обговорюється й зміст та сутність принципів судово-експертної діяльності, висуваються пропозиції щодо

розширення їх переліку [77, 113, 118, 122, 124, 177, 207], частина цих пропозицій викладена у проєктах закону про судово-експертну діяльність [135, 136, 137]. Серед пропонованих принципів: верховенства права, наукової обґрунтованості, допустимості використаних методів проведення досліджень, максимального збереження об'єктів дослідження, дотримання професійної етики судового експерта, дотримання прав і свобод людини та громадянина тощо.

У низці посібників, програм із судової психологічної експертизи ми не знайшли розділу про принципи судово-психологічного дослідження [81, 192]. В Україні специфічний принцип судової психологічної експертизи – принцип контекстуальності, сформулювала Н. В. Алікіна в 1999 році [5]. О. В. Землянська наголошує на тому, що принципами судово-експертного дослідження є принципи юридичної психології, які у свою чергу, є трактуванням принципів загальної психології, й пропонує такий їх перелік: об'єктивності, детермінізму, єдності свідомості й діяльності, розвитку, особистісного підходу, системності [50, с. 33]. О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, О. В. Землянська основним принципом судової психологічної експертизи називають системний, а до системи, яку досліджує експерт-психолог, пропонують включати суб'єкт, об'єкт злочину, можливих свідків, обставини вчинення злочину й історію попереднього життя суб'єкта злочину; крім принципу системності, згадують принцип детермінізму [11, с. 285]. Т. М. Єгорова та О. Ф. Євсюков запропонували більш широкий перелік принципів судово-психологічного дослідження, у який увійшли принципи психологічного дослідження й, принципи, специфічні для судово-психологічного дослідження: принцип системного підходу, структурного підходу, рівневого аналізу, детермінізму, відображення, діяльнісного підходу, контекстуальності, особистісного підходу, розвитку, взаємодії особистісних та ситуаційних перемінних, каузальний принцип, й принцип об'єктивності [45, с. 73].

На нашу думку, виокремлені згаданими вище науковцями принципи відображають низку основних засад проведення експертного психологічного дослідження, водночас не містять узгодження із загальноправовими принципами судової експертизи. Крім того, запропоновані переліки містять принципи різної

міри конкретизованості. Зокрема, принцип детермінізму конкретизується в каузальному принципі, а системний – у принципах контекстуальності та взаємодії особистісних і ситуаційних перемінних.

Системне бачення принципів судової експертизи виклав І. В. Яценко, який запропонував його щодо судової ветеринарної експертизи. Науковець до загальноправових принципів відніс принципи верховенства права й принцип законності, до спеціальних – науковості, системності, усебічності, неупередженості, об'єктивності; компетентності та атестації експерта; незалежності й методологічної самостійності експерта; допустимості застосування методів і способів проведення експертиз; максимального збереження об'єктів дослідження; наукової обґрунтованості, об'єктивності, достовірності, правильності й правдивості висновку експерта; верифікації висновку експерта; дотримання експертом професійної етики; особистої відповідальності експерта [213, с. 57].

На нашу думку, сутність судової психологічної експертизи неповнолітніх потребує розроблення системи її методологічних принципів, яка б відображала як єдність загальноправових й спеціальних принципів її проведення, так і специфіку експертного психологічного дослідження дітей. Розглянемо зміст принципів судово-експертної діяльності в Україні та їх конкретизацію в судових психологічних експертних дослідженнях дітей.

Принцип верховенства права має для судової психологічної експертизи дітей особливе значення в аспекті матеріальних (змістовних) його концепцій, який акцентує на необхідності додержання природніх прав людини, її гідності, свободи від дискримінації [33, 71, 87, 197]. Оскільки діти, в силу своїх вікових можливостей, потребують врахування їх вразливого положення, індивідуальності, ступеня розвитку, специфіки формування поглядів, то для забезпечення участі дитини у досудовому розслідуванні чи судовому процесі має дотримуватися *принцип найкращих інтересів дітей* (надання неповнолітньому інформації в доступній формі, забезпечення можливості мати консультації й бути почутою), що з-поміж іншого передбачає й забезпечення гідного ставлення,

недискримінації, а також оперативного проведення розслідування, застосування відновного підходу [58, 103, 229].

Дотримання цього принципу означає проведення експертного дослідження щодо дитини в оптимальні строки найкращим чином незалежно від її процесуального статусу й соціального становища, організації експертного дослідження з дотриманням методики «Зелена кімната», яка передбачає, серед іншого, інформування дитини в доступній для неї формі про мету і порядок обстеження, її право бесідувати з експертом в присутності представника чи без нього тощо, організації бесіди у спосіб, який максимально упереджує повторну травматизацію дитини.

Принцип законності. Попри те, що законність є однією із складових принципу верховенства права, вважаємо за необхідне виділити його окремо з огляду на необхідність дотримання процесуального порядку призначення й проведення експертизи, недотримання якого може стати підставою для визнання висновку експерта неналежним доказом й призначення повторної експертизи навіть у разі, якщо експертиза виконана на належному науковому рівні, з дотриманням прав і свобод людини. Принцип законності полягає у безумовній вимозі дотримання у ході виконання судової психологічної експертизи приписів процесуальних норм щодо призначення й проведення дослідження [124, 156], передбачає наявність прав, обов'язків, заборон, відповідальності експерта, передбачених процесуальним, профільним законами та відомчими інструкціями з призначення та проведення судових експертиз [52, 53, 54, 80, 138].

Тлумачення принципу *об'єктивності* науковцями в галузі судової експертизи дещо різняться, переважно в частині факторів, що можуть перешкоджати його дотриманню. І. В. Пиріг й І. Р. Шинкаренко стверджують, що принцип об'єктивності полягає у зумовленості результатів дослідження виключно характеристиками об'єктів дослідження й спеціальними знаннями незалежно від актуальної політичної й економічної ситуації [125], М. Я. Сегай, Ю. Б. Форіс, В. Г. Гончаренко – в установленні експертом за допомогою спеціальних знань усіх обставин в межах інформації, яку містять об'єкти

дослідження, у розгляді усіх можливих експертних версій [156]. Маємо наголосити на актуальності необхідності розгляду всіх можливих гіпотез у ході судових експертних досліджень неповнолітніх, адже непоодинокими є випадки, коли дорослі члени родини використовують дитину як інструмент у боротьбі з іншими родичами: свекруха, яка в боротьбі проти майнових прав дружини й дітей свого померлого сина складає заяву про розбещення матір'ю дітей; один із батьків, який після невдалої спроби у ході цивільного спору позбавити колишнього партнера права брати участь у вихованні дитини, звертається до правоохоронних органів із заявою про вчинення останнім правопорушення щодо дитини. За такими заявами правоохоронці розпочинають кримінальне провадження й у ході розслідування шукають істину. Дуже важливо не піддатися першій природній емоційній реакції на інформацію про вчинений щодо дитини злочин, й виконувати дослідження об'єктивно. А. В. Шульженко зосередився на способі відображення принципу об'єктивності у висновку експерта, він вбачає зміст цього принципу у повному і всебічному відображенні процесу експертного дослідження, аби його можна було перевірити на предмет достовірності [207]. Подібну думку висловив М. Г. Щербаковський, який описав спосіб реалізації принципу об'єктивності: об'єкти вивчаються та описуються в тому вигляді, в якому надійшли експерту; встановлені й відображені експертом ознаки, обставини мають реально відображати властивості досліджуваних об'єктів [212, с. 32]. О. В. Землянська указує, що принцип об'єктивності вимагає, щоб у ході вивчення законослухняної або протиправної поведінки людини експерт-психолог керувався об'єктивними показниками прояву психічних процесів, станів і вчинків, уникаючи суб'єктивізму і необґрунтованості висновків. Науковиця вважає, що першорядна роль у забезпеченні об'єктивності у ході експертного обстеження належить вибору методів, а саме, перевагам об'єктивного спостереження, лабораторного і природного експериментів, аналізу фактів, речових доказів, експертних оцінок і т. п., залишаючи суб'єктивним і проєктивним тестам допоміжну роль [50, с. 34]. Ми не можемо повною мірою погодитися із позицією О. В. Землянської щодо пріоритету певних методів

дослідження, вважаємо, що більш точним буде вимога обов'язкової взаємної перевірки і взаємного доповнення інформації, отриманої в ході експертного дослідження: даних експертного обстеження (спостереження, бесіди, результатів експериментально-психологічного дослідження) й відомостей, що їх містять документальні джерела інформації [45, с. 80], адже і документальні джерела інформації з-поміж іншого містять і суб'єктивні оцінки, а застосування експерименту в ході судового експертного дослідження, на наше переконання, є суттєво обмеженим з позицій завдань судового експертного дослідження людини. До сказаного слід додати, що для дотримання принципу об'єктивності для судової психологічної експертизи особливо велике значення має особистість експерта, оскільки саме експерт-психолог є тим «інструментом», який реалізує спрямоване спостереження, організовує комунікативні умови експертного обстеження, врешті застосовує метод герменевтики. Ця обставина висуває особливі вимоги до особистісної спрямованості експерта, дотримання ним Етичного кодексу психолога [44], навичок дистанціювання від власних емоційних переживань і ставлення до осіб, які стали об'єктом експертного дослідження чи мають до цієї особи стосунок, це вимагає пригнічення власних переживань і «беземоційного» проведення дослідження незалежно від процесуального статусу підекспертного, його життєвої ситуації, а часто й від власного психічного стану [64]. Як видно із запропонованих вище тлумачень принципу об'єктивності, повнота дослідження є необхідним аспектом об'єктивного дослідження, тому ми вважаємо обґрунтованою точку зору низки науковців, які називають цей принцип «об'єктивності й повноти дослідження» [135, 136, 137].

Тож *принцип об'єктивності й повноти дослідження* для судової психологічної експертизи полягає у необхідності проведення експертного дослідження за допомогою спеціальних знань усіх обставин кримінального провадження в межах усієї інформації, яку містять об'єкти дослідження, взаємної перевірки і взаємного доповнення інформації, отриманої в ході експертного дослідження: даних експертного обстеження (спостереження, бесіди, результатів

експериментально-психологічного дослідження), відомостей, що їх містять документальні джерела інформації, свободи експерта від версії сторони, яка призначила експертизу, актуальної ситуації й власного емоційного ставлення до дитини, яка є об'єктом експертизи, чи осіб, що мають до неї стосунок.

Принцип незалежності та методологічної самостійності судового експерта полягає в забороні будь-кому втручатися в хід проведення судової експертизи, визнання експерта процесуально самостійною особою з правом самостійно обирати методи й методики проведення експертного дослідження й спосіб проведення експертизи. Реалізація незалежності, процесуальної й методологічної самостійності судового експерта перебуває в єдності з усвідомленням його особистої відповідальності [12, 165]. Для судової психологічної експертизи право обирати спосіб проведення експертизи виявляється у праві експерта добирати експериментально-психологічні методи, складати план експертної бесіди, у недопущенні втручання представників дитини, які мають право бути присутніми під час експертного дослідження, в його хід тощо. Цю свободу судовий експерт реалізує в межах, які не порушують інших принципів судової психологічної експертизи. Незалежність судового експерта забезпечується існуванням установ судових експертиз, що є незалежними від органів досудового розслідування і суду та судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих експертних установ, забезпеченням судовому експерту належних умов для роботи включно з матеріально-технічною базою.

Принцип науковості полягає в необхідності застосування спеціальних знань в галузі загальної, юридичної психології, психології розвитку (вікової психології), психодіагностики, соціальної психології, конфліктології, патопсихології та інших галузей психологічної науки, включно з новітніми дослідженнями в галузі психології й суміжними областями знань (нейронауках, психіатрії), відповідно до поставлених завдань. Дотримання принципу науковості безпосередньо пов'язане із принципом компетентності судового експерта.

Принцип компетентності судового експерта полягає в обов'язковості вимог до його особистісних властивостей, які стосуються мотивації, спрямованості на діяльність з метою встановлення істини, захисту справедливості, прав людини, й, зокрема дитини, загальнокультурної й соціальної спрямованості, предметно-практичних знань і навичок (володіння базовими знаннями з психології, методами і методиками проведення експертиз, уміння застосовувати їх на практиці), здатності та готовності до навчання, володіння навичками пошуку інформації та роботи з нею, володіння навичками комунікації, зокрема й в умовах конфлікту [180].

Принцип допустимості використаних методів, засобів проведення судової психологічної експертизи полягає в необхідному застосуванні методів судової експертизи, що відповідають вимогам наукової обґрунтованості; ефективності, економічності й рентабельності, простоти й доступності; перевірюваності, безпечності, законності й етичності, припустимості, достовірності [85, с. 13, 162].

Принцип дотримання експертом професійної етики для судової психологічної експертизи в цілому, й дітей зокрема, має особливе значення з огляду на специфічність об'єкта дослідження (людина), робота з яким вимагає дотримання низки етичних правил, окрім тих, яких повинен дотримуватися кожен судовий експерт. До питання щодо необхідності створення кодексу професійної етики судового експерта науковці звертаються досить давно. Певно, одним з перших, хто підняв питання про етичну норму поведінки, тобто поведінки, яка відповідає нормі закону, моралі й професійного обов'язку судового експерта, є Л. Ю. Ароцкер [9], який ще у 1968 році стверджував, що моральна поведінка експерта є однією із необхідних умов справедливого судочинства, важливість якого для вирішення долі людей очевидна. Лев Юхимович говорить про об'єктивність експерта, тобто формування його внутрішнього переконання виключно на підставі даних, що його містять надані документи й дані науки безвідносно до позиції інших учасників процесу, а це є можливим, якщо експерт чесний, принциповий, відповідальний, самокритичний,

здатний до визнання власних помилок й відстоювання своєї точки зору, має глибокі знання (й готовність отримувати нові, що особливо важливо зараз – прим. автора), з повагою ставиться до інших людей, незалежно від їх процесуального і соціального статусу. У подальшому тема етичних вимог до судового експерта, й, зокрема експерта-психолога, не раз обговорювалася низкою науковців, серед яких О. Ващук [21], Л. М. Дереча [40], І. А. Петрова, Е. П. Курдес, Т. В. Кіпушева, А. В. Бубліков [121], А. О. Полтавський, О. Г. Рувін, Т. Д. Голікова [152], О. О. Сліпець, С. Г. Мороз [166], В. М. Шерстюк [206]. Більшість дослідників єдині в тому, що поведінка судового експерта має відповідати: вимогам закону у професійній діяльності; морально-етичним принципам діяльності з точки зору служіння державі та суспільству, субординації, толерантності, гідної поведінки, професійної честі, сумлінності, особистої відповідальності; вимогам до професійної підготовки; вимогам нормативної гідної поведінки поза роботою, під час взаємодії із правоохоронними органами, іншими учасниками судочинства, представниками засобів масової інформації, керівництвом, колегами. Вочевидь, ці вимоги мають відповідати нормам законів України «Про судову експертизу» [138], Про запобігання корупції» [132]. Нині існує кодекс поведінки судового експерта як внутрішній документ товариства, розроблений ТОВ «Судова незалежна експертиза України» [61]. В якості нормативного документу на зразок Кодексу суддівської етики, Правил професійної етики нотаріусів України, Правил адвокатської етики [62, 128, 134] кодекс етичної поведінки судового експерта відсутній. Цей факт не зменшує значимості дотримання судовими експертами етичних норм поведінки як внутрішнього зводу законів, який є необхідним підґрунтям забезпечення дієвості інших принципів. Етичні норми експерта-психолога, окрім загальних вимог до поведінки судового експерта під час здійснення професійної діяльності відповідно до принципу верховенства права, норм законів й відомих нормативних актів, які стосуються діяльності судових експертів, мають бути доповненими нормами Етичного кодексу психолога, головними серед яких: недопущення застосування своїх знань з метою

пригнічення людини, її гідності, маніпулювання нею; недопустимості зазіхання на свободу совісті; дотримання принципу добровільності (або добровільності у повідомленні/не повідомленні певної інформації у ході дослідження) та конфіденційності (виключення з якого становлять випадки дозволу самої людини розголошувати про себе відомості й ситуації, коли дотримання конфіденційності нестиме ризики для життя й здоров'я людини, з яким здійснюється робота чи інших людей [44].

Судова психологічна експертиза є прикладною галуззю науки психології, в залежності від завдань використовує методологічні, методичні надбання, прийоми різних галузей материнської науки (загальної, вікової психології, психології розвитку, юридичної). Специфічність цієї галузі знань в надзвичайній складності її об'єкту, людської психіки, яка з одного боку є властивістю нервової системи представника одного з біологічних видів, а з іншого – має властивості вищого порядку, які різнять її від усього іншого тваринного світу й завдяки своїй складності претендує на те, що є субстанцією іншого, вищого порядку.

Надзвичайно велика варіативність детермінантів розвитку людської психіки й людської поведінки зумовлює широкий діапазон методичних підходів до їх вивчення, пояснення, прогнозування й корегування. Із цієї причини необхідним є уточнення принципів психологічного експертного дослідження дитини.

Керуючись принципами судової експертизи: науковості, допустимості використаних методів, спираючись на традицію розвитку вітчизняної психології й судової психологічної експертизи, виходячи з постулату про те, що психіка дитини є цілісною самодетермінованою соціокультурною реальністю, що формується у взаємодії із соціумом [146], єдністю біологічного, поведінкового, екзистенційного, гуманістичного [227], загальні принципи судової експертизи та принципи судової психологічної експертизи екстраполюються у систему принципів судової психологічної експертизи дітей таким чином.

За О. М. Ткаченком [112, с. 56] у принципах (підходах) прикладних галузей психології конкретизуються ті чи інші аспекти загальнопсихологічних

принципів. У судовій психологічній експертизі, як галузі, дотичної до юридичної психології й, зокрема в судовій психологічній експертизі неповнолітніх принципи психології конкретизуються в принципах (підходах) судового психологічного дослідження дитини.

Методологічні принципи психологічного дослідження сформульовані в межах діяльнісної психології, комплексного людинознавства, особистісного підходу. Визнаний український методолог української психологічної науки О. М. Ткаченко запропонував систему їх презентації, упорядковану центральною інтегруючою категорією особистості. Ці принципи є взаємопов'язаними й розкривають у різний спосіб специфіку психічного та способи його вивчення, тож, як зазначив учений, будь-яке психічне явище для усебічного описування повинно розглядатись через призму системи принципів, які описують його природу у різних аспектах, і з різних боків. Як зазначив О. М. Ткаченко, кожне психічне явище є причинно зумовленим, продуктом і умовою відображення, існує завдяки діяльності, є проявом специфічно якісного рівня розвитку психіки людини, системою, що водночас є елементом більш складної системи, надсистеми. Цими принципами є принципи *детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку, системності* [112, с. 130].

Принцип детермінізму визначає обумовленість, спричиненість психіки суб'єкта продуктами його актуальної та постактуальної взаємодії з об'єктом й власною активністю [112, с. 17; 139, 191]. Усвідомлення системою науки суті цього принципу у процесі розбудови методології психології відбувалося діалектично: спочатку детермінізм в психології виявляється як переломлення зовнішнього через внутрішнє (психічне), далі – як діяльність внутрішнього (самого суб'єкта), через зовнішнє, що спричиняє зміни суб'єкта, і врешті-решт, принцип формулюється в їх синтезі [148, с. 65]. Принцип детермінізму має порівневу характеристику, пов'язану з розглядом суб'єкта як організму, індивіда та як особистості. На першому рівні він підпорядкований спадковим і набутим біопсихічним детермінантам, які зумовлюють реактивний характер організації поведінки, єдність суб'єкта на психофізіологічному рівні. На рівні індивіда

формування суб'єкта залежить від засвоєння соціального досвіду, який визначається соціопсихічним рівнем детермінації. На рівні особистості, вищому рівні прояву активності суб'єкт реалізується через соціопсихічний рівень детермінації, що характеризує соціально неповторні, оригінальні властивості психіки людини, її здатність до творення нового суспільного досвіду та самотворення. Отже, детермінація має подвійну спрямованість – іззовні всередину суб'єкта і від суб'єкта у зовнішнє середовище на всіх трьох його рівнях – організму, індивіду та особистості [112, с. 18].

Дотримання принципу детермінізму для експертного психологічного дослідження дітей означає необхідність дослідження усіх факторів формування дитини: умов життя, розвитку й виховання, фізичного стану дитини (який є одним із потужних факторів її розвитку), особливостей розвитку у віці немовляти, фізичну активність й наявність безпосередньої взаємодії з іншими дітьми упродовж дитинства, основні ознаки впливу на дитину людей, які її оточують, а також – внутрішню позицію дитини, власна активність якої переважно і є основним фактором, який зумовлює відсутність прямого однозначного зв'язку між певним зовнішнім фактором і рисою індивідуальності чи реакцією дитини. Практичне застосування принципу детермінізму в судовій психологічній експертизі виявляється упродовж усього дослідження: у змісті й обсязі документів, необхідних для проведення експертного дослідження, які мають відображати умови життя й формування особистості дитини, починаючи від рівня забезпечення її вітальних і соціальних потреб, умов соціалізації, внутрішньої позиції, ставлення дитини до своєї життєвої ситуації, у плані експертної бесіди, в ході якої мають бути конкретизовані й доповнені дані про умови психічного розвитку дитини, у батареї психодіагностичних методів.

Пропонований дослідниками в галузі судової психологічної експертизи *підхід (принцип) рівневого аналізу* [45, с. 76, 150, с. 29,] відображає рівневу організацію психіки, й, на нашу думку, є конкретизацією принципу детермінізму. Рівневий підхід полягає в необхідності розглядати значущі ланки у формуванні поведінки: рівень особистості з певною соціальною мотивацією, цінностями,

соціальними установками; формування конкретної мотивації, факторами якої є вміння і здатність адекватно співвідносити суб'єктивні моменти з об'єктивно існуючими вимогами та зв'язками, відносинами навколишньої дійсності та наявної ситуації.

Згідно із принципом *відображення* всі психічні функції мають відображувальну природу. Психічне відображення має сигнальний характер, випереджаючи фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, попереджаючи першого про значущі для нього елементи дійсності за допомогою нейтральних щодо об'єкта подразників. Психічне відображення людини носить знаково-опосередкований характер, є активним на будь-якому рівні: або відбір чуттєво біологічно значимих сигналів на рівні організму (забезпечуючи життєдіяльність), або раціональне пізнання в процесі засвоєння на рівні індивіду (діяльність по присвоєнню і відтворенню загальноприйнятих зразків суспільного досвіду), або творення суспільно-історичного досвіду на рівні особистості (суспільно значимих продуктів діяльності). Звідси слідує, що дослідженню підлягають не лише феномени внутрішнього поля свідомості, а й продукти діяльності, адже «логіка розвитку індивіда досягається завдяки логіці його діяння» [112, с. 19; 148, с. 65; 38]. Значення принципу відображення для судової психологічної експертизи, як зазначила Т. Є. Єгорова, полягає в тому, що специфіка відображення людиною обставин та обстановки подій, їх специфіки має значення «ідеальних слідів» досвіду [45, с. 78].

Принцип єдності психіки і діяльності постулює те, що психіка і діяльність утворюють єдність: психіка є внутрішнім, ідеальним планом діяльності. Психічні моделі дійсності забезпечують життєдіяльність людини на всіх рівнях її організації (організму, індивіду й особистості). Принцип єдності психіки і діяльності постулює те, що логіку ходу розвитку людини можливо досягнути завдяки вивченню логіки його дій та речей, які вона створює [112, с. 20; 43, с. 5; 191]. Виходячи з принципу єдності психіки й діяльності будуються умовиводи про принципову можливість дослідження психіки й про спосіб цього вивчення – через поведінку і продукти діяльності.

Для судової психологічної експертизи, й, зокрема, експертних досліджень дітей, принципи відображення і єдності свідомості та діяльності означають не лише принципову можливість досягнути властивості психіки підекспертного (індивідуальність дитини, особливості її розвитку, адаптації, присвоєння нею соціального досвіду), а й указують на джерела інформації про неї: розповіді інших людей (протоколи допитів, розповіді рідних чи знайомих), формалізовані оцінки (відомості про успішність, свідоцтва досягнень), продукти діяльності (малюнки чи інші творчі роботи, робочі зошити, твори, записки, публікації в соціальних мережах) тощо [168, с. 58; 149, с. 74; 97, с. 51].

Згідно з *принципом розвитку* психіка як ідеальний об'єкт перебуває в процесі незворотних, спрямованих змін, який призводить до виникнення кількісних, якісних і структурних перетворень психіки й поведінки [188, с. 561; 140, с. 261; 191]. На рівні організму суб'єкт розвивається в процесі визрівання і формування психофізіологічних підструктур, на рівні індивіду – у процесі діяльності присвоєння, на рівні особистості – у процесі перетворюючої діяльності [112, с. 21; 89; 154, с. 10].

Для судової психологічної експертизи дітей принцип розвитку конкретизується у застосуванні *вікового підходу*. Він означає необхідність експертного вивчення психіки дитини виключно через призму її психологічного віку (вікового періоду розвитку, який характеризується соціальною ситуацією розвитку, провідним типом діяльності, віковим новоутворенням, основною суперечністю як рушійної сили розвитку), вікової специфіки розвитку когнітивної, емоційно-вольової, особистісної сфер [30, с. 55; 31]. Віковий підхід з необхідністю застосовується на усіх етапах експертного дослідження. На підготовчому – у визначенні обсягу необхідних для дослідження вихідних даних, плануванні експертного обстеження, часу його проведення, вибору методів дослідження, на аналітичному – в способі й стилі взаємодії з неповнолітнім підекспертним, оцінюванні поведінки дитини і її динаміки в ході експертного обстеження, корегуванні плану бесіди, на етапі сукупного оцінювання результатів дослідження – в оцінці отриманих відомостей через призму критеріїв

вікового розвитку.

Якісні процеси у ході розвитку мають *системний* характер. Тож адекватне пізнання складних зв'язків психічного, його місця у світі можливе із застосуванням системного принципу.

Системний принцип є методологічним підходом науки й практики, який полягає у вивченні об'єкта дослідження як відкритої системи [83, с. 5; 208]. Системою називають сукупність елементів або підсистем, які утворюють цілісність з огляду на взаємний зв'язок, взаємодію між ними. Якісні характеристики елементів становлять зміст системи, а сукупність закономірних зв'язків між елементами – її внутрішню форму, структуру [188, с. 583]. Властивості системи залежать від властивостей її елементів та специфіки зв'язків між ними, останні й породжують нові властивості, що є явищем якісно новим та більшим в порівнянні із сумою властивостей елементів. Витоки системного підходу належать до часів античності, у XX столітті з появою складних технічних, соціальних, економічних систем сформульоване теоретичне обґрунтування системного підходу, розвиток якого пов'язують із «Кібернетикою» Н. Віннера, вченням Л. фон Берталанфі [83, с. 15]. Із поняттям системи нерозривно пов'язані процеси інтеграції наукового знання, одним із утілень якого є судова експертиза, й судова психологічна експертиза зокрема. Системи поділяють на матеріальні (системи неорганічної й органічної природи, біологічні), ідеальні (поняття, лінгвістичні й логічні структури, психічні утворення) й такі, в яких поєднані матеріальні й ідеальні компоненти (соціальні, соціокультурні, інформаційні).

До основних принципів системного підходу відносять: принцип остаточної (глобальної, генеральної) мети, який полягає в тому, функціонування й розвиток системи та її складових мають бути спрямованими на досягнення основної мети, відповідно, усі зміни системи, її управління оцінюються з точки зору відповідності меті; єдності, цілісності, який полягає в тому, що система «зовні» розглядається як єдине ціле; елементного складу, який означає те, що система завжди складається з елементів; зв'язності, яка полягає в тому, що елементи

системи пов'язані між собою ієрархічними чи/і координаційними зв'язками й взаємодіють як частини єдиного; функціональності – структура системи зумовлена її функціями, зміна функцій має приводити до зміни структури; розвитку – здатність до вдосконалення, розвитку при збереженні певних якісних властивостей; децентралізації – балансу між централізацією, яка забезпечує узгодження функціонування системи відповідно до загальної мети й децентралізації, яка забезпечує гнучкість системи; емергентності – полягає в тому, що набуті властивості системи породжують її нові непередбачувані властивості, які пов'язані з якісними особливостями структурних елементів системи, однак є більшими аніж сума властивостей елементів; зв'язок між властивостями елементів і властивостями системи є нелінійним [70, 83].

Застосування системного принципу (у багатьох дослідників – системно-структурного підходу) в психології передбачає дослідження фактів психіки (психічних процесів, явищ, станів) як елементів системи, а саму психіку як підсистему соціальної системи. Вчені психологи створили теорії, в яких як систему дослідили структури свідомості, пізнавальної сфери (О. Harvey, D. Hunt, A. Shroder) [219, 221], особистості (L. Kohlberg) [222], J. Broughton [217], J. Loevinger [224], A. Maslow [225], К. Грейвз [70], Л. Виготський [146]. Б. Ф. Ломовим сформульовані основні системні принципи дослідження психічних явищ, які, по суті є виразом загальних принципів системного підходу: різноплановості, який передбачає вивчення одиниць психічного як відокремленої якісної одиниці, як частини своєї видової мікроструктури, в плані мікросистем, в плані зовнішньої взаємодії; багатовимірності; багаторівневості та ієрархічності психічних явищ; множинності відносин психічних властивостей; системної детермінації психічних явищ; розвитку психічних явищ [89, 158].

Застосування системного принципу означає розуміння й вивчення психіки людини як складної відкритої системи елементів (психічні процеси, психічні стани тощо), які взаємно пов'язані і взаємно впливають один на одного. На кожному рівні детермінації психіка включена у взаємодію із більш широкою системою: на рівні організму з біологічною системою, на рівні індивіда – із

соціальною, на рівні особистості – зі створюваними культурно-історичними цінностями суспільства і культурного світу [112, с. 67]. Для судової психологічної експертизи застосування системного принципу виявляється й в аспекті дослідження елементів психічного, й в аспекті дослідження людини як особистості, включеної в структуру соціальної взаємодії. Щодо судової психологічної експертизи неповнолітніх застосування системного підходу означає дослідження психіки підекспертної дитини як системи взаємопов'язаних елементів (психічні процеси, емоції й воля тощо), яка формується у взаємодії із сімейною системою, системою освіти (дошкільної, шкільної, позашкільної, професійної), іншими дітьми й дорослими у неформальних відносинах, як елемент системи юридично значимої ситуації, елемент системи у ході досудового розслідування, судового розгляду.

З огляду на складність досліджуваної системи (психіки людини), системний підхід в судовій психологічній експертизі конкретизується у низці підходів експертного дослідження. О. В. Землянська у своїх дослідженнях зосередилася на дослідженні діяльності суб'єкта на рівні особистості в системі соціальної взаємодії в юридично значимій ситуації як вивчення системних комплексів «потерпілий – група правопорушників – свідки»; «правопорушник – потерпілий – навколишнє середовище»; «водій мотоцикла – водій автомобіля – свідки» і т.п. [50, с. 39]. Продовжуючи міркування О. В. Землянської, слід розуміти, що дослідження неповнолітнього підекспертного в ситуації досудового розслідування й судового розгляду слід здійснювати як дослідження комплексів дитина в контакті із законом – слідчий – захисник – представник дитини – інші учасники провадження; дитина в контакті із законом – психолог – слідчий (суд); дитина в контакті із законом – судовий експерт.

Принцип (підхід) *взаємодії особистісних та ситуаційних (перемінних) факторів*. Полягає у порівнянні сформованих характеристик особистості (когнітивні процеси, емоційно-вольова сфера, мотиваційні чинники, особистісний смисл), які відобразилися у її поведінці як різноспрямована взаємодія з ситуацією відповідно до мети своєї діяльності. Це порівняння

здійснюється під час порівняння результатів експертної бесіди, психодіагностичного обстеження підекспертного та психологічного аналізу матеріалів провадження / справи [45, с. 79].

На нашу думку, найточніше у застосуванні до судової психологічної експертизи, й, зокрема, судової психологічної експертизи неповнолітніх, принцип системності конкретизується у принципі *контекстуальності* (контекстуальному підході – прим. наша), який передбачає проведення експертного психологічного дослідження й вирішення завдань, поставлених на вирішення експертів з урахуванням поліморфної психологічної причинності з огляду на те, що обставини, які є предметом дослідження слідства чи суду, детерміновані складною взаємодією багатьох причинних факторів (історичні, соціально-економічні, соціокультурні, мікросоціальні, вікові, індивідуально-типологічні, тощо); ці фактори закономірно утворюють своєрідний психологічний контекст життєдіяльності людини, вони також здатні відігравати певну роль у логіці поведінки суб'єкта, що стала предметом розгляду органу досудового розслідування, суду [5; 153, с. 17].

Принципи судово-експертної діяльності для судової експертизи неповнолітніх набувають специфіки застосування, що зумовлені особливостями психологічного дослідження й специфікою соціального статусу дитини як об'єкта експертного дослідження.

2.2 Методи проведення судових психологічних експертиз неповнолітніх у кримінальному провадженні

Метод (від грецьк. μέθοδος – шлях дослідження, теорія, вчення) – систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблеми чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії. Метод включає стандартні однозначні

процедури, які забезпечують достовірність отриманого знання [188, с. 373]. Правила дії в своїх окремих специфічних властивостях можуть характеризувати уже не лише метод, а методику, відмінність їх полягає в тому, що метод містить не лише операційну складову, а й їх теоретичне усвідомлення та теоретичні принципи, знаходячись у єдності з теорією, будучи її прикладним утіленням. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. звертають увагу на множинність визначень поняття методу, у яких підкреслено різні його аспекти. У визначенні *методу* як сукупності принципів, прийомів, правил, вимог пізнавальної діяльності закладено єдність інструментального й прикладного аспектів. Ці ж автори вказують на необхідну властивість методу наукового пізнання – він має забезпечити відтворюваність отриманих знань [39, с. 130].

Методом судового експертного дослідження називають систему логічних та/або інших прийомів (операцій, способів) отримання даних для вирішення питання, поставленого перед експертом [117, с. 28; 174, с. 14].

У судовій експертології сформульовані вимоги до методів судової експертизи. Вони мають відповідати вимогам наукової обґрунтованості, економічності, перевірюваності, безпечності, законності й етичності, простоти й доступності, конкурентноспроможності, універсальності, новизни, припустимості, актуальності, достовірності, збереження об'єкту дослідження, ефективності, очевидності та наочності результатів їх застосування для експертів й інших учасників процесу. Науковці в галузі судової експертології розробили класифікації методів експертних досліджень за різними підставами: за ступенем субординації; за цільовим призначенням; за характером впливу на збереженість об'єкта дослідження, за галузями материнських наук, за принципом рівнів субординації й підпорядкування тощо [117, с. 29; 59, с. 27; 162]. На причини того, що побудова класифікацій методів експертного дослідження пов'язана із значними труднощами, вказали Е. Б. Сімакова-Єфремян, Т. Є. Балинян, Л. М. Дереча. На їх думку, це відсутність докладних класифікацій навіть у найстаріших галузях знань (які є «материнськими» для видів судової експертизи), а також з причини постійного збільшення методів дослідження в

експертології [162]. Як ми вже зазначали, методи судової експертизи класифікують за різними підставами: 1) за ступенем спільності й субординації; 2) залежно від впливу на збереженість об'єкта як речового доказу; 3) згідно з характеристиками, ознаками досліджуваних об'єктів; 4) залежно від мети [72, с. 134]. Нині дослідники пропонують дещо відмінні класифікації за ступенем субординації. М. Г. Щербаковський пропонує таку класифікацію методів за ступенем субординації: загальний діалектичний метод; загальноекспертні методи, тобто ті, які використовуються в усіх експертних дослідженнях й поділяються на емпіричні (спостереження, вимірювання, моделювання, порівняння, опис, моделювання, фотографування) й логічні (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування, конкретизація); окремоекспертні методи, тобто такі, що застосовуються в декількох родах судових експертиз: інструментальні (мікроскопія, атомний спектральний і рентгеноспектральний аналіз, молекулярна спектроскопія у видимій, ультрафіолетовій і інфрачервоній ділянках спектра, хроматографічний і металографічний аналізи тощо) й математичні (розрахунку статистики); спеціальні методи, ті, які використовуються в межах окремого роду чи виду експертиз або дослідження об'єктів певного виду [210, с. 171]. Е. Б. Сімакова-Єфремян, Т. Є. Балинян, Л. М. Дереча, П. Д. Біленчук, В. В. Ковальова, І. Яценко й інші вважають найбільш доцільним застосовувати класифікування за ступенем субординації: всеохоплюючий діалектичний метод й методи логіки (абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, ідеалізація, формалізація, системно-структурний); загальнопізнавальні методи: порівняння, спостереження, вимірювання, експеримент, моделювання, побудова гіпотез тощо; окремі методи: інструментальні, технічні; спеціальні методи, функції яких виконують спеціалізовані (конкретні) методики вирішення певних експертних завдань [15, 213, с. 28, 214]. На нашу думку такий підхід до класифікації методів найбільш доцільний з точки зору усвідомлення їх логічної узгодженості та місця в системі методів.

Методи судово-психологічної експертизи базуються на системі методів

психології як материнської науки та методів судової експертології. Всеохоплюючий метод, методи логіки, методи науки (психології) конкретизуються у методах судової психологічної експертизи дітей.

Діалектичний метод (від грецького *dialektiké*) – мистецтво вести бесіду), як теоретичний фундамент пізнання, що виконує світоглядну, гносеологічну й методологічну функції. Полягає у способі пізнання, виходячи із принципів всезагального руху, розвитку, зв'язку, єдності й боротьби протилежностей [188, с. 61].

Діалектику називають методологією права низка вчених правників, серед яких О. Ф. Скакун, М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко, В. Сташис, В. Тацій та інші [48, с. 28; 79, с. 23; 164, с. 6]. На нашу думку, у застосуванні до судової психологічної експертизи, й, зокрема, судової психологічної експертизи дітей, доречними є міркування О. М. Балинської і В. А. Ященка, що полягають у тому, що діалектично слід розглядати й зв'язок руху і спокою, процесу і результату, а також самих принципів діалектики з принципами метафізики: всезагального руху й абсолютного спокою, абсолютного зв'язку й ізоляції, зовнішнього поштовху й внутрішньої тенденції розвитку [10]. Такий підхід створює умови для дослідження не лише у праві, а й щодо експертного дослідження сфери психічного: категорія спокою – як фіксація схоплення із руху окремого моменту, який є показником сталості, незмінності, постійності (для прикладу, стану підекспертного в юридично значимій ситуації чи на час експертного дослідження, констатація індивідуально-психологічних особливостей підекспертного, як відносно сталого комплексу особливостей); абсолютної ізоляції – як положення про те, що кожен предмет чи явище має свою відокремленість, унікальну автономність існування, яке дає змогу абстрагуватися від загального, сконцентрувавшись на окремому, ізольованому від усього іншого (дослідити компоненти когнітивної, емоційно-вольової сфери); принцип зовнішнього поштовху – як вияв впливу зовнішнього на динаміку системи (для прикладу – вплив сімейного середовища чи протиправної події на розвиток дитини).

Формально-логічні методи є інструментом вирішення завдань судової психологічної експертизи та застосовуються на основних стадіях експертного дослідження.

Аналіз (від грецьк. αναλύσεις – роз'єднання) є таким способом осягання досліджуваного об'єкта, що полягає у виокремленні його частин, властивостей, відношень з метою їх самостійного вивчення. У результаті отримуються часткові, неповні знання, оскільки поза вивченням залишаються взаємні зв'язки об'єкта, його системні властивості. Попри ці обмеження, аналіз є необхідним етапом наукового, зокрема і психологічного дослідження, оскільки дає можливість дослідити структурні елементи об'єкта дослідження. У ході психологічного дослідження застосовується у процесі дослідження структури індивідуальності, окремих психічних процесів тощо [22, с. 14, 188, с. 19;].

У судовій психологічній експертизі неповнолітніх застосування методу аналізу відбувається на різних рівнях. По-перше, досліджуючи психологічні особливості підекспертної дитини експерт виявляє ознаки функціонування психічних пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, рівня розвитку комунікативних навичок, ознак соціальної ситуації розвитку, функціонування провідної діяльності, формування новоутворення віку, ознак умов виховання в родині дитини, умов розвитку в закладах освіти, в групах інших дітей. По-друге, дослідження ознак пізнавальних процесів, станів, навичок, умов розвитку дитини здійснюється і фіксується окремими методами.

Синтез (від грецьк. σύνθεσις – з'єднання, складання) є логічною операцією, яка полягає у дослідженні об'єкта як взаємопов'язаності його структурних елементів, функціональної цілісності [22, с. 19]. У процесі дослідження об'єкта судово-експертного дослідження логічні операції аналізу й синтезу застосовуються по чергово.

У ході проведення дослідження експерт, виокремивши множину ознак, синтезуючи отримані дані, формує психологічний діагноз щодо специфіки функціонування психічних процесів, вікового розвитку, ознак індивідуальності, факторів розвитку, чинників психотравми, детермінант прийняття дитиною

рішення тощо.

Індукцією (від лат. *inductio* – наведення) є форма умовиводу, де на підставі знання про окреме формують висновок про загальне. Повна індукція передбачає, що кожний елемент якогось класу має певні властивості, з чого роблять висновок, що всі елементи цього класу мають ці ж властивості. При неповній індукції із засновку про те, що частина елементів (дуже великого чи безкінечного класу) має певні властивості, на підставі чого роблять висновок про те, що всі елементи цього класу мають ті ж самі властивості. Повна індукція при істинних засновках дає достовірний висновок. Неповна індукція передбачає те, що істинність висновків не гарантує істинності висновку. Зазвичай дослідити всі елементи якогось класу об'єктів немає можливості, тому що знання людей про світ переважно є ймовірним (будь-яка теорія вважається правильною до того моменту, поки не знайдеться виняток). За допомогою цього способу міркування встановлюють обґрунтованість припущення або гіпотези. У реальному пізнанні індукція завжди нерозривно пов'язана дедукцією [188, с. 241].

Дедукцією (від лат. *deductio* – відводжу, виводжу) є логічною операцією переходу від загального до окремого, формальним засобом, що забезпечує виведення істинних висновків із істинних засновків. Це форма умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом із одних положень як істинних, з необхідністю виводиться нове істинне положення. Логічною підставою дедуктивного висновку є аксіома: «Все, що стверджується або заперечується відносно якогось класу предметів у цілому, стверджується або заперечується відносно окремих предметів цього класу». Дедуктивні умовиводи бувають категоричними, умовними і розділювальними. Дедуктивний метод дозволяє пізнати окреме на основі знання загальної закономірності [188, с. 143]. У ході експертного психологічного дослідження загальними положеннями, які надають можливість правильної інтерпретації поведінки дитини, є наукові знання про чинники, рушійні сили, закономірності психічного розвитку дитини, особливостей їх індивідуальних типологічних особливостей, специфіку функціонування психологічного захисту, девіантної поведінки.

Аналогією (від грецьк. αναλογία – відповідність, подібність) є міркування, в ході якого на підставі подібності предметів чи явищ за однією ознакою чи відношенням формулюють висновок про наявність подібності й за іншою ознакою чи відношенням. Аналогія об'єктів (предметів) – це міркування, у якому уподібнюють два схожих одиничних об'єкта, а переносною ознакою виступають їхні властивості. Аналогія відношень – це міркування, у якому уподібнюють схожі відношення між двома парами об'єктів, а переносною ознакою є властивості цих відношень [188, с. 21; 22, с. 14].

Абстрагуванням (від лат. abstractio – відвернення, відтягнення) – один із засобів пізнання, розумова операція теоретичного подання реальності в знанні, яка полягає у виділенні й розгляді деяких (або однієї) особливостей і ознак об'єкта та відволікання від множини інших. Результатами абстрагування є категорії та абстрактні поняття, які теоретично репрезентують тільки одну з важливих сторін об'єкта пізнання або фіксують якусь прикмету безвідносно до реального чи можливого її носія. На базі понять конструюють пізнавально-теоретичні об'єкти з метою повного теоретично-практичного їхнього опису і явищ [22, с. 3]. Одним із наочних прикладів абстрагування в практиці судової психологічної експертизи є типологізація – віднесення людини (дитини) до певного типу акцентуації характеру, встановлення типу сімейного виховання тощо. Для прикладу, встановлення належності дитини до лабільно-істероїдного типу акцентуації характеру не відображає усієї різноманітності душевного світу дитини, її реакцій, водночас дає розуміння того, які чинники вплинуть на таку дитину найбільш інтенсивно, який спектр реакцій викличе з найбільшою ймовірністю.

Загальнопізнавальні наукові методи – інструментальні, аналітичні та інші допоміжні методи, що використовуються в різних галузях однієї науки, чи декількох науках. У кожній з наук й прикладних її галузей застосування загальнонаукових методів трансформується відповідно до об'єкта, предмета вивчення, особливостей дослідницьких завдань.

Порівнянням є сукупність пізнавальних процедур, які виявляють

подібності й відмінності об'єктів чи ступенів розвитку одного й того об'єкту. Порівняння здійснюється у сукупності однорідних предметів, які складають певний клас за суттєвими ознаками, полягає у зіставленні одного з іншим з метою виявлення їх співвідношення. Основне значення порівняння полягає в отриманні нової інформації про властивості порівнювальних явищ, і про їх прямі й непрямі взаємні зв'язки, тенденцію розвитку [22, с. 179; 39, с. 157].

Опис – початковий етап наукового пізнання, який полягає у фіксації емпіричних даних мовою науки [22, с. 167]. Є системою процедур збору, первинного аналізу, викладу даних та їх характеристик. Застосування методу порівняння вимагає дотримання низки норм: сувора предметна оформленість обраного об'єкту описування; дотримання послідовності в описі узгоджених із дослідницькими завданнями предметно заданих ознак, характеристик, параметрів; упорядкованість у вторинній переробці матеріалу (групування, класифікації, систематизації) [188, с. 158]. У практиці судової психологічної експертизи найбільш наочне його застосування маємо в поданні результатів спрямованого спостереження, опис зовнішнього вигляду, постави, поведінки підекспертної дитини, її реакцій.

Спостереження – метод дослідження предметів і явищ, що полягає в цілеспрямованому навмисному, активному та спеціальним чином організованому їх сприйманні в тому вигляді, в якому вони існують й доступні для безпосереднього сприймання людиною. Спостереження підпорядковане певній меті, здійснюється за певним планом, з використанням засобів для його здійснення та фіксації результатів [22, с. 208; 188, с. 606; 202, с. 495]. Включає компоненти: мету (виділення об'єкту та емпіричну фіксацію його сутнісних властивостей), засоби (арсенал інструментів, які, не розриваючи природніх зв'язків досліджуваного явища, забезпечують його вивчення), результати (оброблені зі спеціальною пізнавальною метою факти). Спостереження як науковий метод психології має низку підвидів за різними параметрами: польове й лабораторне; індивідуальне й групове; навмисне й випадкове; систематичне – несистематичне; повне – неповне; суцільне – вибіркоче; констатувальне –

стандартизоване; відкрите – приховане; включене – невключене; пряме (безпосереднє) – непряме (через посередників); спровоковане – неспровоковане; об'єктивне – самоспостереження (самоспостереження в процесі сприймання, мислення тощо та наступним словесним звітом) [105, с. 102].

Вимірюванням називають спосіб кількісно-якісного аналізу та числового опису світу емпіричних об'єктів [188, с. 80], пізнавальний процес визначення числового значення певної величини. Це: 1) спостереження, яке фіксує окрім якісних, кількісні характеристики об'єктів і явищ процедурою встановлення ознак однієї величини за допомогою іншої, яку прийняли за еталон. Вимірювання передбачає вибір одиниці вимірювання й формування набору мір; встановлення правил порівняння величини, яку слід виміряти, з мірою і правилами складання мір; опис процедури вимірювання як експериментальної дії; 2) процедура порівняння вимірних величин з одиницею виміру. Порівнянням є встановлення схожості й різниці між предметами і явищами дійсності [39, с.155].

У практиці судової психологічної експертизи дітей вимірювання застосовується, переважно як частина психометричних методів дослідження. Як приклад, вимірювання застосовне у тесті виміру інтелекту Векслера, Равена [194, с. 24;121–138], проби на запам'ятовування 10 слів [194, с. 19], коректурної проби, таблиць Шульте [194, с. 9], оцінки зони найближчого розвитку [194, с. 5].

Моделювання – науковий метод непрямого (опосередкованого) дослідження об'єктів, явищ, процесів, безпосереднє вивчення яких з певних причин є неможливим, ускладненим, неефективним або недоцільним, шляхом заміщення конкретного об'єкту пізнання (оригіналу) іншим, подібним до нього об'єктом-замісником (моделлю) та екстраполяцією на оригінал отриманих даних [22, с. 149]. Моделювання є специфічним конструктивно-пізнавальним прийомом подання процесів і явищ реальності й взаємодіє з іншими спеціальними і загальнонауковими методами, зокрема експериментальними. Застосуванням прийомів абстрагування й ідеалізації, метод моделювання дає можливість відтворювати у моделі лише найсуттєвіші ознаки модельних

об'єктів. Моделі можливо розподілити на фізичні, знакові й мисленнєві [188, с. 392]. У ході судової психологічної експертизи дітей застосування методу уявного моделювання має місце у дослідженні ситуації взаємодії дитини з дорослим в процесі грумінгу, цькування тощо, в яких учасниками реалізуються типові поведінкові моделі.

Експериментом є емпіричний метод пізнання явищ дійсності в умовах спеціального відтворення природних закономірностей, що здійснюється на основі певної наукової теорії, яка визначає його мету, протокол і спосіб інтерпретації результатів. Розрізняють реальні експерименти (які поділяють на якісні, мета яких встановити наявність чи відсутність постульованих теорією явищ, вимірювальні, спрямовані на встановлення кількісних значень досліджуваних характеристик об'єктів) та мисленні [188, с. 190].

У психології, зокрема і у віковій психології експеримент є одним із провідних методів дослідження, який передбачає вибір об'єкта і предмета дослідження; формулювання гіпотези; організацію спеціальних умов діяльності, відповідно до гіпотетично окресленої системи складових об'єктивної діяльності; вибір параметрів незалежної і залежної змінних; реєстрацію реакцій досліджуваного на вплив; вибір системи опрацювання одержаних результатів. Поділяється на лабораторний (у спеціально створених умовах) та природний (коли дослідник викликає явище, яке його цікавить, в умовах звичної для людини обстановці); констатуючий (який фіксує наявний стан речей) і формуючий (орієнтований на формування станів і явищ).

У практиці судової психологічної експертизи неповнолітніх експеримент є факультативним, додатковим методом з огляду на ретроспективний характер експертних завдань, відсутність мети трансформації об'єкта дослідження, вимогу економічності методів дослідження. Застосування методу експерименту доречне у ході експериментально-психологічного дослідження – у ході застосування проб на запам'ятовування, проведення асоціативного експерименту [140, с. 25], визначення найближчої зони розвитку, елементи експерименту застосовуються також у ході експертної бесіди у ході визначення

навіюваності, вміння відстоювати свою позицію.

Побудова гіпотез – спосіб пізнавальної діяльності, побудови ймовірного, проблематичного знання, коли дослідник формулює можливу відповідь на питання, що виникло під час дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми. Гіпотези можуть стосуватися фактів, внутрішньої основи явищ, що не підлягають безпосередньому спостереженню, властивостей абстрактних об'єктів. У проблемних ситуаціях висувається декілька гіпотез [188, с. 127].

У ході проведення судової психологічної експертизи висування робочих гіпотез є необхідним етапом попереднього дослідження. Це передбачення (версії) експерта, які він будує на підставі відомостей, отриманих в ході попереднього дослідження матеріалів кримінального провадження. Вони стосуються: нормативного чи з відхиленнями рівня психічного розвитку підекспертної дитини, особливостей її індивідуальності: типу нервової системи, особливостей характеру, когнітивної сфери; суттєвих ознак юридично значимої ситуації; способу прояву особливостей індивідуальності і рівня вікового розвитку в юридично значимих обставинах.

Формалізація – це одночасно і метод наукового пізнання, і загальнопізнавальний феномен. Вона виникла разом із людським мисленням і слугує універсальним інструментом для вивчення будь-яких об'єктів шляхом побудови їхніх знакових, символічних або математичних моделей. Це процес переведення змістовного знання і природньо-мовного контексту на штучну, логічну мову [16, с. 25; 22, с. 235; 188, с. 686]. Першим кроком формалізації є вираз мислення в природній мові, наступний – пов'язаний із застосуванням формалізованих мов, застосування термінології, яка є інструментом досягнення однозначного розуміння. У судовій психологічній експертизі переважно застосовується для максимально точного передавання смислу для осіб, які сприймають, оцінюють висновок експерта. Особливість застосування термінології в судовій психологічній експертизі полягає в тому, що значна частина понять омонімічна термінам, які застосовують в юриспруденції, частина – зі словами природної мови. За таких умов корисним, а часто й необхідним є

надання переліку основних термінів, що використовуються в експертному дослідженні, з метою точного висловлення думки експерта й забезпечення її розуміння людьми, які не мають психологічної освіти.

Окремими методами, що мають бути використані в ході виконання судово-психологічної експертизи є біографічний метод, спрямоване спостереження, діалогові методи, герменевтичний метод, контент-аналіз, експериментально-психологічні методи.

Метод *спрямованого спостереження*. У психології, зокрема у віковій психології, метод спостереження є одним із основних. Головними його характеристиками є цілеспрямованість, вибіркковість, опосередкованість теоретичними уявленнями, планомірність, організованість, реєстрація отриманих даних, адекватність (відповідність отриманих під час спостереження даних предмету вивчення), повнота опису [37, с. 22; 88, с. 58; 105, с. 99; 185, с. 77].

Об'єктом психологічного спостереження є окрема людина чи група людей в їхній спільній діяльності. Предметом психологічного спостереження є зовнішні компоненти діяльності: моторні компоненти практичних, пізнавальних дій; рухи чи їх відсутність, швидкість, рвучкість чи плавність рухів, пересування; дистанція між людьми, дотики, інші види фізичного контакту та реакції на них; мовленнєві акти, їх зміст, частота, спрямованість, експресивність, особливості лексичної, фонетичної, граматичної структури висловлювань; міміка, пантоміміка, експресія обличчя; зовнішні прояви вегетативних реакцій.

Характерні риси і окремі обмеження спостереження як методу психологічного дослідження впливають зі специфіки його предмета, та із особливостей спостерігача, який апріорі не може бути абсолютно об'єктивним. Складність пізнання психіки через зовнішні прояви пов'язані із багатозначністю зв'язків зовнішнього прояву із суб'єктивною психічною реальністю: різні внутрішні причини можуть бути причиною однакових реакцій, схожі переживання можуть виявлятися різною поведінкою; багаторівневістю, ієрархічною будовою психічних явищ; присутністю спостерігача; унікальністю

зовнішнього прояву конкретних психічних феноменів, малим часом їх вияву [105, с. 101].

Обмеження спостереження, зумовлені індивідуальними особливостями спостерігача, такі як наявність настанов, індивідуальні особливості сприймання, втоми, помилки фіксації чи інтерпретації можуть призводити до суб'єктивізму, що проявляється в описаних ефектах: гало-ефекті, який полягає в тому, що узагальнене враження спостерігача веде до грубого сприймання об'єкту спостереження, ігнорування тонких розходжень; ефекті полегкості – тенденція надавати позитивну оцінку тому, що відбувається; помилці центральної тенденції, яка полягає в схильності спостерігача надавати усереднену оцінку спостережуваній поведінці; помилці кореляції, що полягає в наданні оцінки якій-небудь якості на підставі характеристик іншої (на підставі гнучності у поведінці оцінювати риси особистості); помилці контрасту – тенденції спостерігача виявляти риси, протилежні власним, а не тим, які є насправді; помилці першого враження (ореолу). С. Д. Максименко із співавторами наголошує на тому, що одноразового спостереження якогось явища недостатньо, щоб скласти уявлення про усталені індивідуально-психологічні властивості людини, для отримання більш достовірних результатів автор пропонує кількарізкові спостереження в різних умовах [88, с. 59]. Шляхами зменшення впливу ефекту спостерігача є застосування відео- чи звукозапису, залучення думок інших осіб, паралельне застосування інших методів.

Як метод в судово-психологічній експертизі неповнолітніх спрямоване спостереження використовується упродовж усього часу експертного обстеження, є включеним (оскільки експерт є учасником спілкування з підекспертним), навмисним (заздалегідь спланованим), систематичним (здійснюється за відповідним планом, з розумінням цілей, сформульованими робочими гіпотезами), повним (передбачає фіксування максимальної кількості інформації про досліджуваній об'єкт), суцільним (з постійним сприйманням об'єкта дослідження), відкритим (підекспертний знає про дослідника) спостереженням в штучно створених умовах (експертної бесіди), що містить елементи

спровокованого (у ході якого експерт провокує підекспертного на певні реакції).

О. В. Землянська вважає метод спостереження одним із основних спеціальних методів судового експертного дослідження, метою якого є створення «поведінкового портрета» підекспертного. Науковиця розрізняє об'єктивне спостереження, тобто спостереження експерта за проявами поведінки підекспертної особи, й суб'єктивне, оскільки підекспертний надає самозвіт про свої внутрішні стани [50, с. 48]. Особливістю застосування методу спостереження в ході судової психологічної експертизи О. В. Землянська пропонує такий перелік параметрів спостереження: окремі особливості зовнішнього вигляду, що мають значення для характеристики людини; пантоміміка (постава, особливості ходи, жестів, їх свобода чи скутість); міміка (загальний вираз обличчя, динамічність міміки, ситуації, які викликають зміни міміки); характеристика мовленнєвої поведінки; взаємодія з іншими людьми, стиль спілкування, позиція в спілкуванні; наявність протиріч у поведінці (протилежних реакцій в однотипних ситуаціях); поведінкові прояви ставлення до себе (зовнішності, недоліків, переваг, можливостей, речей); поведінка в значущих ситуаціях; поведінка в процесі головної діяльності (навчанні, роботі); характерні індивідуальні поведінкові й мовленнєві стереотипи, вербальні штампи, висловлювання, які характеризують кругозір, інтереси, життєвий досвід [50, с. 47].

Про необхідність застосування методу спостереження в ході проведення судової психологічної експертизи йдеться в низці методик проведення психологічних експертиз (і щодо дорослих, і щодо дітей). Зокрема, в Методиці психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі й відшкодування моральної шкоди [91, с. 60], в Методиці судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу і фрустрації [96, с. 46], Методиці судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості [150, с. 50] вказано на спостереження як один із методів експертного дослідження, в Методиці судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми вказано на застосування у ході

експертної бесіди методу включеного спостереження, який має реалізовуватись відповідно до експертного плану й гіпотез, передбачає фіксування зовнішніх проявів емоцій, які можуть указувати на значимість для підекспертної особи подій, про які вона повідомляє [98, с. 27]. Про необхідність застосування методу спрямованого спостереження йдеться й у методиках судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх: у Методиці судово-психологічного дослідження розвитку неповнолітніх в ході розгляду справ в цивільному судочинстві [93, с. 7] Методиці судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною [99, с. 23], Методиці судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства [92, с. 22]. Методика судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) [97, с. 59] містить перелік параметрів спрямованого спостереження в процесі експертного обстеження дитини, яка перебуває в конфлікті із законом: особливості зовнішнього вигляду, зокрема, неохайність, специфічний одяг, одягнений капюшон, татуювання, скарифікації (шрамування), сліди селф-харму (самоушкоджень); особливості комунікативних компетенцій, навичок соціальної взаємодії (дотримання формальних правил спілкування, субординації тощо); прояви окремих рис індивідуальності (нерішучість, боязкість, легкість виникнення емоційного відгуку, упевненість, швидкість пристосування до нових умов тощо); особливості розумової працездатності: виснажуваність або висока працездатність, характеристики активної уваги; особливості функціонування емоційно-вольової сфери: прояви захисних тактик, ознаки взаємин дитини щодо батьків (опікунів), наявність пізнавального інтересу стосовно експериментально-психологічних завдань, ознаки підвищеної втомлюваності; ставлення до делікту, який є предметом розслідування у кримінальному провадженні.

Підсумовуючи дослідження наукової й методичної літератури щодо застосування методу спостереження в судовій психологічній експертизі, можна дійти висновку про те, що попри широке висвітлення в науковій літературі з теорії пізнання, загальної, вікової психології питання використання методу

спостереження, його застосування у ході виконання судової психологічної експертизи, й зокрема в ході експертних досліджень відносно дітей потребує розроблення в частині параметрів спостереження: загального вигляду, особливостей пантоміміки й моторики, міміки, комунікативних компетенцій, особливості мовленнєвої поведінки, проявів окремих рис індивідуальності, ознак пізнавального інтересу, функціонування емоційно-вольової сфери, зовнішніх проявів розумової працездатності, проявів захисних тактик, ставлення до подій, які є предметом розслідування, зовнішніх ознак ставлення дитини до батьків чи інших осіб.

Оскільки спостереження в ході експертного обстеження є оцінювальним, його результати викладаються (описується) у відповідному розділі висновку експерта із необхідними поясненнями, категоризацією, інтерпретацією у формі, яка буде зрозумілою для людей, що не володіють спеціальними знаннями у галузі психології.

З огляду на обмеження методу спостереження, відповідно до принципу об'єктивності в ході порівняльного дослідження результати спостереження мають бути оціненими у порівнянні із результатами застосування інших методів (для прикладу, неохайність може бути проявом педагогічної занедбаності, одним із проявів депресії, проявом реакції протесту). Використання повторного спостереження в ході судового експертного обстеження дітей як правило, не допускається з огляду на дотримання принципу максимального уникання умов, що можуть спричинити ретравматизацію дитини.

З огляду на те, що спостереження в ході експертного обстеження є включеним, суцільним, повним, великого значення для складання висновку експерта відповідно до принципів повноти експертного дослідження є максимально повне фіксування результатів спостереження.

Традиційно у сфері загальної й вікової психології результати спостережень фіксуються за допомогою картки спостережень, однак упорядкованості записів в картках можна досягнути лише певною мірою, особливо за умови включеного спостереження, оскільки дослідник сприймає ознаки поведінки в тому порядку й

обсязі, як вони відбуваються. Відомості карток спостережень у подальшому систематизуються у більш лаконічну форму протокольних записів [105, с. 102]. Загальний бланк фіксації результатів спостереження може виглядати і як таблиця, в якій у стовпцях відображаються етапи бесіди; факти поведінки, які є предметом цього спостереження («що спостерігалось»); пояснення даних [88, с. 60]. За умови відеофіксації експертного обстеження необхідності у веденні протоколу спостереження немає, опис результатів спостереження може бути здійсненим в ході перегляду відеозапису. За умови звукозапису необхідним є фіксування ознак поведінки, що можуть бути сприйняті лише візуально. У таких умовах в ході експертного обстеження слід фіксувати ці реакції дитини. За відсутності технічного фіксування результатів спостереження здійснюється упродовж експертної бесіди із застосуванням спеціального протоколу.

Діалогові методи (методи опитування) – спосіб отримання психологічної інформації на основі спеціально організованого мовленнєвого контакту.

З-поміж діалогових методів, якими є опитування, анкетування й бесіда, пріоритетним для практики судової психологічної експертизи є *бесіда* – емпіричний метод отримання даних про психологічні особливості підекспертної особи шляхом проведення з нею тематично спрямованої розмови-діалогу.

У літературі зазначається, що у випадку суттєвої сенсорної вади (людина втратила слух) [201], можливо вдається до комбінації методу *анкетування* й *бесіди*, що здійснюється письмово. Заздалегідь підготована анкета у цьому випадку включала переважно відкриті питання (щодо біографії та основних ознак юридично значимих обставин). У такому разі підекспертний заповнює анкету в ході експертного обстеження, судовий експерт ознайомлюється з нею і у разі потреби складає додаткові запитання. Таке застосування елементів анкетування є, по-суті, комбінуванням методу анкетування й бесіди, що здійснюється у письмовій формі, водночас застосування цього методу є скоріше винятком, аніж правилом.

У психодіагностиці розрізняють бесіду як самостійний метод, бесіду-вступ до дослідження, метод клінічної бесіди, постекспериментальна

бесіда [105, с.109]. У практиці судової психологічної експертизи застосовуються усі різновиди бесіди. Ефект діагностичної бесіди значною мірою залежить від ретельності підготовки до неї й рівня компетентності експерта психолога, його комунікативних умінь: здатності чітко й доступно вербалізувати думку, адекватно формулювати питання, підтримувати у співбесідника інтерес до спілкування, виявляти тактовність і толерантність, реалізовувати емпатійне і рефлексивне слухання, уникати чи долати комунікативні бар'єри, скеровувати діалог відповідно до дослідницьких завдань, віку дитини [105, 167].

Експертна бесіда з дитиною в ході проведення судової психологічної експертизи має на меті отримати експертні вихідні дані щодо суб'єктивного бачення підекспертним його життєвого шляху, умов виховання, значимих подій і взаємин, ставлення до оточуючих, різних сфер власного життя, причин своїх дій, власної оцінки своїх рішень, досягнень, поглядів, суб'єктивного бачення й осмислення юридично значимої ситуації, своєї поведінки у ній, перспектив подальшого життя, а також – інформацію щодо рівня обізнаності дитини (для прикладу, під час розповіді дитини про місце її проживання можна запитати про її обізнаність щодо типу населеного пункту, знання про інші села, селища, міста, тощо; цінною можливістю отримати інформацію про широту й рівень знань дитини є обговорення її інтересів і хобі, ставлення до різних навчальних предметів).

Експертна бесіда з неповнолітнім/малолітнім має будуватися відповідно до принципів вікового підходу, принципів дружнього до дитини правосуддя. Тут доречним, на нашу думку, є використання інструментів методики «Зелена кімната», яка передбачає вжиття усіх можливих заходів, які спрямовані на відновлення та підтримку базового відчуття безпеки дитини, забезпечення її максимально можливого емоційного комфорту (створення ситуації «дитина в безпеці»), застосування технік встановлення контакту з дитиною, пріоритету відкритих питань, мінімізації кількості закритих, униканням навідних [18, 19, 46, 49, 63, 215, 218].

Важливим під час застосування методу бесіди є питання щодо фіксації її

результатів. В. Ф. Моргун й І. Г. Тітов слушно вказують на недоліки кодування і реєстрації ходу бесіди під час її проведення (порушення природного ходу діалогу, довірчого контакту) і після її завершення (помилки запам'ятовування) й переваги технічного фіксування її ходу [105, с. 109]. Водночас думка цих авторів щодо прихованого відео- чи звукозапису «з дотриманням правил етики» видається не позбавленим суперечливості, оскільки саме приховування, по суті, є формою обману. Натепер існує точка зору щодо необхідності проведення експертного обстеження дитини, так само як і її опитування (допиту) не лише за методикою «Зелена кімната», а і у відповідно обладнаному (камерою, дзеркалом Гезелла) приміщенні [92, с. 23]. На думку А. Козлової слід здійснювати відеофіксацію експертної бесіди з дитиною з огляду на можливість використання відеозапису бесіди в судовому засіданні.

На нашу думку, організація, хід проведення експертного психологічного обстеження має відповідати не лише регламенту процесуального закону [80], зокрема, і міжнародних нормативних актів, імplementованих в законодавство України [58, 66, 67, 103], відомчих інструкцій, а і етичним нормам щодо діяльності психолога [44].

З огляду на останнє, вважаємо за необхідне зауважити, що з етичних міркувань, зокрема, виходячи з вимоги дотримання конфіденційності, підекспертний має бути поінформований щодо викладу у висновку експерта даних, яку він буде надавати у ході експертного обстеження, про його право не розголошувати про себе певні відомості та про можливість не відображати у висновку інформації, яку підекспертний розповів психологу, але не бажає її відображення у висновку. Як зазначає д-р Джудіт Герман, основною умовою відновлення для постраждалої особи є здобуття нею влади над своїм життям, адже велика кількість спроб надати жертві допомогу, попри найкращі наміри помічників, зазнали краху через недотримання принципу здобуття жертвою суб'єктності, свободи приймати рішення, влади над своїм життям [35, с. 231].

Тож виходячи з принципів дружнього до дитини правосуддя, поваги до гідності, недискримінації, вимоги відновної спрямованості правосуддя й

етичного кодексу психолога, вважаємо необхідним інформування підекспертного щодо здійснення експертом психологом фіксації (звукзапису, відеозапису бесіди), пояснення мети таких дій, узгодження з дитиною знищення чи збереження запису бесіди в матеріалах експертного провадження.

Індивідуальний план бесіди складається з урахуванням даних матеріалів справи про ознаки ситуації, віку підекспертного та робочих гіпотез відносно його індивідуально-психологічних особливостей та рівня психічного розвитку. Структурно діалог експерта з дитиною розподіляється на три розділи: знайомство, бесіда щодо життєвого шляху дитини і бесіда щодо обставин делікту, учасником чи очевидцем (свідком) він був.

Біографічний метод є одним із основних у судовій психологічній експертизі. На думку О. О. Чумака й О. М. Товстухи відомості про його застосування зафіксовані з часів Стародавнього Єгипту, де його застосовували для підбору чиновників [200, с. 8]. Ґрунтовне розроблення біографічного методу як наукового бачимо в літературознавстві [57], вихідною гіпотезою перших відомих дослідників біографій письменників було припущення про наявність зв'язку між біографією й внутрішнім світом митця та його творами. З позицій психологічного детермінізму, твір є продуктом, витокami якого є особистість митця й соціальний контекст. У ХХ столітті цей метод почали використовувати в психології, вивчаючи особистість у контексті історії її розвитку і взаємин із значимими іншими, реконструюючи життєві сценарії в різних рольових статусах людини: сімейному, діловому, суспільному, духовному з метою пізнати психіку іншого через безоцінне визнання чужого світу значень і сенсів [203, с. 10]. Застосування біографічного методу передбачає отримання суб'єктивної і об'єктивної інформації про людину – з опитувань її самої, її знайомих, свідчень очевидців, вивчення продуктів діяльності, контент-аналізу щоденників й інших особистих записів, оцінки продуктивності на різних етапах життя із подальшим реконструюванням історії людини, ключових, емоційно насичених, поворотних моментів її життя [185; 203, с. 99].

Тож предметом біографічного методу є життєвий шлях людини, в процесі

якого сформувалась її особистість такою, якою вона є на час дослідження. Реконструювання основних елементів життєвої історії підекспертного у ході судово-психологічної експертизи здійснюється за допомогою вичленування змістовних елементів з відомостей, що містяться в документах, розповіді підекспертного щодо дослідження основних індивідуальних етапів життєвого шляху й визначення факторів розвитку людини: соціальної ситуації, новоутворення, провідної діяльності [105, с. 83]. Документами, які містять інформацію для реконструювання життєвого шляху, називають архівні матеріали, характеристики, відгуки, автобіографії, результати трудової, навчальної, творчої діяльності, щоденники [105, с. 87]. Алгоритми проведення судової психологічної експертизи, можливості експерта щодо отримання об'єктивних відомостей про життєвий шлях дитини, умови її розвитку, визначені нормами щодо прав судового експерта [80], дають змогу отримати об'єктивні дані про життєвий шлях підекспертної дитини, сімейний, соціальний контекст формування її особистості.

Метод *контент-аналізу* пов'язаний із біографічним, передбачає виокремлення в носіях інформації одиниць смислу, підрахування їх частоти. На підставі не випадково виділених одиниць смислу отримують вихідні дані про психологічні особливості авторів тексту або про людей, про яких у тексті йдеться [105, с. 88]. Для прикладу, за наявності в офіційних шкільних документах відомостей про низьку успішність дитини й залишення на повторний курс навчання, про притягнення батьків дитини до адміністративної відповідальності за невиконання батьківських обов'язків; показання педагогів про наявність у дитини значної кількості пропусків уроків; показань педагогів притулку, куди була поміщена дитина, про виражений пізнавальний інтерес дитини й активне опановування пізнавальної літератури під час перебування в цій установі; показань осіб, під опіку яких в подальшому було поміщено дитину, про старанність у навчанні – формуються судження (гіпотеза) про наявність у дитини соціально зумовленого відхилення в психічному розвитку [28].

Герменевтичний метод полягає в інтерпретації текстів, створених

людиною, для формування *розуміння* як психологічного феномену, інтерпретації психічної реальності людини, винесення суджень про її внутрішній світ та систему смислів шляхом моделювання у психіці дослідника психічної реальності досліджуваного [105, с. 89]. Метод, який своїм витокom сягає античних часів у зв'язку із тлумаченням текстів Гомера й пророцтв оракулів [14, с. 7], Біблії й текстів, так чи інакше пов'язаних з нею, із початку XX століття розвинувся у напрямок дослідження, пов'язаний із філософським осмислення феномена розуміння. Текстом (лат. *textum* – сплетіння, тканина) з філософської точки зору, є матеріальна оболонка ідеальних результатів людської діяльності. З точки зору науки семіотики текстом є лінійна послідовність знаків, що задані певними культурними кодами [188, с. 631]. Залежно від виду коду розрізняють письмові, усні, технотронні, тілесні («хореографічна мова») тексти. Видом тексту, з якими працюють судові експерти-психологи, є мовні тексти – послідовність мовних знакових одиниць, об'єднаних смисловим зв'язком, основними якостями якого є зв'язність і цілісність [82, с. 91]. Символічна природа знаків, різні способи їх поєднання у фрази породжують контексти – смислові варіанти тексту. Із огляду на багатозначність знаків й зміну їх значення в залежності від способу їх зв'язку (синтаксису), відмінності у зв'язку знаку й змісту в автора тексту і його читача, тлумачення текстів є практикою, мистецтвом знаходження взаєморозуміння в тому, що стосується суті справи [34, с. 354].

У практиці судово-психологічної експертизи носіями значимих текстів є документи: матеріали кримінального провадження, додаткові матеріали (об'єкти, які містять інформацію про особу, її життя, юридично значиму подію), записи експертної бесіди, результати проєктивних та напівпроєктивних текстових методів дослідження, продукти творчості, тексти, повідомлення (зокрема і в месенджерах); оцінці підлягає також специфіка викладу підекспертним біографії та юридично значимих обставин.

Тексти, з якими працює судовий експерт-психолог, можна розподілити на групи. Багатозначні тексти, що допускають множинні проєктивні інтерпретації (результати проєктивних методик, продукти творчості дитини); однозначні, що

не допускають багатозначних тлумачень (акти висновків судово-медичних освідчувань, медичних обстежень, довідки); змішані, в яких є одиниці однозначного смислу («опорні точки») і контексту (протоколи і відеозаписи слідчих дій, оглядів місця події, характеристики тощо).

У роботі з матеріалами провадження у ході виконання судової психологічної експертизи дитини, експерт переважно має справу зі змішаними текстами. У роботі з ними експерт-психолог має виокремити: одиниці смислу щодо умов розвитку дитини, рівня її вікового розвитку, особливостей її поведінки, індивідуальності, емоційного стану в юридично значимій ситуації, особливостей ситуації й поведінки в ній дитини; одиниці інформації, які можуть бути розтлумачені по-різному, відсутні елементи в структурі тексту (лакуни). У ході подальшого дослідження експерт має уточнити значення одиниць смислу й ліквідувати чи компенсувати лакуни. Для прикладу, в характеристиках дитини є інформація про її приязність, дисциплінованість, відповідальне ставлення до виконання доручень, неконфліктність й здійснення нею дрібних крадіжок (ручок, лінійок, антисептика), відмову спілкуватися з нею значної частини однокласників. У цьому елементі тексту є лакуна, пов'язана із неузгодженістю багатьох соціально схвалюваних рис дитини та наявності порушення її поведінки (крадіжки) й ізоляції в класі. Лакуну заповнюють відомості, які містяться в протоколах допитів підекспертної особи, матері дитини, матері її вітчима, у яких є відомості про те, що вітчим не працював, зловживав алкогольними напоями, в підекспертної є ще два брати. Дівчинка у ході бесіди розповіла, що вона з дванадцяти років працювала на полях, її заробіток забирала матір, яка водночас не забезпечувала дітей шкільним приладдям («ходили в школу не зібрані»), відмовлялася здавати кошти на потреби класу. Із медичних документів відомо, про хронічну залізодефіцитну анемію дитини, рекомендації щодо повноцінного харчування, які матір'ю не виконувалися. Тут смислові одиниці різних текстів формулюють розуміння формування відхилень у поведінці дитини під впливом несприятливих умов виховання в родині: ігноруванням потреб дитини, емоційного відторгнення, експлуатації [29].

Тлумачення багатозначних текстів (результатів проєктивних і напівпроєктивних методів) іще більшою мірою залежить від компетентності експерта, який стає «інструментом» оцінки і володіє методом, усвідомлює його обмеження, вплив власного суб'єктивного досвіду.

Із огляду на значний вплив на зміст інтерпретації соціального контексту, індивідуальності дослідника, його культурних особливостей (що набуває особливого значення з огляду на значні культурні відмінності людей, які формувалися ще за радянських часів, дітей поколінь «зумерів» та «альфи»), умовиводи експерта, отримані за допомогою цього методу, необхідно зіставляти з результатами, отриманими іншими методами.

Метод вивчення продуктів діяльності (творчості) – система дослідницьких процедур, спрямованих на вивчення психологічної реальності через відновлення особливостей діяльності за її результатами [181, с. 27]. О. Л. Туриніна пропонує диференціацію продуктів діяльності: особистих документів (листів, фотографій, щоденників, автобіографій), офіційних матеріалів групової та масової комунікації (записи розмов, дискусій), змістовних результатів діяльності людини [185, с. 94]. Це графічна продукція людини, продукти прикладної творчості, інші твори (тексти, твори). У практиці судової психологічної експертизи неповнолітніх об'єктами аналізу продуктів діяльності є малюнки, створені дітьми у навчальних дошкільних закладах чи вдома, інші предмети, створені власноруч, чи їх фото (фігурки, скульптурки, плетені речі тощо), робочі зошити, прописи; скріншоти чи документи в електронному вигляді, які містять твори підекспертної особи, малюнки, створені у ході виконання завдань малюнкових методів, у залежності від завдань і об'єктів, наданих на дослідження, містять ознаки особливостей ставлення дитини до себе чи оточення, рівень розвитку творчих здібностей, дрібної моторики (особливо малюнки і зошити дошкільнят і молодших школярів).

Психодіагностичні методи («методики») – конкретні процедури чи системи дій, призначені для отримання інформації про конкретну психічну властивість (предмет дослідження) у конкретної особи (об'єкта) в певному класі

подій для вирішення відповідних завдань (мети) [105, с. 117].

За змістом це методи дослідження пізнавальної сфери (перцепції, уваги, інтелекту), динамічних особливостей нервової системи, індивідуальності (типу характеру, особливостей емоційної сфери, здібностей, особистісних установок, самооцінки, мотиваційної спрямованості тощо [195, с. 49]. За формою застосування поділяють на індивідуальні і групові, усні й письмові; бланкові й предметні, апаратні й комп'ютерні; вербальні й невербальні [195, с. 47]. За методичним підходом у практиці судово-психологічної експертизи застосовуються об'єктивні тести (які мають правильну і неправильну відповідь, нормативний час на виконання завдань), стандартизовані самозвіти тести-опитувальники, шкали, проєктивні і напівпроєктивні техніки (в яких використовуються слабоструктуровані стимули чи завдання).

Об'єктивні тести – психометричні тести дослідження психічних пізнавальних процесів, інтелекту (дослідження сприймання: накладених, перекреслених зображень, запам'ятовування 10 слів, піктограми, таблиці Шульте-Горбова, дошки форм Сегена, прогресивних матриць Равена, порівняння понять, виключення зайвого, шкала Векслера тощо). Стандартизовані опитувальники, побудовані за принципом самозвіту, засновані на типології особистості (MMPI-A), характеру (ПДО) [105, с. 205], окремих рис і якостей (тривожності, локусу контролю, шкали рівня стресу тощо) [105, с. 236]. Суб'єктивне шкалування, засноване на прямій суб'єктивній оцінці своїх якостей. Проєктивні методи: класична словесна аперцепція (опис малоструктурованого матеріалу) – тести Роршаха, Hand тест тощо; проєктивний вибір (метод кольорового вибору, тест Сонді); малюнкові тести (малюнок будинку, дерева, людини; неіснуючої тварини та ін.); напівпроєктивні (незакінчених речень), піктограма [105, с. 32, 175]).

Спеціальні методи – експертні методики, що розробляються й використовуються в експертизах певного роду, виду, підвиду (для судово-психологічної експертизи – для предметних видів експертизи) та є програмою (алгоритмом) дій експерта. З урахуванням юридичного значення висновку

експерта в судочинстві, спеціальні експертні методи повинні відповідати низці вимог, якими є: наукова обґрунтованість, надійність із точки зору отримуваних результатів, законність, відповідність нормам процесуального права, збереження об'єкта експертизи, рентабельність, результативність, очевидність і наочність для всіх учасників процесу, можливість вирішення конкретних експертних завдань сукупністю декількох різних прийомів, наявність структури, яка включає обґрунтовальну, операційну та технічну частини [162].

Нині створено низку методик судово-психологічної експертизи, частина з яких – щодо неповнолітніх, або які можна застосовувати в ході проведення судово-психологічних експертиз щодо дітей у кримінальному провадженні: судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозапису – реєстровий код 14.1.70; судово-психологічної експертизи процесу спілкування особи в ситуації слідчої дії – реєстровий код 14.1.71; судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною – реєстровий код 14.1.72; судово-психологічної експертизи в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевій недоторканості – реєстровий код 14.1.74; судово-психологічної експертизи (загальна частина) – реєстровий код 14.1.77, судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства – реєстровий код 14.1.81, судово-психологічної експертизи здатності дитини сприймати та відтворювати обставини, що розслідуються у кримінальному провадженні – реєстровий код 14.1.82, судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) – реєстровий код 14.1.87 [145]. Водночас у практичній діяльності експертів постійно виникають нові завдання, вирішення яких у створених методиках не висвітлено. Судові психологічні експертизи неповнолітніх, незалежно від різновидів, мають спільні ознаки, зумовлені специфікою дитини як об'єкта дослідження. Ця обставина зумовлює потребу в побудові методичного регламенту судової психологічної експертизи неповнолітніх, на яку можна спиратися як у ході вирішення практичних завдань, так і для розроблення нових типових методик судової

психологічної експертизи неповнолітніх. Розглянемо основи її побудови.

2.3 Основи побудови методики судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні

Судова експертиза це, насамперед, дослідження, тож доцільно опанувати суть поняття «методика виконання судової психологічної експертизи» з цієї точки зору. В. Ю. Медвідь, Ю. І. Данько й І. І. Коблянська методикою називають сукупність методів проведення конкретного наукового дослідження» [90, с. 93]. С. В. Каламбет, С. І. Іванов, Ю. В. Півняк – сукупність прийомів і способів включаючи техніку й операції з фактичним (емпіричним) матеріалом» [55, с. 41]. Туриніна О. Л. вважає методику способом існування, конкретним утіленням методу як способу організації взаємодії суб'єкта і об'єкта дослідження на основі конкретного матеріалу і процедури, яка включає письмово викладене уявлення про проблематику дослідження, його програму дослідження, вимоги щодо організації роботи дослідника, процедури дослідження, засобів фіксації результатів, порядку обробки та подання фактичного матеріалу [185, с. 68]. К. С. Салига підкреслює властивості методики як документа, вказує, що вона має враховувати низку параметрів щодо її застосування: період дії, користувачів, галузь, орган/установа, що її затвердила [155]. Ф. Д. Швець наголошує на прикладній ролі методики, указуючи її спрямованість на виконання будь-якої роботи, конкретизування сукупності методів, встановлення послідовності й черговості використання елементів цього вибору» [204, с. 21].

Як бачимо, дослідники указують на такі аспекти поняття «методика»: сукупність методів і прийомів роботи з матеріалом, програма (алгоритм) дій, наявність адресатів (користувачів), умови її дії, унормованість.

Автори методичних рекомендацій «Розроблення експертних методик: зміст, структура, оформлення» зауважують, що термін «методика» в сфері

судової експертизи й криміналістиці є звичним й водночас таким, який не має однозначного визначення. Автори вивчили дефініції, подані різними науковцями, й відзначили, що більшість із них ведуть свої роздуми від словникових визначень, згідно з якими методика є сукупністю методів здійснення чого-небудь. Приклавши це визначення до специфіки судової експертизи як виду діяльності, науковці в галузі судової експертології визначали експертну методику як програму вирішення експертного завдання, що складається із послідовних операцій, спрямованих на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів із застосуванням певних методів, як систему приписів щодо обрання й послідовності застосування у певних умовах методів та засобів вирішення завдань. Автори згаданих вище Методичних рекомендацій з розроблення експертних методик відзначили думку про те, що методика є регламентованою програмою дій експерта у ході дослідження об'єктів з метою встановлення обставин, що можуть мати доказове значення, структурним компонентом якої є методи дослідження [151, с. 7]. Е. Сімакова-Єфремян, І. Яценко й Л. Дереча, говорячи про методику судово-ветеринарного експертного дослідження, означають її як систему методів (прийомів, технічних засобів) дослідження об'єктів судово-ветеринарної експертизи з метою встановлення фактів, що мають зв'язок із предметом судової експертизи, результатом наукової роботи, що містить систему методів дослідження, які застосовують у процесі послідовних дій експерта для виконання певного експертного завдання [214]. Це визначення нам видається більш точним, аніж наведені раніше, з огляду на вказівки саме на систему методів, на мету дослідження та її зв'язок із предметом судової експертизи, узгодженість із нормативним означенням методики судової експертизи, поданим у Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз [133].

Ідея системної організації методів і прийомів експертного дослідження як центральна для поняття «методика» відображена і у визначенні, що його пропонують автори навчального посібника «Основи судової експертизи», які визначають методику як систему методів (прийомів, технічних засобів)

дослідження, що застосовуються у процесі послідовних дій експерта з метою вивчення об'єкта відповідно до виконання певного експертного завдання [117, с. 34], Г. К. Авдєєва також називає експертною методикою систему методів (прийомів, технічних засобів), які застосовує судовий експерт у певній послідовності під час дослідження об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, що стосуються її предмета [1, с. 475]. Водночас В. Ю. Шепітько, означаючи методику криміналістичної ідентифікації, методику почеркознавчої експертизи, зосереджується на процесі [205, с. 479]. І. В. Пиріг відзначає визначення М. Є. Бондар, яка вважає, що експертна методика це «програма вирішення експертного завдання, що складається з послідовних практичних і розумових операцій, які спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів та припускають застосування для цього системи методів і засобів дослідження», як таке, що відображає основні риси експертної методики. Цими рисами є: її сутність бути програмою дослідження; наявність зв'язку методики з об'єктом дослідження, встановлення його властивостей, що є важливими для вирішення експертних завдань; структура і зміст методики – послідовне здійснення практичних і розумових дій [123].

Тож методика судової психологічної експертизи неповнолітнього як результат наукової праці повинна включати такі необхідні ознаки:

- містити програму дій суб'єкта судової психологічної експертизи щодо психологічного оцінювання вікового розвитку, індивідуальності, рушійних сил і умов розвитку й діяльності дитини, що перебуває у контакті із системою правосуддя;
- містити спрямованість на досягнення мети – встановлення психологічних фактів, що можуть мати юридичне значення;
- містити систему методів, прийомів, застосування яких має привести до досягнення мети (встановлення психологічних фактів, що можуть мати юридичне значення) або констатації неможливості її досягти.

Тож, спираючись на міркування науковців у галузі судової експертології, нормативну дефініцію методики судової експертизи, окреслені вище завдання

судової психологічної експертизи неповнолітніх, пропонуємо таке визначення.

Методика судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні – це регламентована програма послідовних дій судового експерта-психолога із застосування системи певних методів, прийомів та засобів з метою дослідження об'єктів судової психологічної експертизи неповнолітніх для встановлення психологічних фактів щодо вікового розвитку, індивідуальності, рушійних сил і умов розвитку дитини та її діяльності в юридично значимих обставинах й у процесі надання показань.

Складність завдання класифікування експертних методик слідує із складності класифікування експертних завдань. Про це говорять, зокрема, автори методичних рекомендацій «Розроблення експертних методик: зміст, структура, оформлення», пропонуючи групування експертних методик за видом спеціальних знань та за ступенем загальності. За цим критерієм автори поділяють методики на міжгалузеві, загальні (які стосуються певної галузі експертизи, окремих її родів і видів), окремі/типові методики (програми розв'язання експертних завдань певного типу в залежності від характеру досліджуваних об'єктів і поставлених питань в межах роду, виду, різновиду експертиз), а також конкретні (як практичне втілення судовим експертом загальних, типових методик для творчого вирішення конкретного експертного завдання) [151, с. 8]. Г. К. Авдєєва пропонує класифікування експертних методик на типові (методики вирішення типових експертних завдань як то ідентифікаційних, діагностичних, ситуаційних, структура яких слугує для побудови методик меншого ступеня узагальненості), загальні (методики проведення експертиз певного виду чи роду), окремі (вирішення типових експертних завдань), конкретні (методики проведення конкретної експертизи) [1]. І. В. Пиріг поділяє точку зору, згідно з якою методики поділяються на загальні, типові, часткові й методику конкретного експертного дослідження [123].

Науковці Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, автори науково-методичного посібника «Концептуальні засади судової експертології»

пропонують методики судових експертиз розподілити на два види: типова, яка є вираженням узагальненого способу вирішення певного типу експертних завдань, й конкретна, яку створює експерт для вирішення конкретного експертного завдання на основі типової методики. Типові ж методики автори розподілили на чотири рівні: будь-якого роду (загальне вчення про методику експертизи цього роду); певного виду (загальна методика); окремого підвиду експертизи (окрема методика); методика вирішення завдання судової експертизи (спеціальна методика) [72, с. 159].

За ступенем спільності експертні методики поділяють на родові (видові), типові й конкретні (окремі):

- родовими методиками є такі, що містять сукупність засобів і способів проведення експертизи певного роду (виду) [72, с. 161; 151]. Для судової психологічної експертизи такою методикою можна вважати Методику судової психологічної експертизи (Загальна частина), яка містить розділи щодо термінів і визначення понять; визначення експертної галузі; визначення об'єкта, предмета, компетенції експерта; експертні завдання; основні напрями судової психологічної експертизи (предметні види); орієнтовний перелік вирішуваних питань; об'єкти дослідження; методи дослідження; засоби вимірювальної техніки та допоміжне устаткування; порядок проведення експертизи (у цьому документі описане попереднє дослідження, роздільне дослідження, стадія експертного експерименту, порівняльне дослідження); структура висновку експерта (експертного дослідження) [94];

- типовими методиками є ті, що призначені для розв'язання типових для певного роду (виду), яка має таку структуру: типові об'єкти; методи та засоби дослідження; послідовність застосування методів, засобів; припис про умови й процедури застосування методів і засобів; опис можливих результатів застосування методів і засобів й характеристика цих результатів в аспекті експертного завдання [72, с. 161; 151]. Такими методиками для судової психологічної експертизи є методики проведення предметних видів судово-психологічних експертиз, що внесені до Реєстру методик проведення судових

експертиз. Якщо говорити про судові експертизи щодо дітей у кримінальному провадженні, нині розроблені типові методики судових психологічних експертиз певних предметних видів: судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною [99], судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) [97], судово-психологічної експертизи в кримінальних провадженнях проти статевій недоторканості [95], судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства [92]. Крім того, у практиці виконання судово-психологічних експертиз застосовуються алгоритми методики судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозапису [175, с. 98–152].

– конкретна (окрема) методика – така, що спрямована на розв'язання конкретного експертного завдання, результат пристосування модифікації типової експертної методики до розв'язання завдання чи підходу експерта до розв'язання специфічного завдання.

Яке ж місце методики судової психологічної експертизи дитини у кримінальному провадженні у запропонованих класифікаціях? За рівнем, враховуючи сукупність завдань, придатність для використання як основи для створення спеціальних методик, судова психологічна експертиза особистості неповнолітнього в кримінальному провадженні є методикою окремого підвиду судової психологічної експертизи, її слід віднести до методики окремого підвиду експертизи. За рівнем спільності – вона є типовою методикою, оскільки основним її призначенням є створення, формування й уніфікування алгоритму вирішення різноманітних експертних завдань, що постають перед експертом психологом у зв'язку із призначенням судово-психологічних експертиз щодо дітей.

Погляди науковців на структуру експертної методики мають деякі варіації. Автори методичних рекомендацій з розроблення експертних методик зробили огляд, показавши, що дослідники пропонують від чотирьох до п'яти стадій

експертного дослідження: а) підготовчу (або ж попереднього дослідження, або експертного огляду), роздільного дослідження (роздільні аналізування та синтезування); порівнювального дослідження; оцінювання результатів порівняння та формулювання висновків; б) попередня стадія; детальне дослідження об'єктів, які надані на експертизу; оцінювання результатів дослідження та формулювання висновку експерта; складання висновку експерта та оформлення результатів дослідження. Вважаючи недоліком таких структур методик відсутність стадії експертного експерименту, автори пропонують шестиелементну структуру методики: попереднє дослідження, роздільне дослідження, експертний експеримент, порівнювальне дослідження, оцінювання результатів дослідження та формулювання висновків, оформлення експертного дослідження [127, с. 25]. Н. І. Клименко пропонує п'ять стадій експертного дослідження: підготовчу, роздільного дослідження, експертного експерименту, порівняльного дослідження, аналізу й оцінювання результату [59, с. 146].

Як видно зі змісту наведених вище варіантів структури експертної методики, усі вони передбачають наявність трьох основних частин: підготовчої, аналітичного дослідження (яке передбачає програму дослідження ознак об'єктів експертизи) та комплексного оцінювання отриманих результатів (яка включає узагальнення, сукупну оцінку проведеного дослідження й формулювання висновку). Зміст програми аналітичної частини дослідження може мати варіації залежно від експертних завдань [151, с. 26] й від особливостей досліджуваного об'єкта.

Як указали автори монографії «Концептуальні засади судової експертології», кожна експертна методика повинна мати:

1) реквізити, тобто, набір даних, що її засвідчують (назва, автор (упорядник), організація-розробник, бібліографічні дані);

2) визначену чотириблочну структуру: загальну (назва кінцевого завдання з варіантами формулювання питань), система проміжних завдань; опис сутності методики (чи принципу дії); опис об'єкта дослідження; опис ознак досліджуваного об'єкта); технічну (перелік комплексу необхідних науково-

науково-технічних засобів, іншого обладнання, вимірювальних пристроїв; опис умов застосування методів; перелік необхідних витратних матеріалів і речовин; дані про порівняльні зразки; довідкові дані, зокрема, перелік літератури; вимоги до підготовки суб'єкта експертизи; аспекти вивчення матеріалів справи; коло спеціалістів суміжних спеціальностей); операційну (опис оптимальної послідовності дій суб'єкта експертизи під час дослідження; документальну (рекомендації щодо оформлення висновку експерта, оцінювання висновків слідчим, судом) [72, с. 163].

Розроблені нині типові методики судової психологічної експертизи, складені відповідно до вимог методики судової експертиз як документи містять структурні елементи: найменування, галузь застосування, об'єкти, предмет дослідження, завдання, що вирішуються методикою (які, по суті є проміжними завданнями), орієнтовний перелік вирішуваних питань (які відображають кінцеві завдання експертного дослідження), суб'єкти судово-експертної діяльності, методи, що застосовуються для вирішення експертних завдань, визначення компетенції експерта, порядок проведення судової психологічної експертизи, комплексне оцінювання результатів аналітичного дослідження, формулювання висновків [45, с. 122; 151].

Надаючи характеристику аналітичній частині дослідження Т. М. Єгорова зазначила, що з огляду на неподільність об'єкта судової психологічної експертизи, розкриття суттєвих особливостей якого здійснюються покроково у розвитку і взаємозв'язку із юридично значимою ситуацією, у структурі стадій послідовних дій експерта відсутня стадія роздільного дослідження у традиційному для криміналістичних видів експертиз, розумінні [45, с. 120]. До сказаного додаємо також зауваження про те, що і специфіка об'єкту судової психологічної експертизи, і специфіка її завдань зумовлює відсутність стадії експериментального дослідження як відтворення певних умов, максимально наближених до тих, у яких відбувалося формування досліджуваних об'єктів, явищ та процесів. Елементи експерименту як методу психології є складовою частиною експертного обстеження, а саме експериментально-психологічного

обстеження (для прикладу, асоціативний експеримент, визначення зони найближчого розвитку, проба на запам'ятовування 10 слів тощо), однак їхнє місце в структурі експертного дослідження й мета застосування не є такими, що складають сутність експериментального дослідження в низці видів експертиз.

До сказаного вище вважаємо за необхідне зауважити, що в пропонованих структурах методик відсутній структурний елемент, у якому були би відображені поняття, які використовуються в ході виконання судової експертизи. Поняття насправді не є етапом програми, водночас їх коректне застосування може бути принципово важливим для правильного виконання судової психологічної експертизи – і для однозначного тлумачення змісту висловлювань, і для дотримання меж компетенції експерта.

Усі судові психологічні експертизи можливо умовно розподілити на ті, у яких безпосередньо досліджується людина (до таких належать судові психологічні експертизи типологічних особливостей, емоційних станів стресу і фрустрації, фізіологічного афекту, судово-психологічна експертиза у справах, розпочатим за фактами домашнього насильства, посмертна судово-психологічна експертиза) і судові психологічні експертизи, об'єктами яких є відеозапис чи інші матеріали (процесуальної дії чи відеозапису з камери зовнішнього спостереження, комплексна судова психолого-лінгвістична експертиза). Такий поділ доречний і щодо методик судової психологічної експертизи неповнолітніх.

Як ми зазначали раніше, науковим підґрунтям й показником практичної доцільності виокремлення судової психологічної експертизи дітей є виділення дитинства як особливого періоду життя й розвитку людини. Про це ж говорили Т. В. Савкіна й Н. В. Алікіна [153, с. 18], О. В. Землянська [50, с. 100], на користь наявності специфічних особливостей судових психологічних експертиз щодо дітей, зокрема їх юридичного значення, порядку проведення, прийомів проведення дослідження вказують і чисельні публікації, конференції, що присвячені проблемам судово-психологічної експертизи щодо дітей [47, 129]. Беручи до уваги розподіл судових психологічних експертиз за основним об'єктом дослідження, пропонуємо таку диференціацію методик судової психологічної

експертизи щодо неповнолітніх: методика судової психологічної експертизи особистості неповнолітнього у кримінальному провадженні й методика судової психологічної експертизи відеозапису комунікативної діяльності дитини в ситуації процесуальної дії. Ці два різновиди судової психологічної експертизи потребують відмінних алгоритмів дослідження.

Тож пропонована структура методики судової психологічної експертизи особистості неповнолітніх у кримінальному провадженні, така:

1. Основні терміни й визначення.
 2. Предмет.
 3. Об'єкти.
 4. Завдання.
 5. Орієнтовний перелік вирішуваних питань.
 6. Суб'єкти дослідження.
 7. Методи, що застосовуються для вирішення експертних завдань.
 8. Компетенція експерта.
 9. Порядок проведення експертизи:
 - 9.1 Попереднє дослідження.
 - 9.2 Аналітичне дослідження:
 - 9.2.1 Дослідження матеріалів провадження й інших документів;
 - 9.2.2 Експертне обстеження:
 - 9.2.2.1 Організація експертної бесіди;
 - 9.2.2.2 Біографічна бесіда з підекспертною дитиною;
 - 9.2.2.3 Бесіда з підекспертною дитиною щодо юридично значимої ситуації;
 - 9.2.2.4 Бесіда із матір'ю / батьком / іншою близькою людиною підекспертної дитини щодо ходу розвитку неповнолітнього і його поведінки у ході й після юридично значимої ситуації;
 - 9.2.3 Експериментально-психологічне дослідження.
 10. Комплексне оцінювання результатів дослідження.
 11. Формулювання висновків, оформлення висновку експерта.
- Структура методики судової психологічної експертизи комунікативної

діяльності неповнолітнього в ситуації процесуальної дії можливо збудувати, спираючись на структуру Методики судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі (Т. М. Єгорова) [175, с. 98–152], з урахуванням специфіки проведення слідчих дій за участі дитини й специфіки комунікативної діяльності дітей:

1. Основні терміни й визначення.
2. Предмет.
3. Об'єкти.
4. Завдання.
5. Орієнтовний перелік вирішуваних питань.
6. Суб'єкти дослідження.
7. Методи, що застосовуються для вирішення експертних завдань.
8. Компетенція експерта.
9. Порядок проведення.
- 9.1 Попереднє (підготовче) дослідження
- 9.2 Аналітичне дослідження (оцінювання у змістовних фрагментах слідчої дії):

9.2.1 Оцінювання психологічно значущих умов для реалізації реконструктивної діяльності дитини відповідно до норм дружнього до дитини правосуддя: організація умов спілкування, наявність ситуації «Дитина в безпеці»; оцінювання комунікативних умов для відповідного збільшення чи зменшення комунікативної активності дитини.

9.2.2 Оцінювання комунікативної діяльності дитини.

9.2.2.1 Оцінювання поведінки дитини та її узгодженості з психологічно значущими умовами проведення процесуальної дії.

9.2.2.2 Визначення загальної специфіки та динаміки словесної активності дитини під час проведення процесуальної дії (кількісне оцінювання).

9.2.2.3 Якісне оцінювання вербальної діяльності дитини: комунікативна активність, наявність етапу вільної розповіді, змістовна зв'язність. Відповідність рівня функціонування контекстного мовлення віковому періоду дитини;

наявність в мовленні психологічних ознак «слідів» минулого досвіду; відповідність характеристик описаної поведінки тій, що властива поведінці дитини відповідного віку.

9.2.2.4 Оцінювання невербальної діяльності дитини: ознаки емоційного напруження та їх динаміка у зв'язку зі змістом відтворюваних подій; оцінювання жестів, їх експресивності, інформативності, узгодженості невербальних повідомлень.

10. Узагальнення та оцінка результатів дослідження.

10.1 Оцінювання наявності або відсутності психологічно оптимальних умов для реалізації процесу відтворення дитиною подій.

10.2 Оцінювання відтворення дитиною обстановки та обставин події.

10.2.1 Оцінювання змістовної зв'язності сукупності повідомлень дитини.

10.2.2 Оцінювання функцій і специфіки смислового навантаження невербальної продукції опитуваного, її узгодженості (конгруентності словесним повідомленням).

10.2.3 Оцінювання самотійності процесу реконструювання; орієнтовно-настановної поведінки (за наявності); відтворення, властивого для відображення психологічних «слідів» власного досвіду.

11. Формулювання висновків, оформлення висновку експерта.

2.4 Система понять судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні

Як було сказано вище, визначення понять є у край важливим для коректного застосування методики судового психологічного дослідження. Наголошуючи на високій значимості побудови термінологічного апарату судової експертизи, Н. І. Клименко указала на необхідність органічного поєднання природної мови, яка є метамовою усіх інших знакових систем, і термінів (штучної мови), як

знаків, що розуміються однозначно усіма професіоналами й в лаконічній формі відображають змісти, які живою (буденною) мовою потребують багатослівного опису. Водночас широке використання термінів може становити труднощі в ході оцінки висновку експерта іншими учасниками процесу. Ефективним шляхом подолання цих ускладнень є тлумачення термінів, що використовуються у висновку експерта [59, с. 77]. Про важливість формування, уніфікування системи понять в галузі права, зокрема, в криміналістиці, в сфері судової експертизи, без яких неможливо досягти точності й чіткості викладу думки правотворця, правозастосувача, експерта указують науковці у своїх публікаціях [7, 8, 13, 60, 76, с. 100, 101].

До сказаного слід додати й те, що у галузі судової психологічної експертизи, яка донині інтенсивно розвивається, актуальними залишаються проблеми уніфікованого використання понять, коректного впровадження в практику нових (упродовж останніх років у практику виконання судових психологічних експертиз увійшли терміни «грумінг», «кібербулінг» та ін.) й розрізнення термінів правників й психологів, які можуть бути омонімічними (одним із найбільш показових прикладів є вживання поняття «мотив», яке в правничій науці й психології попри співвідносність значення, як спонукання до активності, має різне значення).

Потреба створення в судовій психологічній експертизі системи понять зумовлено її основним завданням щодо забезпечення системи правосуддя, її подвійною природою як процесуальної діяльності й пізнавальної діяльності психолога [189]. Психологічні поняття піддаються трансформації відповідно до необхідності відображати юридично значиму інформацію про психологічні факти (прояви психічних явищ) у юридично значимій ситуації, які питомі поняття психології зазвичай не відображають. До сфери судової психологічної експертизи цілком застосовне твердження А. В. Красницької й, В. В. Підвисоцького про те, що юридичні терміни (й терміни судової експертизи – заувага автора) як когнітивні знаки мають забезпечувати точне, чітке й однакове розуміння змісту інформації [75]. Мовознавці і юристи: Л. Чулінда,

А. Красницька, К. Бриль, Н. Трач, Ю. Прадід та інші [17, 74, 130, 183, 199], досліджуючи питання формування термінології науки, зокрема, і юридичної, висловлюють думку про надзвичайну актуальність побудови термінології в цій царині знань.

Н. Трач зауважує, що натеper в Україні, на відміну від низки країн Європи, таких як Польща, Німеччина, Британія, юрислінгвістика є відносно новою дисципліною, що почала своє відродження в часи незалежності (в Україні був період розвитку юридичної термінології: наприкінці XIX – початку XX століття в Галичині й у Великій Україні в 20-их роках XX століття). Згадане відродження науковці пов'язують із розробленням Конституції України, нових Цивільного, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України [130, с. 22; 183, с. 144], а суттєві проблеми – з тривалим періодом відсутності державності, курсом на злиття мов, винищенням питомого українського в мові [36]. Працюючи над питанням юридичної термінології, яка є складовою фахової мови, науковці юристи й мовознавці підкреслюють її специфічність в порівнянні із системою термінів інших наук. Ця специфіка пов'язана з тим, що терміни юриспруденції, окрім інших вимог до термінів, мають поєднувати ознаки герметичності й відкритості, бути зрозумілими й для вузького кола спеціалістів, й водночас для широких верств населення, адже вони виражають нормативно-правові розпорядження держави, адресовані громадянам [183, с. 149].

Л. Чулінда, А. Красницька, К. Бриль, здійснили спроби формування вимог до правничої термінології. Узагальнивши їх роздуми, виокремимо такі вимоги: уживання термінів у прямому і загальновідомому значенні без переносних значень; бути простими й зрозумілими; усталеними, стабільними; стилістично правильними й милозвучними; загальновизнаними й використовуваними в мовленні, а не бути «придуманими» тими, хто розроблює приписи; без невинправданих неологізмів й водночас не архаїчними (за винятком випадків, коли вони є невід'ємною частиною української правової спадщини); не тавтологічними; точними; стислими; з точним і недвозначним відображенням в терміні змісту конкретного поняття, що позначається [17, с. 17; 74, с. 79; 199,

с. 32]. П. О. Селігей до цього переліку надає рекомендацію уникання невинновданого використання чужоземних запозичень за умови наявності питомих українських термінів [157, с. 14]. Л. Симоненко додає такі важливі ознаки термінів, як системність, наявність дефініції, однозначність в межах свого термінологічного поля, стилістична нейтральність, точність значення, висока інформативність [159, с. 682]. Н. Трач відзначає специфічність юридичної підмови, яка є частиною національної мови й одночасно юридичним жаргоном, який полягає не лише в особливостях лексичного складу, зумовленого тематикою (спеціальні слова) й морфологічними рисами (це переважно іменники й дієслова), а також специфічною стилістикою й синтаксисом (який почасти надміру перевантажений ускладненими зворотами й наддовгими реченнями). Така її специфіка зумовлює низку ускладнень у реалізації тих вимог до термінів, про які йдеться у рекомендаціях мовознавців. Це, зокрема, стосується: лаконічності, оскільки значна частина термінів є складеними конструкціями, серед яких є такі, в яких порушена вимога щодо уникання тавтологічності (на зразок відшкодування шкоди, забезпечення безпеки), однозначності (проявляється в тому, що одне й те саме поняття в різних законодавчих актах означається по різному), в наявності паронімічних термінів (такі як позика й позичка, відновна і відновлювальна вартість), у складнощах уникання метафоричності з огляду на те, що ця особливість властива мові по своїй суті (піратство, розумний строк, тяжкий злочин) [183, с. 151]. Описані автором особливості мають вдосталь прикладів і в лексиці, якою послуговуються судові експерти психологи. Зокрема, про лаконічність не йдеться у термінах на зразок «емоційний стан, що суттєво вплинув на свідомість і поведінку», «здатність повною мірою розуміти характер власних дій», «здатність повною мірою керувати своїми діями», наявна у вжитку низка понять, які є паронімічними, визначення й розрізнення яких не є остаточно визначеними серед професіоналів (психічний стан й психологічний стан, психотравмувальний вплив й психотравмуючий вплив), метафоричними є поняття «Зелена кімната», «дружнє до дитини правосуддя», «грумінг».

Н. В. Алікіна, Т. М. Єгорова, Т. В. Савкіна виокремили такі механізми трансформації загально-психологічних понять в експертні [4, с. 44]:

- через уведення «поняття-запобіжника» (обмежувача), який звужує коло використання поняття у напрямку його призначення у сфері правозастосування (наприклад, загально-психологічне поняття «особистість» застосовують у значенні «особистість обвинуваченого»);

- через виокремлення лише тих випадків, що охоплені загально-психологічним поняттям в аспекті його правового значення (наприклад, із великого діапазону емоційних станів дослідженню підлягають стани гніву, страху, відчаю, безвиході, образи тощо);

- через виділення тих характеристик загально-психологічного поняття, які мають потенційне юридичне значення (наприклад, вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості, які можуть бути не акцентованими у загальній психології, але у правовому аспекті є суттєвими);

- через трансформацію значення поняття (для прикладу поняття «грумінг» набуває нового значення в контексті судової психологічної експертизи у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами порушення статевої недоторканості);

- поглиблення сенсу загально-психологічного поняття в аспекті значущих властивостей предмета експертного дослідження (для прикладу поняття «афект» в психології має значення, синонімічне поняттю «емоція», а в судовій психологічній експертизі – фізіологічний афект це стан інтенсивного емоційного збудження, що суттєво вплинув на свідомість і поведінку);

- через виділення дихотомічних категорій (наприклад, протиставлення за типом «здатність – нездатність» до розуміння в повному обсязі усвідомлювати фактичний характер та наслідки власних дій у юридично релевантній ситуації).

Така специфіка формування понять судової психологічної експертизи часто й призводить до порушення правил термінотворення, про які говорять лінгвісти, водночас часто таких явищ уникнути не вдається з огляду на зв'язок термінів судової психологічної експертизи із правничими термінами й термінами

психології, які вже є усталеними й не відповідають усій сукупності вимог до термінів, на те, що введення слів-уточнень, які роблять термін розлогим, є необхідним для відображення меж компетенції експерта-психолога (такі як «повною мірою»). Значення, яке має для судової психологічної експертизи коректне використання термінів й однозначне їх тлумачення, необхідність зрозумілості тексту висновку експерта для осіб, що не мають спеціальних знань з психології, потребує наявності в структурі методик розділу з визначенням основних понять, подання основних термінів у висновках експерта. Необхідність узгодження позицій судових експертів й авторів інших методичних матеріалів щодо змісту термінів є актуальною донині та має бути предметом окремого дослідження. У додатку Б.4 запропонований короткий словник термінів, уживаних в судових психологічних експертизах щодо дітей. Ці терміни запропоновані в методиках проведення судових експертиз, використовуються у висновках експерта [92, 140, 175, 202].

2.5 Межі компетенції судового експерта в ході судової психологічної експертизи неповнолітніх

Досліджуючи межі компетенції судового експерта в ході проведення експертного дослідження неповнолітніх у кримінальному провадженні, вважаємо за доцільне відмежувати його від паронімічної категорії «компетентність». Ці поняття досліджуються поруч, як такі, що складно, але необхідно розрізнити з огляду на практичну значимість у ході призначення експертизи, вибору експерта, визначення його прав і обов'язків, особливостей оцінки висновку експерта [209]. Складність розрізнення цих категорій зумовлено не лише паронімічним їх звучанням, а й взаємним зв'язком.

Відомості Офіційного порталу Верховної ради України містять такі визначення поняття «компетентність»: «...динамічна комбінація знань, умінь,

навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність», «необхідний обсяг і рівень знань та досвіду у певному виді діяльності», «набути у процесі навчання інтегрована здатність особистості, яка складається із знань, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці» [179]. О. В. Кучай означає компетентність як володіння людиною відповідною компетенцією, що включає і його ставлення до неї та предмету діяльності [84]. Подібно В. О. Калінін, компетентністю називає властивість, яка включає рівень професіоналізму людини, здобутого засвоєнням компетенцій [56, с. 8], С. В. Лейко вважає, що компетентність – це якість особистості, її певне надбання, що ґрунтується на знаннях, досвіді, моральних переконаннях і вмінні знаходити зв'язок між практичною ситуацією, завданнями й знаннями [86, с. 133]. В. Г. Андросюк й О. В. Волошина акцентують на «соціально-психологічній складовій» компетентності й описують її як комплекс спроможностей людини: змістовних (щодо орієнтування в завданнях і їх пріоритетності) й ресурсно-часових (які є знаннями щодо трудомісткості завдань й ресурсів для їх виконання) [6]. І. Зязюн означає компетентність як властивість індивіда, що існує як високий рівень умілості, спосіб особистісної самореалізації, певний результат саморозвитку, форма прояву здібностей [51]. О. Павленко досліджує категорію «компетентність» у парадигмі протиставлення «знаннєвого» й «компетентнісного» підходу в навчанні й вважає, що компетентність це інтеріоризована сукупність знань людини і здатність ними користуватися [119, с. 80]. М. Г. Щербаковський, говорячи про компетентність експерта в конкретній експертизі, зазначає про здатність експерта вирішити поставлене питання (завдання) під час проведення експертного дослідження в конкретному кримінальному провадженні [209].

Як бачимо, науковці більшою чи меншою мірою єдині в тому, що компетентність є: властивістю конкретної людини, яка забезпечує ефективну реалізацію нею певної діяльності [68, 114, 186]. Якщо говорити про професійну компетентність, то вона є набутою властивістю людини, яка формується в ході

навчання і включає знання й способи їх застосування, а також особистісні якості, які забезпечують успішне виконання людиною певних функцій.

Приймаючи таке розуміння компетентності, пропонуємо визначення *компетентності судового експерта-психолога* щодо проведення судових психологічних досліджень неповнолітніх у межах кримінального провадження: володіння спеціальними знаннями з вікової психології, науково-методичними засадами проведення судової експертизи, уміннями й навичками проведення експертних психологічних досліджень, застосування норм дружнього до дитини правосуддя, особистісна спрямованість на професійне зростання, ставлення до дітей як самоцінних суб'єктів безвідносно до їх статусу у кримінальному провадженні й інших особливостей.

Очевидно, що дослідження компетентності судового експерта психолога повертає нас до питання суб'єкта експертизи, яке ми розглядали в попередньому розділі. Перед зверненням до дослідження наступного питання, маємо зауважити, що дослідження особистісних складових компетентності судового експерта є важливим питанням як професійного добору кадрів, так і завданням організації підвищення кваліфікації судових експертів [163, 180].

Компетенцію експерта (від латинського *compete* – відповідати, бути придатним), як вважає М. Г. Щербаковський, слід розглядати у правовому і науковому аспектах. Перший, правовий, полягає в обсягові повноважень, прав і обов'язків експерта, що визначені законами й іншими відомчими нормативними актами, з нього випливає також заборона вирішувати в ході виконання експертизи питань права. Другий стосується комплексу спеціальних знань в області теорії, методики і практики певного роду, виду експертизи, він пов'язаний із предметом експертизи певного роду й виду, питаннями, що їх ставлять на вирішення судового експерта [209].

В. О. Коновалова й В. Ю. Шепітько розкривають категорію «компетенція судово-психологічної експертизи» через перелік її «напрямів», тобто предметних видів: встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи, які суттєво вплинули на її поведінку в протиправній ситуації; встановлення

принципової здатності підекспертного правильно сприймати обставини, що мають значення у провадженні й надавати про них відповідні показання і т. под. Тобто йдеться про наукову компетенцію [69]. На нашу думку, такому опису поняття бракує дефініції. Крім того, поданий авторами опис не охоплює усього спектру завдань, які вирішує судово-психологічна експертиза: у авторів описано сім видів, нині їх значно більше.

Н. І. Клименко, говорячи про компетенцією експерта, поділяє її на процесуальну і спеціальну. Процесуальною компетенцією експерта науковиця називає коло повноважень, наданих йому процесуальним законом. Спеціальною – обсяг спеціальних знань і навичок, якими експерт повинен володіти [59, с. 21]. В. О. Мишаковська, по суті, доєднуючись до такої точки зору, вказує, що до поняття компетенції входить коло повноважень, передбачених законом, статусом або іншим актом компетентного органу чи посадової особи; знання, досвід у тій чи іншій сфері, включає процесуально закріплене коло повноважень, його права та обов'язки, й комплекс знань у сфері теорії, методики та практики судової експертизи певного виду [102]. Подібно до авторів, згаданих перед цим, О. Ф. Дорошенко називає компетенцію експерта об'єктивною характеристикою й поділяє її на спеціальну або ж наукову (обсяг спеціальних знань і навичок експерта, який виконує експертизу певного виду, підвиду) й процесуальну (коло повноважень, наданих експерту законом) [42]. Ю. Пілюков виходить з того, що до компетенції судового експерта входить коло повноважень, права й обов'язки, передбачені процесуальним законом та Законом України «Про судову експертизу» й комплекс знань експерта у галузі судової експертизи певного роду, виду [126]. Т. М. Буряк, Д. М. Примуш говорять про компетенцію судового експерта-економіста як про коло повноважень, що обмежені законом [20]. Автори навчально-методичного посібника для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Судовий експерт: поняття, правовий статус, професіограма» подібно тлумачать поняття категорії «компетенція експерта» як сукупності знань, умінь, навичок у певній галузі науки чи техніки, якими має володіти експерт відповідної спеціальності, достатньої для

вирішення завдань певного виду експертизи, та кола повноважень, наданих експерту процесуальним законом [107, с. 32]. Тож бачимо, що ряд вчених говорить про процесуальну компетенцію як коло повноважень, обмежених процесуальним законом (скажімо, вирішувати питання права), а спеціальною – набір спеціальних знань і умінь експерта. Такий підхід, на нашу думку, має тенденцію до розмивання межі категорії «компетенція» з поняттям «компетентність», яка є суб'єктивною характеристикою конкретного експерта.

Розуміння судовим експертом психологом меж компетенції є питанням його щоденної рутини: в ході консультування ініціатора (щодо питань, які можливо поставити на вирішення експерта, можливостей судового психологічного дослідження дитини); проведення попереднього дослідження під час оцінювання відповідності поставлених питань межам компетенції, здійснення дій, спрямованих на забезпечення достатнього обсягу наданих документів; аналітичного дослідження, формулювання висновків, оформлення висновку експерта в частині дотримання вимоги встановлення лише психологічних фактів і феноменів, а не фактів як подій, уникання застосування термінів, омонімічних у психології й праві, коректне застосування понять тощо.

Ми погоджуємося з доцільністю розрізнення компетенції експерта на процесуальну й наукову. Вони функціонують в нерозривній єдності, створюючи поле допустимих дій і обсягу завдань, що їх може вирішити судовий експерт певної спеціальності.

Процесуальна компетенція судового експерта психолога окреслює обсяг його прав, межі допустимих дій, коло вирішуваних завдань як процесуально незалежного суб'єкта у ході проведення експертних досліджень, й описується комплексом повноважень й заборон, що викладені в процесуальному законі (ст. ст. 69, ч. 6 ст. 101, 242, КПК України) й Законі України «Про судову експертизу» [209]. Це право знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета експертного дослідження; подавати клопотання про надання додаткових матеріалів, вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи; викладати у висновку експертизи виявлені в ході її

проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання; ставити запитання, що стосуються предмета дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні. Експерту заборонено за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи; вирішувати питання права; «стверджувати у висновку, чи мав підозрюваний, обвинувачений такий психічний стан, який є елементом кримінального правопорушення або елементом, який виключає відповідальність за кримінальне правопорушення» [80, 138]. На практиці це означає право судового експерта в ході проведення судово-психологічної експертизи щодо неповнолітнього отримувати й клопотати про надання йому матеріалів кримінального провадження й інших документів, клопотати про забезпечення з'явлення підекспертного для проведення експертного обстеження, здійснювати експертне обстеження неповнолітнього підекспертного, й заборону отримувати матеріали від підекспертної особи, інших осіб, окрім ініціатора призначення експертизи, неприпустимість встановлення експертом юридичного критерію (сильного душевного хвилювання, моральної шкоди, безпорадного, уразливого стану тощо), чи достовірності («щирості») повідомлень.

Наукова компетенція судового експерта стосується обирання методів дослідження: недопустимості застосування методів, які не мають наукового обґрунтування; прийняття рішення щодо допустимості вирішення питань, які перебувають на межі психології й наук та сфер діяльності, що мають той самий чи близький об'єкт дослідження й дотичні завдання. Такими, для прикладу, є здатність неповнолітнього до розуміння (принципового) характеру й значення вчинюваних ним чи щодо нього дій й міри такого розуміння, чинників поведінки дитини, яка має психічні розлади чи порушення розвитку, надання рекомендацій щодо умов виховання дитини.

Частково такий підхід до опису меж компетенції застосований в окремих методиках проведення судово-психологічних експертиз, межі наукової компетенції в яких описані у зв'язку із предметом дослідження й заборонаю встановлювати юридичний критерій. Зокрема, згідно з методикою судово-

психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми, до компетенції експерта належить специфіка вольової регуляції діяльності підекспертної особи, яка має суттєве значення при прийнятті нею життєво важливого рішення та його реалізації у своїй діяльності, не належить – встановлення уразливого стану [98]; в судовій психологічній експертизі з питань моральної шкоди, до компетенції експерта належить встановлення психологічних факторів та механізмів, у результаті яких у потерпілої особи (позивача у справі) відбулися негативні зміни в індивідуально-психологічних проявах, в оптимальному психічному стані, у звичайній діяльності, соціальній адаптації, у соціальному функціонуванні як особистості, не належить вирішення питань етичного, філософського, медичного (у тому числі – психіатричного), правового характеру [91]; в методиці судово-психологічної експертизи відеозвукозапису вказано на неприпустимість визначення недостовірності повідомлень людини [175, с. 112].

Нами вбачається доцільним означити і процесуальну, і спеціальну компетенцію як певну область повноважень судового експерта, обмежену процесуальним законом й предметом дослідження певного виду судової експертизи. Підґрунтям цього умовиводу ми вважаємо таке. По-перше, означення компетенції судового експерта має відповідати вимозі однозначності терміну [182, с. 15], тобто не змішуватися з визначенням «компетентності», по-друге, не існує судового експерта «взагалі», безвідносно до певного класу чи виду судової експертизи, тож коло його повноважень одночасно окреслюється й процесуальним законом, й предметом «материнської» науки.

Тож пропонуємо визначення поняття *компетенція судового експерта-психолога* щодо судово-психологічної експертизи неповнолітніх як коло повноважень під час вирішення питань стосовно рівня, умов і специфіки розвитку дитини, її індивідуальності й діяльності, яке визначене процесуальним законом й предметом судової психологічної експертизи неповнолітніх.

Якщо методи, методики, спеціальні знання експерта стосуються інструментального аспекту судової психологічної експертизи, то вихідні дані –

інформаційний. Саме йому присвячений наступний підрозділ.

2.6 Вихідні дані судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні

Поняття «вихідні дані», вочевидь, сприймається як зрозуміле й природне для судових експертів, його використовують в нормативних актах, методичних матеріалах, наукових публікаціях, консультативних публікаціях, опублікованих в інтернеті [24, 52, 54, 172]. Водночас визначення цього поняття відсутнє у низці навчальних посібників, підручників з судової експертизи, наукових публікаціях [72, 117].

У рекомендаціях судових експертів щодо призначення і проведення судових експертиз, публікаціях, де експерти зауважують про недостатній обсяг вихідних даних, їх оцінку, йдеться про певну інформацію, документи, інші об'єкти дослідження. Для прикладу: в психологічній експертизі: «... щоб вирішити ці питання, психолог має оперувати певними вихідними даними з ситуації...» [24], в автотехнічній: «вихідними даними є інформація, що встановлена при розслідуванні кримінального провадження [142, 172].

Розглянемо зміст поняття «вихідні дані» в інших сферах діяльності. На офіційному сайті ProInfoBud вихідними даними для проєктування називають документи щодо містобудівних умов й обмежень, технічні умови підключення до інженерних мереж та завдання на проєктування [226], тобто умови й обмеження діяльності та її мету. Сайт Верховної Ради України надає низку визначень терміну «вихідні дані»: «...сукупність даних (відомостей, документів), які надаються організатором земельних торгів виконавцю для проведення послуг...», «...сукупність документів та інформації, що необхідні для проведення оцінки об'єкта оцінки...», «...усі первісні записи та документи дослідницької установи або копії, завірені керівником дослідження, які є результатом спостережень та дій

у ході дослідження...» [178]. Тлумачні словники визначають поняття «вихідні дані» як початкові, відправні відомості, необхідні для розробки і прийняття рішень, проведення дослідження, розв'язання завдання (умова завдання), здійснення виробничого процесу [3, 23].

За дослідженням О. І. Тригубчака, вчені в галузі експертології мають різні погляди щодо вихідної інформації для проведення судової експертизи. На думку одних дослідників це інформація (відомості, повідомлення), оперуючи якими експерт визначає завдання дослідження, визначає спосіб проведення дослідження (обирає методи та методики дослідження). У такому випадку вихідними даними є інформація, що міститься в документі про призначення експертизи, матеріали кримінального провадження, кримінальної чи цивільної справи. Згідно з позицією інших, до вихідних даних належать не лише дані документа про призначення експертизи та матеріали провадження, а й наукові знання певної галузі знань, які є посилкою умовиводу (висновку експерта). Є також точка зору, згідно з якою відомості, які використовує експерт для виконання експертизи, поділяються на стратегічні (ті, які накопичуються, зберігаються поза процесом експертизи) і оперативні (ті, що стосуються конкретної експертизи). Стратегічну інформацію автори описують як таку, що експерт отримав до того, як почав виконувати експертизу (вочевидь, мають на увазі наукові та інші спеціальні знання експерта) [184]. Згідно з дослідженням О. І. Тригубчака, поняття «джерела інформації, необхідні для вирішення експертних завдань» та «експертна вихідна інформація» є синонімами. Автор обстоює точку зору, згідно з якою вихідними експертними даними є: документи, що є підставою для проведення експертизи й містять початкову інформацію для проведення експертизи, об'єкти дослідження, попередні експертні висновки, джерела про методи й методики судово-експертних досліджень, інформаційно-довідкові обліки, нормативні акти, що регламентують судову-експертну діяльність. Логіка описаного бачення зрозуміла, водночас за такого підходу складно відмежувати поняття «вихідні дані» у такому широкому розумінні, від інших понять, наприклад від таких, як «інформаційне забезпечення експертної

діяльності», «спеціальні знання» (до яких належать знання про наукові факти, методи наукових досліджень у певних галузях судової експертизи, процесуальні основи їх застосування), нормативне забезпечення судової експертної діяльності.

Звернувшись до нормативно-правових актів, зокрема Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змінами), побачимо, що у ній поняття «вихідні дані» використовується у більш вузькому, конкретному, в порівнянні із описаним вище підходом О. І. Тригубчака (див. для прикладу норму щодо заборони експерту самостійно вибирати вихідні дані, якщо «...вони відображені в наданих йому матеріалах неоднозначно» [54]). Тобто, слід думати, що в Інструкції МЮ поняття «вихідні дані» розуміється як інформація, що надається експертові в даних матеріалах. Із таким розумінням узгоджується положення Науково-методичних рекомендацій, згідно з п.п. 1.3, 1.6 розділу II яких вказано, що вихідними даними є дані про параметри і стан дорожньої обстановки, дорожнього покриття та обставини щодо дій учасників події, з яких має виходити експерт при проведенні досліджень [108]. Таке розуміння поняття є корисним з практичної точки зору, воно надає можливість розроблення методичних рекомендацій щодо роботи експерта з вихідними даними на підготовчому та аналітичному етапі дослідження, водночас, на нашу думку, не враховує того, що значна частина важливої для конкретного експертного дослідження інформації міститься в документі про його призначення.

Підсумовуючи, бачимо, що поняття «вихідні дані» тлумачиться по-різному: як носії інформації або як сама інформація, необхідна для здійснення певної діяльності. Специфіка цієї інформації та її носіїв залежить від виду діяльності. У сфері судової експертизи вихідними даними називають інформацію, необхідну для складання висновку експерта, водночас існують різні точки зору відносно обсягу інформації, що є вихідними даними.

Згідно із Законом України «Про судову експертизу» судова експертиза це «дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є

або будуть предметом судового розгляду» [138]. Дослідженням є процес піддавання чого-небудь ретельному розгляду з метою пізнання, з'ясування чогось [2], тобто вивчення певних явищ, інформації з метою отримання нового знання. Мета дослідження визначається завданнями, що має вирішити дослідник, результат – це нове знання, отримане у процесі вирішення цих завдань. Науковим дослідженням є особлива форма процесу пізнання, систематичне, цілеспрямоване вивчення об'єктів, в якому використовуються засоби й методи науки і яке завершується формування знання про досліджуваний об'єкт [116, с. 11; 143, с. 9].

Тож, ми дотримуємося позиції, згідно з якою вихідні дані експертного дослідження є сукупністю інформації, необхідної і достатньої для формулювання завдань експертного дослідження, вибору методів і прийомів їх вирішення [168, 171]. Відомості про кінцеві завдання (мету) експертного дослідження містяться в документі про призначення експертного дослідження. Цей документ містить й іншу інформацію, яка визначає низку параметрів експертного психологічного дослідження: вид кримінального правопорушення, суттєві обставини події, вік підекспертної особи тощо. Ці відомості дозволяють зробити умовивід щодо предметного виду судової психологічної експертизи, основних ознак події, деяких особливостей організації експертного обстеження: в приміщенні для психологічного обстеження, місці перебування (утримання) підекспертного, специфіки застосування методів дослідження, сформулювати уявлення про необхідний обсяг інформації, що має бути наданий у матеріалах провадження та інших документах. Носіями інформації, необхідної для проведення судово-психологічного експертного дослідження, є дитина, щодо якої призначена експертиза, та надані ініціатором документи.

Отже, пропонованим визначенням *вихідних експертних даних для проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх* є таке: сукупність інформації, яка використовується експертом для визначення предмету, завдань конкретної експертизи, підбору методів та здійснення процесу дослідження. Носіями (джерелами) вихідних даних є документ про призначення експертизи

(дослідження) і об'єкти дослідження: підекспертна неповнолітня особа, її дорослий представник та документи, надані на дослідження.

Зупинимося більш детально на цих групах вихідних даних, їх ознаках, інформації, носіями якої вони є, і способах її отримання.

Документ про призначення експертизи.

Документ, який є підставою для проведення експертизи (експертного дослідження) «задає спрямованість експертному дослідженню» [211, с. 51], містить інформацію щодо предметного виду судово-психологічної експертизи, її завдань, основних відомостей щодо суті справи (провадження) та про об'єкти дослідження. Як правило – це постанова або ухвала уповноваженої особи чи органу.

Вступна частина документу про призначення експертизи містить відомості про дату, місце його створення, найменування ініціатора, номер кримінального провадження й указівку на статтю кримінального кодексу, за якою воно розпочате, орієнтує експерта щодо потенційного юридичного значення судової психологічної експертизи. Описова частина постанови/ухвали містить відомості про фабулу злочину (справи), що розслідується у кримінальному провадженні й обставини психологічної природи, які має на меті в'яснити слідчий/суд. Ці відомості дозволяють уточнити умовивід щодо потенційного значення судової психологічної експертизи, зорієнтуватися щодо переліку документів, які можуть містити вихідні дані, необхідні для проведення експертизи, «реалізувати у ході проведенні експертизи своє право на ініціативу, тобто встановлювати обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання» [211, с. 51]. Резолютивна частина документу про призначення судової психологічної експертизи містить інформацію про її найменування за галуззю знань (судово-психологічна), процесуальний вид (якщо експертиза є повторною чи додатковою / комісійною чи комплексною), у разі призначення комісійної чи комплексної експертизи – провідну установу; питання, поставлені на вирішення експертів; об'єкти, які йому надаються для дослідження. У разі, якщо підекспертна особа не може прибути (бути доставлена) до експертної установи,

ініціатор указує на причини неможливості проведення психологічного обстеження особи в експертній установі й зазначає місце проведення експертного обстеження.

Отже, відомості, що їх містить документ про призначення експертизи, є джерелом вихідних даних про:

- юридичне значення й предметний вид призначеної судової психологічної експертизи, які експерт визначає на основі своїх спеціальних знань на підставі інформації про норму кримінального кодексу, за якою розпочато кримінальне провадження, короткий виклад обставин події, указівку слідчого на обставини психологічної природи, які має на меті з'ясувати слідчий/суд, й змісту запитань, поставлених на вирішення експертів;
- кінцеві експертні завдання. Їх експерт визначає, виходячи зі змісту питань, поставлених йому на вирішення, визначеного експертом предметного виду (предметних видів) експертизи;
- належність експертних завдань призначеної експертизи до компетенції судового експерта-психолога, виходячи зі змісту питань, поставлених на вирішення експерта;
- проміжні експертні завдання;
- специфіку застосування методів для вирішення експертних завдань: на підставі інформації вік підекспертної дитини й обставини події;
- орієнтовний обсяг відомостей, які мають містити документи, надані для дослідження;
- організаційні особливості експертного обстеження; алгоритм виконання призначеної судово-психологічної експертизи.

Отже, документ про призначення експертизи містить відомості, необхідні для формулювання експертом основних і проміжних експертних завдань, встановлення специфіки застосування методів проведення експертизи й формування плану експертного дослідження.

Документи, надані експерту слідчим/судом, є джерелом вихідних даних щодо рівня психічного розвитку, індивідуальності й умов виховання дитини, а

також про поведінку дитини в юридично значимій ситуації.

Дослідження рівня психічного розвитку, умов виховання й індивідуальних особливостей дитини є необхідним етапом виконання судово-психологічної експертизи щодо дитини, навіть якщо питання щодо цих обставин не поставлені на вирішення експертів. У кримінальних провадженнях, що розпочаті відносно дитини, яка перебуває в конфлікті із законом, доказування цих обставин передбачено процесуальною нормою і є одним із кінцевих завдань експертного дослідження [80]. В інших випадках специфіка умов життя, неправильного типу сімейного виховання дитини, наявність специфічних рис індивідуальності, відхилення у розвитку, зумовлених умовами виховання, є необхідними передумовами для констатування особливого уразливого психологічного стану дитини, особливостей її індивідуальності, зокрема, і «слабких» місць в структурі її характеру. Це дозволяє зрозуміти причини поведінки дитини, чинники психотравмувального впливу на її психіку певних подій (сексуального, фізичного, психологічного насильства), а також психологічних підстав для встановлення факту настання тяжких наслідків у вигляді порушення психічного розвитку внаслідок систематичного невиконання батьками своїх обов'язків (згідно зі ст. 166 КК України).

У випадках, коли дитина є потерпілою у кримінальному провадженні, розпочатому за фактом злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною, а часто й у кримінальному провадженні за фактом домашнього насильства, то вся історія життя дитини стане юридично значимою ситуацією, упродовж якої порушувалися права неповнолітнього. В інших випадках психологічний аналіз документів, наданих для дослідження, результати експертного обстеження дитини спрямовані на виконання завдання щодо виявлення суттєвих ознак протиправної ситуації (її динаміки, адресування до сфери потреб підекспертного) й ознак поведінки у ній дитини, прояв у поведінці підекспертного ознак індивідуальності. Для здійснення повного дослідження слід аналізувати ситуацію й поведінку в ній дитини в період часу, коли формувалися передумови для делікту, під час правопорушення й після протиправної події.

Процес дослідження документів на аналітичному етапі експертних досліджень щодо малолітніх й неповнолітніх полягає у виокремленні у документах різних груп ознак, які відображають індивідуальність дитини, рівень її психічного розвитку, умови виховання [95; 97; 99; 175, с. 55] й специфіки поведінки дитини в юридично значимій ситуації.

Документами, які можуть бути носіями такої інформації, є медичні документи, протоколи допитів рідних і знайомих, документи, що їх складають співробітники соціальних служб, офіційні документи (угоди батьків щодо порядку участі у вихованні дитини, свідоцтва про шлюб батьків, рішення суду про їх розлучення), для дітей, починаючи із дошкільного віку – документи, які відображають відвідування дошкільного закладу, студій розвитку, для школярів – відомості щодо відвідування школи, показання педагогів, шкільні характеристики.

Збройна агресія російської федерації проти України створила безпрецедентні виклики для національної системи захисту прав дитини. Після 2014, а щонайбільше, після початку повномасштабного вторгнення, до соціального сирітства, насильства в сім'ї, обмеженого доступу до якісної освіти додалися інші факти, серед яких травмування, вбивства, катування, сирітство, сексуальне насильство, використання дітей у збройному конфлікті, вербування для вчинення терористичних актів, примусова депортація, незаконне переміщення дітей з тимчасово окупованих територій [220, 228]. За словами спеціальної посланниці Генерального секретаря Ради Європи з питань становища дітей України Тордіс Гильфадоттір, кількість викрадених рф дітей більша за 19,5 тисяч [144]. Згідно з даними державної платформи «Діти війни», що створена Міністерством реінтеграції України, Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України, депортованими та/або примусово переміщеними станом на травень 2026 року є 20570 українська дитина. Станом на 31 травня 2026 року в Україну повернулися 2198 депортованих дітей. За даними цієї ж платформи, 705 дітей загинуло (за даними Офісу Генерального прокурора), 2231 є зниклими безвісти, 23 постраждало від

сексуального насильства [41].

Крім того, війна привнесла суттєві негативні зміни у життя дітей, що, діючи комплексно, серед іншого, стають причинами того, що неповнолітні й малолітні стають жертвами чи очевидцями злочинів або самі вчиняють кримінальні правопорушення. Аналіз наукових публікації значною мірою компліментарний нашим спостереженням. Це фактори впливу макросередовища (в країні, у громаді), в сфері освіти, в родині, змінені фактори внутрішньої позиції дитини та її психічного стану. Факторами, які суттєво впливають на умови розвитку дітей, згідно з результатами нашого пошуку є такі:

- вимушені переміщення, які тягнуть за собою інші негативні наслідки;
- ускладнення доступу дітей до соціальних і освітніх послуг, збільшення часу, проведеного on-line, порушення соціальної ситуації розвитку, збільшення частоти відзначених дітьми (й дорослими, які з ними взаємодіють) зниженого настрою, відчуття власного неблагополуччя, втрата інтересу до раніше цікавих справ, апатії, симптоми депресії, суїцидальні думки [111, 193, 216];
- негативні зміни в особистісному, емоційному і підтримуючому ресурсі дорослих членів родини, порушення структури родини [223];
- посттравматичні зміни в психіці дітей, які пережили й переживають обстріли, евакуацію, порушення ментального здоров'я [32, 196, 230];
- підвищений суїцидальний ризик дітей, які пережили травму внаслідок війни [109, 198].

Окрім перерахованого, життя українців змінюється разом із загальносвітовою тенденцією зростання ролі технологій, зменшення «живого» of-line спілкування, зумовлене стрімким розвитком технологій і пандемією COVID-19.

Прикладом такого сукупного впливу негативних явищ є історія підлітка, що вкоротив собі віку. При цьому наявність у дитини проблем ні рідня, ні вчителі не вбачали. Хлопчика тринадцяти років бабуся знайшла повішеним в своєму домі в одному із селищ. У цьому селищі до повномасштабного вторгнення хлопчик жив разом зі матір'ю, сестрою та батьками матері. Батько вихованням дітей не

займався. З початком війни матір хлопця з дітьми виїхала в місто, яке розташоване трохи далі від лінії фронту. На новому місці разом із цією родиною в одній квартирі мешкала і тітка хлопця зі своєю донькою. На новому місці проживання хлопець в школу не вступив, продовжував навчатися on-line в своєму селищі, не відвідував він і гуртків чи секцій, нових друзів не знайшов, хобі, окрім ігор в телефоні й перегляду мультфільмів «Аніме» не мав (матір про це захоплення не знала, вважала улюбленим мультфільмом сина твори Волта Діснея). Спілкувався хлопець з декількома своїми однокласниками, взаємодія, переважно, здійснювалася через спільні on-line ігри та чати в спільних з ними групах, під час поїздок хлопця до бабусі й діда в своє попереднє місце мешкання. Самогубство дитини стало повною несподіванкою для членів родини; матір і бабуся з дідусем говорять про те, що хлопець повадився як зазвичай, чекав скорої мандрівки з родиною. Проте, за результатами допитів дітей та відомостей, що містилися в телефоні підлітка, стало відомо, що спілкування хлопця з молодшою на два роки сестрою відбувалося з постійними конфліктами, водночас саме вона познайомила брата з небагатьма дітьми із селища, зокрема, і з дівчинкою, з якою у хлопця були нетривалі романтичні взаємини. Реальних зустрічей у юної пари було декілька, діти спілкувалися, переважно on-line. У ході такого спілкування між ними виник конфлікт, хлопець вважав, що дівчина йому не довіряє, зраджує тому закрила від нього свій аккаунт. У відповідь хлопчик закрив свій аккаунт і почав заводити нові знайомства в Telegram боті «Дайвінчик». У хлопчика упродовж тривалого часу був знижений настрій, який змінювався нетривалими періодами видимого гарного настрою (що його спостерігали товариші під час прогулянки селищем). Поганий настрій проявлявся у спілкуванні з дівчинкою, з якою в нього були стосунки, це були скарги на ницість життя, розмови про смерть, пересилання повідомлень, які дівчинку лякали. Дівчинка писала хлопчику про те, що він її лякає, вона плаче, просила припинити, а потім попросила перерви у спілкуванні. Хлопець обговорював свою романтичну проблему із товаришем, не розкриваючи усього змісту свого конфлікту з дівчинкою, врешті з причин, яких у збережених повідомленнях хлопчика

з'ясувати не вдалося, посварився й зі своїм товаришем, образив його. Сестра померлого хлопчика бачила, як за два дні до смерті брат дивиться «страшні відео», у ході допиту описувала його дратівливість, небагатослівність, небажання розкривати свої переживання, виходити до столу, де члени родини вітали діда з днем народження. Напередодні дня смерті у хлопця був день народження, він на цей день лишився у селищі у діда з бабою. Матір і сестра привітали підлітка по телефону, бабуса й дід зранку, ввечері бабуса принесла торт. Товариші в гості для привітань не приходили. У подарунок від рідних хлопець отримав гроші з огляду на його бажання придбати ноутбук, мав домовленість про те, що родина буде накопичувати кошти для цього. Хлопець, як слідує з довідки про навчання, що її надала школа, практично не долучався до on-line навчання близько місяця, матір і бабуса з дідом про це, вочевидь, не знали, відомостей про комунікацію класного керівника й матері немає. У день смерті хлопець не долучався до навчання, відмовився від прогулянки з товаришем, сказав, що буде виконувати домашнє завдання, відхилив пропозицію допомоги у виконанні «домашки», під час розмови товаришу було чути звуки якогось мультфільму. В повідомленнях хлопця, що збереглися в його телефоні, є діалог з товаришем, в якому ровесники намагалися збагнути причини поведінки дівчини, з якою так і не помирився підліток, далі – його висловлювання про свою нікчемність, про те, що він даремне образив дівчину й друга, про те, що він приносить усім нещастя; в одному із діалогів є вихваляння хлопчика про те, що він викупив велику кількість цигарок й відчуває змінений стан свідомості. Товариші хлопчика не змогли розпізнати сигналів небезпеки в його повідомленнях і реакціях, не помітили їх і дорослі, про місяць «прогулів» школи класний керівник матері певно не повідомив, в довідці про долучення учнів класу до занять хлопцю ставили прогули навіть після його смерті. Така історія дитини, що була вилучена зі звичного місця проживання, й не включена до нових груп спілкування, соціальних інститутів на новому місці мешкання. Маючи спотворену переважанням on-line спілкування «звужену» соціальну ситуацію розвитку, обмежене декількома товаришами коло спілкування, позбавлений підтримки з боку батька, не маючи емоційного

контакту з іншими дорослими членами родини, які хлопця любили й турбувалися за нього, але з огляду на зайнятість не розпізнали зниженого настрою досить тихого й неконфліктного підлітка, який не створював значних проблем, не знали про його переживання, про зміст контенту, який той переглядає, характер проблем. Настрій хлопчика погіршувався через невдачу у спілкуванні в його маленькій значимій групі, іншої значимої діяльності чи групи, де б хлопець міг компенсувати свої невдачі, він не мав [26].

Наведена вище історія вказує на необхідність змін в методичних підходах щодо визначення обсягу й змісту документальних вихідних даних, необхідних для проведення судових психологічних експертиз щодо дітей. Зокрема, інформативність таких традиційних іще декілька років тому джерел інформації про дитину, як характеристики з місця навчання й місця проживання, зменшується, офіційні документи з оцінками дітей часто не відображають ані реального рівня обізнаності дитини, ані, на жаль, її реальної включеності в навчальний процес. Натомість значно зростає цінність інформації, яку містять телефони й інші гаджети дітей, їх електронні щоденники, документи навчального закладу, які відображають форму роботи школи, відвідування дітьми навчального закладу чи долучення до on-line уроків, а також отримання неформальних відомостей про дитину від педагогів, наявність чи відсутність реального спілкування дитини в класі чи школі, способи отримання дітьми оцінок тощо.

Документальні вихідні дані мають містити важливу інформацію щодо умов розвитку дитини, рушійних сил її поведінки в юридично значимій ситуації, а також наслідків правопорушення, яке торкнулося дитини, для її розвитку. Цей перелік є результатом поєднання науково-методичних знань, що вже є усталеними в практиці, й знанням про те нове, що привносять у практику судової психологічної експертизи реалії життя. Це такі групи документів: офіційні біографічні; медичні документи; документи, які містять оцінки спеціалістів щодо умов та рівня психічного розвитку дитини і її поведінку; матеріали, які містять опис іншими особами умов та рівня психічного розвитку та поведінки дитини; власні тексти неповнолітнього, його письмове спілкування з іншими дітьми чи з

дорослими; інші продукти діяльності дитини та матеріали, що відображають діяльність дитини в юридично значимій ситуації [167, 168, 169, 170].

Офіційні біографічні документи: свідоцтво про народження дитини, довідки про місце проживання і склад її сім'ї, про вимушене переміщення, переїзди, про місце навчання і його зміну, навчальні досягнення: особова справа учня, свідоцтва навчальних досягнень, учнівські щоденники, електронні щоденники на фізичних носіях, документи, що містять відомості про позашкільні заняття (спортивні школи, студії, центрів естетичного виховання юнацтва, спеціалізовані навчальні центри тощо), угоди батьків про порядок участі у вихованні дитини, ухвали суду в разі наявності спору батьків щодо участі у вихованні підекспертного й довідки, акти, рішення суду, що містять відомості про притягнення батьків підекспертного до відповідальності за невиконання обов'язків із виховання і навчання дитини; документи, що містять відомості про розслідування правоохоронцями порушень поведінки підекспертного до віку настання кримінальної відповідальності. Часто у відповідь на запит про надання інформації про позашкільну освіту дитини експерт отримує відомості про її відсутність, а відомості про успішність меншою мірою відображають загальноосвітній рівень дитини. Ця інформація має бути порівняною із іншими відомостями. У нашій практиці траплялися й випадки, коли частина документів була втрачена через обстріли й пожежі. У такому разі зростає значущість повідомлень рідних неповнолітнього й самої дитини, які мають бути піддані порівнянню.

Медичні документи: медична картка амбулаторного хворого на ім'я дитини («Історія розвитку дитини»), яка містить важливу інформацію щодо перинатального, інтранатального періоду життя, періоду новонародженості, раннього психомоторного розвитку підекспертного. Цей документ може містити відомості щодо недостатнього харчування, догляду і лікування, складних соціально-побутових умов родини, порушення адаптації після психотравматичних подій тощо; медичні картки стаціонарного хворого чи витяги з них (ця інформація може не відповідати змісту розповіді батьків

підекспертного); документи, які відображають результати медичного огляду дитини після вилучення з родини (за наявності); документи, які відображають звернення дитини до фахівців у сфері психічного здоров'я. Медичні документи опосередковано відображають певні аспекти життя (у тому числі – кризові), поведінки, умови розвитку дитини; містять інформацію щодо наявності чи відсутності порушень психічного здоров'я (у разі наявності відомостей про наявність у дитини психічного розладу, відставання розумового розвитку, розладів аутистичного спектру має проводитися комплексна психолого-психіатрична експертиза).

Документи, що містять оцінки спеціалістів щодо умов і рівня психічного розвитку дитини та її поведінки. Це можуть бути психолого-педагогічні характеристики, акти оцінки рівня безпеки дитини, висновки спеціалістів-психологів, висновки про комплексну оцінку розвитку дитини, довідки або висновки інклюзивно-ресурсного центру, органу опіки й піклування, довідки про проходження дитиною реабілітаційних (психокорекційних) освітніх програм, результати психодіагностичних досліджень, документи, складені за результатами пробації.

Протоколи допитів (показання) інших осіб (свідків, потерпілих, інших підозрюваних), які мають якийсь стосунок до дитини: родичі, сусіди, педагоги тощо. У цих документах мають бути зафіксовані відомості, що відображають їхні знання про підекспертну дитину, її розвиток та поведінку в юридично значущій ситуації. Експертний аналіз такої інформації полягає у виділенні найбільш повторюваних смислових елементів (ознак) щодо особливостей психічного розвитку й індивідуально-психологічних особливостей дитини. Для експертного аналізу показань свідків найбільшу інформаційну цінність мають відомості, які відображають хід психічного розвитку неповнолітнього, умови його виховання, основні інтереси, звички, хобі (зокрема й у період, що безпосередньо передував подіям делікту, який розслідується), характеристики референтної групи, особливості ухвалення життєвих рішень, способи реагування в проблемних ситуаціях, наявність і характеристика планів на майбутнє. Особливого значення

такі документи набувають за обставин, коли частину офіційних документів втрачено. У такому разі, попри наявність відмінностей в суб'єктивних показаннях, за результатами психологічного аналізу множини показань можливо виокремити значимі елементи інформації щодо умов розвитку дитини.

Документи, отримані у процесі слідчих дій з електронних пристроїв підекспертного (з електронних пристроїв, якими він користується). Це можуть бути власні тексти неповнолітнього, листування, публікації у соціальних мережах та в інших інтернет-ресурсах (зокрема, інтернет-платформах), записки, щоденники, звуко-фото чи відеофіксація діяльності підекспертного або його взаємодії з іншими людьми (зокрема, ровесниками); інформація, зафіксована в папках «Збережене», «Вибране» тощо (словесні тексти, звукові чи відеозвернення, монологи, послання); інформація щодо користування платформами знайомств, історії пошукових запитів браузера. Ці матеріали містять ознаки внутрішніх спонукань підекспертного, безпосередні враження щодо минулих і поточних подій його життя, фантазії, мрії, про особисте ставлення до явищ дійсності чи окремих людей, копінг-стратегії, особливості взаємодії із представниками референтної групи з особами, що могли впливати на формування мотивації, пов'язаної із протиправними діями щодо виникнення проблем через користування ігровими сайтами, сайтами знайомств чи месенджерами тощо).

Стосовно цієї групи документів необхідно враховувати суттєві перестороги. Перша з них – заборона самостійного збирання експертом матеріалів. На практиці це означає заборону самостійно вивчати технічні засоби (гаджети) підекспертних. Належними документами для проведення експертного дослідження є протоколи огляду, завірені скриншоти інтернет сторінок, інформація, збережена на фізичних носіях (оптичний диск, карта пам'яті тощо), які відібрані, зафіксовані замовником експертизи у належному процесуальному порядку (акт огляду, висновки експертів комп'ютерно-технічних досліджень). Друга – стосується встановлення авторства текстів, ідентифікації осіб, чие мовлення зафіксоване у звукових файлах, а також осіб, які зафіксовані на фото чи

відеозаписах. Вони мають бути встановленими у процесуальному порядку, оскільки до компетенції експерта-психолога ідентифікація зовнішності, голосу не належить. Ця пересторога набуває особливої актуальності у зв'язку зі стрімким зростанням обсягу застосування технологій штучного інтелекту. На нашу думку, у таких випадках доцільним є призначення комплексних експертиз [168, 170].

Предмети, створені дитиною, чи документи, які їх фіксують: малюнки, ескізи, фото виробів, робочі зошити, створені ігри тощо. Відображають коло інтересів, хобі, рівень розвитку моторної і когнітивної сфери, індивідуальність дитини, особливості ставлення до оточення і навколишнього середовища, емоції, почуття, способи соціалізації, сфери діяльності, у яких дитина успішна, копінг-стратегії.

Інші документи, що містять відомості про діяльність дитини в юридично значущій ситуації: статті, відеозаписи програм (ток-шоу), у яких висвітлено події, які є предметом розслідування у кримінальному провадженні. Використання цих відомостей має ті ж застереження щодо способу їх отримання, як і знімки з екранів, – це мають бути надані ініціатором призначення експертизи матеріальні носії інформації. Не слід очікувати від цих джерел об'єктивного висвітлення інформації, вони мають цінність як предмет обговорення з підекспертним щодо його ставлення до оприлюднення відомостей про нього, впливу оприлюднення на трансформації системи відношень тощо.

Протоколи процесуальних дій за участю дитини й додатки до них (допиту, слідчого експерименту). Вступна частина процесуальної дії, мета якої – створити психологічний контакт з дитиною, створити у неї відчуття безпеки, а також заключна, яка покликана «вивести» дитину із ситуації протиправного діяння, переключити увагу на повсякдення, перспективи може містити інформацію про умови життя й розвитку, риси індивідуальності. Основна частина допиту (слідчого експерименту) фіксує версію дитини щодо події, яка є предметом розслідування у провадженні. Містить важливу інформацію щодо ознак протиправної події, поведінки у ній дитини й інших фігурантів, інформацію про

емоційне реагування дитини на подію.

Висновок спеціаліста-психолога, який брав участь у допиті, може містити інформацію про специфічне реагування дитини, думки спеціаліста щодо її стану.

Протокол прийняття заяви про вчинене правопорушення, рапорт про приймання такої заяви містить відомості про версію події особи, яка звернулася із заявою про вчинене правопорушення, орієнтувати щодо часу його вчинення й часу, коли про нього повідомлено правоохоронцям.

Висновки судових експертів залежно від виду експертизи можуть містити: відомості про об'єктивні ознаки правопорушення, його наслідки для потерпілої дитини (наявність шрамів, рубців, гематом і саден, що виникли в різний час, ознак на користь сексуального контакту); про особливості поведінки підозрюваної дитини (кількість, локалізація, характер тілесних ушкоджень потерпілого) – у висновку судової медичної експертизи; контент, яким зафіксований перебіг чи ознаки протиправної події – у висновках комп'ютерно-технічних експертиз (за фактами катування, сексуальної експлуатації дитини); інформацію про те, що на знімках, відеозаписах зафіксовані певні особи (потерпілі, їх кривдники – у висновках фототехнічної та портретної експертиз), інформацію про те, що у звукозаписах зафіксовано мовлення потерпілих чи їх кривдників – у висновках експертиз відео- звукозапису тощо.

Наведемо приклади важливої інформації в різних групах документів:

– у медичних документах: в «Історії розвитку дитини» на ім'я потерпілої містилася інформація про невиконання матір'ю дівчинки настанов медичної сестри щодо годування немовляти спеціальними сумішами, а не коров'ячим молоком (в звітах медичної сестри містилася інформація про те, що матір посилялася на відсутність надходжень коштів, належних як соціальна допомога по народженню, а потім – на витрачання цих коштів на повернення власних боргів). У результаті дівчинку госпіталізували до педіатричного відділення районної лікарні з приводу гіпотрофії аліментарного генезу, перинатальної енцефалопатії, синдрому тонусних порушень, дефіцитарної анемії. Після нормалізації маси тіла виписана, у подальшому неодноразово

отримувала безкоштовне харчування (у віці 3 міс., 9 міс.). Констатовано негативне ставлення матері до медичного огляду дитини. Після завершення малюкового періоду записів в медичні картці вкрай мало [28]. Зміст медичного документу містить суттєві ознаки вкрай низького виховного потенціалу матері, її соціальної неспроможності й безвідповідальності, указівки на користь того, що дитина могла бути бездоглядною;

— з протоколів допиту свідка: біологічної бабусі потерпілої відомо, що батьківство біологічного батька дівчини не зафіксовано. Дівчинка до піврічного віку перебувала в педіатричних відділеннях лікарень, оскільки була контактною з приводу туберкульозу матері, близько двох років (до народження молодшого брата) виховувалася в родині матері, а потім нібито з причини тяжких матеріальних умов жінка передала дівчинку свекрусі. Бабуся розповіла про специфіку пристосування дівчинки до садочку, шкільного навчання, описала побутові навички, які опанувала дитина. Коли дитина мала 11 років, матір, яка почала співмешкати з іншим чоловіком, забрала доньку від бабусі, забороняла ходити до неї в гості, дитина приходила до баби тихцем, скаржилася, що матір примушує її готувати їсти для всієї родини, прибирати в хаті, вітчим б'є. Відомості, подані бабусею, відповідали розповіді дитини про умови її життя, відомостям медичних документів про розвиток в період немовляти, звіту соціальної служби про патронат родини матері в перший рік життя дівчинки [25]. Як бачимо, у змісті повідомлень свідка є низка суттєвих змістовних елементів: щодо відсутності соціальної відповідальності матері та її вкрай низького виховного потенціалу; відсутності належних умов для розвитку потерпілої в родині матері; ознаки експлуатації дитини в родині матері; передумов, які створювали умови для того, аби дитина стала жертвою сексуального насильства — емоційне відторгнення з боку матері, експлуатування дитини, фізичне насильство, ізоляція (заборона відвідувати бабусю й бачитися з батьком);

— в офіційних документах: у нотаріально засвідченій угоді, укладеній батьками потерпілого хлопчика в період повномасштабного вторгнення рф в Україну в м. Дніпро, матір і батько узгодили проживання дитини почергово у

кожного з батьків. При цьому право приймати рішення щодо освіти й лікування дитини, обов'язки по їх сплаті узяв на себе батько, а матір буде зустрічатися з дитиною згідно свого бажання. В угоді вказано також, що вона укладається у зв'язку з виїздом матері за кордон. У характеристиці матері, складеній у тому ж році в старостаті одного із селищ Дніпропетровської області вказано, що син відвідує матір час від часу. Як слідує з довідки про місце проживання, хлопчик мешкає в квартирі з батьком і бабусею в м. Дніпро [27]. Як видно, офіційні документи містять низку відомостей на користь виховання дитини в неповній родині, усунення матері від виконання своїх обов'язків.

Іншими вихідними даними щодо умов розвитку дитини та її поведінки в юридично значимий період часу є *експертне обстеження дитини*, що складається зі спрямованої бесіди, експериментально-психологічного обстеження упродовж яких застосовується включене спостереження.

Індивідуальний план бесіди складається з урахуванням даних матеріалів справи про ознаки ситуації, віку підекспертної дитини, робочих гіпотез відносно його індивідуально-психологічних особливостей та рівня психічного розвитку, сформульованих на підставі інформації, отриманої з документа про призначення експертизи й наданих на дослідження документів. Структурно діалог експерта з дитиною поділяється на три розділи: знайомство, бесіда щодо життєвого шляху дитини і бесіда щодо обставин делікту (у вчиненні якого підозрюють дитину/яке вчинене щодо дитини).

У додатку Б.2 нами пропонується узагальнений план експертної бесіди з дитиною, яка структурована відповідно до правил проведення діагностичного інтерв'ю з дитиною та завдань експертного дослідження неповнолітніх у кримінальному провадженні. Вона складається з п'яти частин:

- вступна частина, мета якої знайомство, встановлення контакту з дитиною, створення умов для емоційного і фізичного комфорту;
- бесіда щодо життєвого шляху, мета якої — з'ясування історії життя дитини у її викладі, внутрішньої позиції дитини, її загальної обізнаності, сформованості комунікативних навичок, рівня вікового розвитку, наявність

порушень поведінки, самооцінки, ставлення до майбутнього.

– бесіда по суті юридично значимої ситуації, мета якої – з’ясувати історію протиправної події у її розвитку з позиції дитини, включно з її ставленням до подій, своїй дії та інших людей. Ця частина бесіди поділяється на самозвіт щодо протоситуації, докримінальної, кримінальної й посткримінальної стадії делікту, про період часу, що стосується періоду досудового розслідування й судового розгляду.

– завершальний етап, мета якого «повернення» дитини до її щоденного життя.

Результати експертної бесіди відповідно до принципу об’єктивності дослідження, з урахуванням обмежень цього методу [105, с. 109] порівнюються з даними, отриманими за допомогою інших методів.

Для виконання завдань судової психологічної експертизи дітей з метою сприймання та фіксації емпіричних вихідних даних щодо зовнішніх компонентів її діяльності нами пропонується загальний план *спрямованого спостереження*, який містить основні параметри спостереження, про які йшлося попередньому підрозділі: щодо загального вигляду, навичок самообслуговування, особливостей пантоміміки і моторики, специфіки комунікативних компетенцій й особливостей взаємодії з іншими людьми, специфіки мовленнєвої поведінки, особливості міміки, прояви окремих рис індивідуальності й функціонування емоційно-вольової сфери, проявів захисних тактик, пізнавального інтересу, розумової працездатності, втомлюваності, ставлення до особи, яка дитину супроводжує, здатності відстоювати свою позицію, ставлення до подій, які є предметом розслідування у провадженні. Перелік ознак, які мають стати предметом більшої уваги експерта має варіації залежно від віку підекспертного, експертних завдань та експертних гіпотез (версій). Детальний план спрямованого спостереження подано в додатку Б.1.

Експериментально-психологічне обстеження дитини здійснюється відповідно до плану, створеного на підготовчому етапі експертизи, відповідно до експертних завдань, експертних гіпотез (версій), віку підекспертного. Обрані

експериментально-психологічні методи мають відповідати вимогам щодо експертних методик (дотримання прав людини, рентабельність), етичним вимогам психодіагностичного дослідження [44, 120], основними з яких, окрім професійності психолога, є принцип благополуччя обстежуваного, інформування обстежуваного про мету дослідження, дотримання суверенних прав особи (отримання усвідомленої згоди обстежуваного чи його законного представника), конфіденційність, морально-позитивний ефект дослідження, відповідальності.

Застосовуючи експериментально-психологічні методи, необхідно враховувати те, що у разі, якщо дитина є потерпілою від злочину, ситуація експертної бесіди повертає її до психотравмуючої ситуації. Це саме по собі може стати додатковим негативним фактором, який порушує емоційне благополуччя й знижує розумову працездатність. З огляду на це й вікові особливості молодших дітей, кількість завдань, які дитина у змозі продуктивно виконати в межах одного дослідження, обмежені. Вимоги етичних принципів психологічних досліджень щодо дітей ставлять експерта-психолога перед потребою (за можливості) виконати усі необхідні експериментальні випробування в межах одного експертного дослідження. Ці обставини вимагають бути ретельним у підборі методів. Методами психодіагностичних досліджень, які б не уражали психологічне благополуччя дитини та надавали б експертові максимальну інформацію (згідно з принципом повноти дослідження), можуть бути ті, що побудовані за принципом «функціональних проб», які дозволяють змодельовати реальну людську діяльність, проєктивні малюнкові методи.

Орієнтовний перелік психодіагностичних методів щодо дитини такий:

- методи дослідження психологічних особливостей та індивідуальних властивостей процесу сприймання (предметність, об'єм, константність, ілюзії тощо); методи дослідження психологічних особливостей пам'яті; дослідження рівня інтелектуального розвитку Дж. Равена (кольоровий варіант шкал прогресивних матриць Равена); методи дослідження рівня та перебігу процесів мислення (класифікація, виключення, виокремлення суттєвих ознак, утворення простих та складних аналогій, пояснення метафор, прислів'їв, визначення

закономірностей тощо; «Дошка форм Сегена» (дослідження рівня розумового розвитку дітей); діагностика рівня інтелектуального розвитку Векслера (шкали виміру інтелекту, субтести); метод навчаючого експерименту (оцінка розумового рівня та визначення зони найближчого розвитку);

- тест кольорового вибору Люшера та його модифікації;
- малюнкові методи (залежно від віку і життєвого контексту: «Людина під дощем», «Дім, будинок, людина», «Неіснуюча тварина», «Малюнок сім'ї»);
- метод Рене Жиля; метод незакінчених речень (дитячий варіант);
- опитувальник А. Є. Лічко (ПДО); 16-ти факторний особистісний опитувальник Кеттелла, (варіант для дітей); дослідження самооцінки за методом Дембо-Рубінштейна [141, 194].

Бесіда з батьками (кимось із батьків чи іншим родичем, який є представником дитини) є факультативним етапом аналітичного дослідження. Структурно така бесіда зазвичай складається з двох частин: бесіди щодо історії життя дитини й щодо обставин, пов'язаних із ситуацією делікту. Перша частина має на меті з'ясування особливостей перинатального, раннього розвитку дитини, особливостей розвитку до часу настання юридично значимої події, яка цікавить слідство (суд). В експертизах, призначених у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами неналежного виконання батьківських обов'язків, за фактами сексуальної експлуатації/сексуального насилля, значиму інформацію щодо умов розвитку дитини та наслідків для неї неналежних умов догляду й виховання часто можуть надати особи, які стали опікунами дитини після вилучення її з родини батьків. Діагностична бесіда із опікунами дитини у ході проведення судово-психологічних експертиз, призначених за фактами неналежного виконання батьками обов'язків по догляду за дитиною має на меті виявлення ознак психологічних фактів, які указують на наявність психологічних «слідів» неправильних умов виховання. Часто батьки (опікуни), не маючи відомостей щодо кримінальної стадії делікту – ситуації, яка порушила права дитини, мають відомості про поведінку дитини після подій, тобто, можуть надати інформацію (вихідні дані) про прояви в поведінці дитини наслідків

психотравмувальної ситуації. Тому бесіда з батьками (опікунами) дитини щодо юридично значимої події, переважно стосується наслідків протиправної ситуації для дитини (наявності ураження психічного розвитку, психотравмувального впливу події на дитину тощо), розуміння психологічних мотивів поведінки неповнолітнього.

Бесіда з батьками (іншим представником дитини) проводиться у відсутність дитини. У додатку Б.3 подано узагальнений план бесіди з батьками (одним із них) неповнолітнього щодо психологічного анамнезу дитини та щодо юридично значимої ситуації.

Отже, сукупність вихідних даних, джерелами яких є психологічний аналіз наданих документів, експертне психологічне обстеження дитини й бесіда з опікуном (законним представником) дитини надає можливість встановлення суттєвих ознак психологічних фактів щодо історії життя дитини, рівня її вікового розвитку й індивідуальності; особливостей поведінки дитини в обставинах, що належать до протиправної ситуації, яка є предметом розслідування (судового розгляду); трансформації ходу розвитку дитини внаслідок протиправної ситуації, учасником чи очевидцем якої стала дитина.

Висновки до розділу 2

1. Визначено, що *принципами судової психологічної експертизи дітей* є основоположні засади, ідеї, що постулюють сутність і спрямованість діяльності експерта-психолога, визначають основні правила дослідження об'єктів експертизи, є орієнтирами у виборі методів, способів взаємодії експерта з учасниками процесу, пошуку шляхів удосконалення й оптимізації роботи, які визначаються принципами судової експертизи, принципами дружнього до дитини правосуддя та психологічного дослідження дітей. Загальні правові принципи судово-експертної діяльності визначають основні засади її здійснення,

а спеціальні принципи, становлячи із ними одну систему, конкретизують й доповнюють загальноправові, наповнюють їх реальним змістом для експерта певної спеціальності.

Загальноправовими принципами судової психологічної експертизи неповнолітніх є принципи верховенства права, дотримання найкращих інтересів дітей, законності, об'єктивності й повноти дослідження, незалежності та методологічної самостійності судового експерта, науковості, компетентності, допустимості використаних методів, дотримання експертом професійної етики.

Спеціальними – є принципи психологічного дослідження: детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку, системності, а також підходи до судового експертного дослідження дитини, в яких конкретизуються названі загальнопсихологічні принципи: вікового підходу, рівневого аналізу, взаємодії особистісних та ситуаційних (перемінних) факторів, контекстуальності.

2. Показано, що діалектичний та формально-логічні методи дослідження (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування), загальнопізнавальні наукові методи (порівняння, опис, спостереження, вимірювання, експеримент, моделювання, формалізація, побудова гіпотез) й окремі методи судового психологічного дослідження (спрямоване спостереження, діалогові методи, біографічний метод, контент-аналіз, герменевтичний метод, метод вивчення продуктів діяльності (творчості), психодіагностичні методи) стосовно судової психологічної експертизи неповнолітніх набувають специфіки застосування відповідно до об'єкта та принципів дослідження. Систематизовано й узагальнено параметри спрямованого спостереження, план експертної бесіди з неповнолітнім підекспертним та його законним представником.

3. Сформульовано поняття методики судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні, як спеціального методу пізнання. Визначено, що вона є типовою методикою, а її основним призначенням – формування, уніфікування вирішення експертних завдань, що постають перед експертом-психологом у зв'язку із призначенням судових психологічних

експертиз щодо дітей. Запропоновано структуру методики судової психологічної експертизи, в ході якої здійснюється дослідження дитини, та методики комунікативної діяльності неповнолітнього в ситуації процесуальної дії.

4. Обґрунтовано необхідність коректного використання термінів у ході проведення судових психологічних експертиз й формування узгодженої позиції судових експертів психологів щодо понять судової психологічної експертизи дітей у кримінальному провадженні. Запропоновано поняття *компетенції судового експерта психолога* щодо судово-психологічної експертизи неповнолітніх, як коло повноважень у процесі вирішення питань стосовно рівня, умов і специфіки розвитку дитини, її індивідуальності, визначене процесуальним законом й предметом судової психологічної експертизи неповнолітніх.

5. Запропоновано дефініцію *вихідних даних для проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх*, як сукупність інформації, яка використовується експертом для визначення предмету, завдань конкретної експертизи, підбору методів та здійснення процесу дослідження. Визначено, що носіями (джерелами) вихідних даних є документ про призначення експертизи (дослідження) і об'єкти дослідження: неповнолітня особа, щодо якої проводиться експертиза, документи, надані на дослідження, й доросла особа, що є законним представником дитини. Надано характеристику груп вихідних даних, їх ознак, інформації, носіями якої вони є, і способів її отримання. Показано наявність суттєвих змін у видах документів, які містять інформацію, значиму для проведення експертного дослідження у зв'язку зі збільшенням ролі технологій і гаджетів у житті дітей та змін умов життя, зумовлених повномасштабним вторгненням російського агресора в Україну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Авдєєва Г. К. Методика експертна. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / гол. редкол. В. Ю. Шепітько. Харків, 2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. С. 475–476.
2. Академічний тлумачний словник української мови : в 11 т. / гол. редкол. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 2 : Г–Ж / ред. тому П. П. Даценко, Л. А. Юрчук. 1971. 550 с.
3. Академічний тлумачний словник української мови. Т. 1 : А–В. / гол. редкол. тому Й. П. Горещкий. URL: <https://lnk.ua/T81smfgDr> (дата звернення: 28.02.2026).
4. Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В. Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 481–484. URL: <https://dspace.nncise.org.ua/handle/123456789/833> (дата звернення: 13.06.2023).
5. Алікіна Н. В., Ковальова З. С. Експертиза судово-психологічна / *Юридична енциклопедія* : в 6 т. Київ : Укр. енцикл., 1999. Т. 2 : Д–Й. 744 с. С. 343–344.
6. Андросюк В. Г., Волошина О. В. Поняття «компетентність» і «компетенція» в контексті формування комунікативної майстерності професіонала. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2020. С. 144–147. URL: <https://lnk.ua/Q2HsItUOR> (дата звернення: 25.02.2026).
7. Антонюк П., Сорока І. Питання належного використання криміналістичної термінології. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи* : мат. міжвідом. наук.-практ. конф. 2023. С. 74–77. URL: https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/ksm/2023/mater_konf_251122.pdf (дата звернення: 16.02.2026).
8. Антонюк П., Сорока І. Сучасний стан формування криміналістичної

термінології. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики* : мат-ли всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.). Одеса : «Юридика», 2024. 536 с. С. 36—40.

9. Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта. *Криминалистика и судебная экспертиза* : республ. межведом. сб. науч. и науч.-метод. работ. Киев, 1968. Вып. 5. С. 136—145.

10. Балинська О. М., Ященко В. А. Принципи діалектики та метафізики (формальної логіки) у праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. Вып. 3. С. 259–268. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2017_3_28 (дата звернення: 13.12.2025).

11. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология : учебник. Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. 596 с.

12. Бараняк В. М. Принцип незалежності судового експерта: аналіз законодавства у сфері судово-експертної діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 850. С. 469–472. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_850_70 (дата звернення: 26.02.2026).

13. Баулін О. В. Поняття «Експерт» і ефективність понятійного апарату кримінального провадження. URL: <https://lnk.ua/XJBnhVGRT> (дата звернення: 16.02.2026).

14. Бевзюк Н. П. Основи герметики : методичні вказівки. Одеса : ОНУ, 2019. 52 с.

15. Біленчук П. Д., Ковальова В. В., Шульга О. О., Стрілець Г. А. Сучасна класифікація методів судової експертизи. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58 (2). С. 118–123. URL: <https://lnk.ua/0pgg0vjMu> (дата звернення: 06.10.2024).

16. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 142 с.

17. Бриль К. І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.

18. Бугаєць Т., Гриценко Л., Ковталюк Н., Козлова А., Пашко Н. Робочий зошит учасника/ці тренінгу «Особливості залучення та роль психолога у процесуальних діях за участі дитини в межах кримінального провадження». Київ, 2024. 75 с.
19. Будзинська А. Як опитувати дитину : poradnik dla fachowców, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих / пер. з польськ. URL: <http://www.ccf.org.ua/irc/all/view/221> (дата звернення: 06.10.2025).
20. Буряк Т. М., Примуш Д. М. Межі компетенції експерта щодо застосування строків позовної давності при проведенні економічної експертизи у справах про стягнення кредитної заборгованості з позичальників. *Криміналістичний вісник*. 2022. № 37 (1). С. 90–100. DOI: 10.37025/1992-4437/2022-37-1-90 (дата звернення: 13.12.2025).
21. Ващук О. Сучасна взаємодія судових експертів, криміналістів і журналістів: виклики і перспективи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2024. Вип. 4 (37). С. 10–28. DOI : 10.32353/khrife.4.2024.02 (дата звернення: 13.12.2025).
22. Велика українська енциклопедія. Тематичний словник гасел з напрямку «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / укл.: А. В. Арістова, А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь : «Перун», 2005. URL: https://ukrainian_explanatory.academic.ru (дата звернення: 20.12.2024).
24. Визнання угод недійсними: психолог розбереться? URL: <https://lnk.ua/0pgg0vjMu> (дата звернення: 28.02.2026).
25. Висновок експерта № СЕ-19/105-25/10589-ПС від 07.11.2025 р. / Архів Донецького НДЕКЦ МВС України.
26. Висновок експерта № СЕ-19/105-25/2895-ПС від 22.08.2025 р. / Архів Донецького НДЕКЦ МВС України.
27. Висновок експерта № СЕ-19/105-26/1048-ПС від 30.03.2026 р. / Архів

Донецького НДЕКЦ МВС України.

28. Висновок експерта № 2100 від 08.01.2020 р. / Архів Полтавського відділення ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса».

29. Висновок експерта № СЕ-19/105-25/10586-ПС від 07.11.2025 р. / Архів Донецького НДЕКЦ МВС України.

30. Вікова психологія : навч. посіб. / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. Київ : ТОВ «Центр учбової літератури», 2012. 384 с.

31. Вікова психологія: періодизації вікового розвитку : навч.-наоч. посіб. для здоб. ступеня вищої освіти бакалавра спец. «Психологія» освітньо-професійної програми «Психологія» / укл. : Г. О. Горбань. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2025. 45 с.

32. Вплив війни та вимушеного переселення на психічне здоров'я дітей і підлітків (огляд літератури) / Н. Сохор, О. Ясній, О. Сماشна, Н. Гашімова. *Психосоматична медицина та загальна практика*. 2024. Т. 9, № 1. Арт. 471. DOI: 10.26766/pmgrp.v9i1.471 (дата звернення: 03.10.2025).

33. Галунько В. Принцип верховенства права: лекція. URL: <https://www.ssaals.com.ua/pravo/10480/10480/#gsc.tab=0> (дата звернення 09.04.2026).

34. Ганс-Георг Гадамер. Герменевтика. Істина і метод. *Основи філософської герменевтики*. Т. 1. / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : «Юніверс», 2000. 464 с.

35. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. / пер. з англ. Львів. Видавництво Старого Лева, 2023. 420 с.

36. Головатий С. П. Про потребу укладання словників української правничої термінології. *Українське право*. 1994. № 1. С. 52–58. URL: <https://lnk.ua/EJ7kdAqM6> (дата звернення: 13.12.2025).

37. Гріньова О. М., Терещенко Л. А. Дитяча психодіагностика: навч.-метод. посіб. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 227 с.

38. Данильчук Л., Адамчук А. Методологічні принципи дослідження проблеми професійної діяльності психологів із дітьми внутрішньо переміщених осіб у полікультурному середовищі. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія*. 2025. Вип. 1 (66). С. 41–45. DOI: 10.32689/maup.psych.2025.1.6 (дата звернення: 16.02.2026).
39. Данильчан О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень. Харків, 2019. 368 с.
40. Дереча Л. М. Професійна етика судового експерта. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : мат. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створ. ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). Харків, 2013 : Право. С. 12–13.
41. Діти війни. *Державна платформа*. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 26.09.2025).
42. Дорошенко О. Ф. Межі компетенції судового експерта у цивільному процесі з розгляду спорів, пов'язаних із порушенням прав інтелектуальної власності. *Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності: теорія і практика*. 2009. Вип. 1. Київ. С. 28–49. URL: <http://ndiiv.org.ua/Files2/sudova1.pdf> (дата звернення: 13.12.2025).
43. Дробот О. В. Методичні рекомендації з написання дисертаційних досліджень : для здоб. ступеня д-ра філос. Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського зі спеціальності «Психологія». Київ : Талком, 2025. 40 с.
44. Етичний кодекс психолога. URL: <https://lnk.ua/zRJA3AncM> (дата звернення: 29.07.2025).
45. Єгорова Т. М., Євсюков О. Ф. Методологія судово-психологічного дослідження : звіт про НДР (остаточ.) / кер. Т. М. Єгорова. № ДР 0122U001920. Харків, 2024. 259 с.
46. Журавльова М. О., Ласунова С. В. Бордан О. Д. Розробка науково-методичних рекомендацій щодо опитування / допиту дитини під час проведення процесуальних дій. Звіт про НДР (остаточ.). № ДР 0123U100930. 266 с.

47. Завадська Н. Перспективи використання можливостей семантико-текстуальної експертизи у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості неповнолітніх осіб. *Судово-лінгвістична експертиза в умовах воєнного стану* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 листоп. 2025 р.). Харків, 2025. С. 56–58. URL: <https://lnk.ua/6MjGoOWjg> (дата звернення: 16.02.2026).

48. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

49. Зелені кімнати : рекомендації до обладнання / Н. П. Бочкор, О. В. Даценко, К. Б. Левченко та ін. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 28 с. URL: [a169-ef16455cc24f/content](https://lnk.ua/a169-ef16455cc24f/content) (дата звернення: 01.08.2024).

50. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.

51. Зязюн І. А. Філософія поступу і прогнозу освітньої системи. Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи : монографія. Київ, Глухів : РВВ ГАПУ, 2005. С. 10–18.

52. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень в установах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 17.07.2017 р. № 591 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

53. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: наказ Мін'юсту України від 12.12.2011 р. № 3505/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

54. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказ. Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

55. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Дніпропетровськ : Видавництво Маковецький, 2015. 191 с.
56. Калінін Л. В. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами технології паралельного читання. *Теорія та методика управління освітою*. 2012. № 9. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/11240> (дата звернення: 13.12.2025).
57. Калюжна Л. Б. Використання біографічного методу для дослідження творчості Василя Симоненка. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2014. II (10), Is. 20. URL: www.seanewdim.com (дата звернення: 13.12.2025).
58. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей : прийм. Комітетом Міністрів Ради Європи 17.11.2010 р. і пояснювальна записка. 95 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення: 01.09.2025).
59. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін. Юре», 2007. 528 с.
60. Ковкіна Є. В. Оволодіння термінологічною лексикою як умова успішного вивчення криміналістики. Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. *Міжпредметні зв'язки* : тези XIX Міжнар. наук.-практ. конф. Харків : ХНУ імені Каразіна, 2015. С. 71–73.
61. Кодекс етики судового експерта ТОВ «Судова незалежна експертиза України»: затв. наказ. дир-ра ТОВ «СНЕУ» від 30.12.2014 р. № 56. URL: <https://ekspertiza.com.ua/uk/kodeksetyky-sudovoho-eksperta> (дата звернення: 01.08.2024).
62. Кодекс суддівської етики : затв. на XI черговому з'їзді суддів України 22.02.2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1730-13/print> (дата звернення: 28.02.2026).
63. Козлова А.Г. Особливості відтворення дитиною перебігу злочину. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів*

проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 черв. 2020 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусаров, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 138–141.

64. Коломієць Т. В. Профілактика емоційного вигорання судових експертів в умовах воєнного стану. *Криміналістика та судова експертиза у XXI столітті* : матеріали всеукр. наук.-практ. семінару (м. Київ, 30 травня 2024 р.). Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2024. С. 97–101.

65. Комар Т. В., Афанасенко В. І. До проблеми методу дослідження творчого потенціалу особистості. *Scientific Journal «Psychology Travelogs»*. 2021. Is. 1. DOI : 10.31891/PT-2021-1-1 (дата звернення: 13.02.2026).

66. Конвенція про права дитини. від 20.11.1989 р. зі змін., схвал. резолюц. 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1995 р.: ратифік. пост. ВР від 27.02.91 р. № 789-XII URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення: 21.08.2025).

67. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства, від 25.10.2007 р. ратифік. ВР України 20.06.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 07.09.2025).

68. Кондратенко Н. Ю. Методика формування комунікативної компетентності майбутніх журналістів на засадах лінгвокультурології: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.02. Теорія та методика навчання (українська мова). Київ, 2018. 237 с. URL: <https://lnk.ua/NmuUr49rZ> (дата звернення: 13.05.2026).

69. Коновалова В. О., Шепітько В. О. Компетенція судово-психологічної експертизи. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / гол. редкол. В. Ю. Шепітько. Харків, 2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. 925 с. С. 388–389.

70. Кононенко С. А. Системний підхід та ціннісна сфера: теорія існування К. Грейвза. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2014. Вип. 1. С. 215–233. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstreams/1060e158-48bf-42f2-8>

(дата звернення: 17.02.2026).

71. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змінами та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 02.12.2025 р.).

72. Концептуальні засади судової експертології : монографія / за заг. ред. Е. Б. Сімакової-Єфремян. Харків : Біотехкнига, 2025. 408 с.

73. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. Львів : Вища школа, 1987. 143 с.

74. Красницька А. В. Вимоги, що ставляться до застосування юридичних термінів у нормативно-правових актах. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : мат-ли. XI Всеукр. наук.-практ. конф. (27 лист. 2015 р.). Київ : НАВС, 2015. С. 76–79.

75. Красницька А. В., Підвисоцький В. В. Юридичне документознавство. мультимед. навч. посіб. Київ : НАВС. 2019. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/legal_documentation/info/lec5.html (дата звернення: 23.02.2026).

76. Красницька А. В. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування : посібник. 2-е вид., допов. і переробл. Київ : Парламент. 2006. 528 с.

77. Крижна В. В. Принципи судової експертизи. Організація судово-експертної діяльності. *Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку*: мат-ли круглого столу. Київ, 2015. С. 202–203.

78. Криміналістика : підручник / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2008. 464 с.

79. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за ред. В. Сташиса, В. Тація. Вид. 4-е, перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.

80. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 21.11.2025).

81. Крюкова М. А., Єлиховський І. В. Судово-психологічна експертиза (в

допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології). Одеса : Фенікс, 2021. 61 с. URL: <https://lnk.ua/SAebXctOf> (дата звернення: 13.04.2026).

82. Куранова С. І. Основи психолінгвістики: нав. посіб. Київ : Навчальний дім Академія. 2012. 208 с.

83. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 124 с.

84. Кучай О. В. Компетенція і компетентність – відображення цілісності та інтеграційної суті результату освіти. *Рідна школа*. 2009. № 11. С. 44–48.

85. Латковський П., Воробчак А. Судові експертизи : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Чернівці; Одеса : Фенікс, 2023. 172 с. DOI: 10.32837/11300.25000 (дата звернення: 15.01.2026).

86. Лейко С. В. Поняття «компетенція» та «компетентність» : теоретичний аналіз. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 4. С. 128–135.

87. Луцький Р. П., Каленюк О. М., Лицур М. З. Конституційне закріплення верховенства права як основи розбудови української держави: історичні витоки та практика реалізації. *Науково-інформаційний вісник Івано_Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. 2024. Вип. 17 (29). DOI: 10.33098/2078-6670.2024.17.29.87-93 (дата звернення: 16.02.2026).

88. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : МАУП, 2000, 256 с.

89. Максименко Ю. Б., Матохнюк Л. О. Засади досліджень у психології розвитку інформаційної компетентності особистості. *Science and Education*. 2017. Is. 11. С. 76–85. DOI: 10.24195/2414-4665-2017-11-10 (дата звернення: 01.09.2025).

90. Медвідь В. Ю., Данько Ю. І., Коблянська І. І. Методологія та організація наукових досліджень (у структурно-логічних схемах і таблицях) :

навч. посіб. Суми : СНАУ, 2020. 220 с.

91. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди / Т. В. Савкіна, Т. М. Єгорова, О. О. Сліпець. Харків, 2017. 62 с. (реєстр. код 14.1.75).

92. Методика судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства / А. Г. Козлова Київ, 2023. (реєстр. код 14.1.81).

93. Методика судово-психологічного дослідження розвитку неповнолітніх в ході розгляду справ в цивільному судочинстві / О. О. Сліпець. Харків, 2012. 52 с. (реєстр. код. 14.1.69).

94. Методика судово-психологічної експертизи (загальна частина) / К. М. Ковальов, С. І. Костюк, А. В. Роль, Н. Д. Терешкевич, О. О. Бабенко, А. М. Белічко Київ, 2018. 37 с. (реєстр. код 14.1.77).

95. Методика судово-психологічної експертизи в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої недоторканості / О. О. Сліпець. Харків, 2017. 26 с. (реєстр. код 14.1.74).

96. Методика судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації / Т. В. Савкіна, Т. М. Єгорова, Герасименко О. А. та ін. Харків, 2021. 39 с. (реєстр. код 14.1.79).

97. Методика судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) / О. О. Сліпець, Т. М. Єгорова. Харків, 2025. 95 с. (реєстр. код 14.1.87).

98. Методика судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми / Т. М. Єгорова, С. Г. Мороз, О. А. Назаров. Харків, 2021. 79 с. (реєстр. код 14.1.80).

99. Методика судово-психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною / О. О. Сліпець (реєстр. код 14.1.72).

100. Методологія судово-психологічного дослідження (посібник) : звіт про НДР (заключ.) / ННЦ «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф.

М. С. Бокаріуса»; кер. Т. М. Єгорова. № ДР 0122U001920. Харків, 2024. 259 с.

101. Михайлюк М. М. Понятійний апарат судового провадження в Україні. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2024. Вип. 1 (14). С. 158–165. DOI: 10.33244/2617-4154.1(14).2024.158-165 (дата звернення: 01.09.2025).

102. Мишаковська В. О. Компетенція судового експерта. *Теорія та практика судово-експертної діяльності*. Мат-ли VIII Міжвідомчої конференції. (27 листопада 2019 р.) Київ. 2019. С. 292–295. URL: <https://lnk.ua/GnSR8TyfD> (дата звернення: 13.12.2025).

103. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») : прийм. Резолюц. 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text (дата звернення: 21.05.2025).

104. Мажаровська Т. В., Коломієць Т. В. Особливості рефлексії батьківського ставлення підлітками з повних та неповних деструктивних сімей. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2019. № 1 (39). С. 72–77. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/29511> (дата звернення: 01.09.2025).

105. Моргун В. Ф., Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики : навч. посіб. для студ. ВНЗ. 2-ге вид. Київ : Видавничий дім «Слово» 2012. 464 с.

106. Мультимедійний навчальний посібник. Київ: НАВС. 2019. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/legal_documentation/info/lec5.html (дата звернення: 13.04.2026)

107. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Судовий експерт: поняття, правовий статус, професіограма» (галузь знань 0304 «Право», освітньо-кваліфікаційний рівень «Магістр», спеціальність 8.18010003 «Судова експертиза») / уклад. В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 44 с.

108. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення

судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказ. Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 03.04.2026).

109. НейроNews: психоневрологія і нейропсихіатрія. 2024. № 4 (150) С. 6–9. URL: <https://lnk.ua/ktDz5M8A1> (дата звернення: 18.03.2026).

110. Нестеренко П. О. Методологія історико-психологічного дослідження психологічних ідей М. Грота. Габітус. *Загальна психологія. Історія психології*. Вип. 38. 2022. С. 26–31. DOI: 10.32843/2663-5208. 2022.38.4 (дата звернення: 05.04.2026).

111. Огоренко В., Тимофєєв Р., Гарібова Л., Крамарчук Д., Шорніков А. Використання соціальних мереж підлітками: потенційний вплив на психіку і поведінку. Психосоматична медицина та загальна практика. URL: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/473> (дата звернення: 26.08.2025).

112. Олександр Ткаченко як методолог і теоретик психологічної науки (До 70-річчя від дня народження). *Психологія і суспільство*. 2009. № 1. С. 44–131. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/390/390> (дата звернення: 12.02.2026).

113. Олійник О. О. Сучасний теоретичний вимір принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2015. Вип. 1. С. 101–107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvppp_2015_1_21 (дата звернення: 03.10.2025).

114. Онищенко І. В. Формування творчої компетентності майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2012. Вип. 36. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2012. С. 182–187. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/ped/uk/article/view/3409> (дата звернення: 03.10.2025).

115. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

116. Основи наукових досліджень : навч. посіб. для студ. спеціальн. 141

«Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка» / уклад. Г. Г. Стрелкова, М. М. Федосенко, А. І. Замулко, О. С. Іщенко. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 120 с.

117. Основи судової експертизи : навч. посіб. / авт.-уклад. Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.

118. Остропілець А. В. Принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22), т. 3. URL: https://pjr.vnuoua.od.ua/v1-3_2018/41.pdf. (дата звернення: 18.01.2026).

119. Павленко О. О. Формування методичної культури викладача економіки: теоретико-методологічний аспект : монографія. Кривий Ріг : Роман Козлов, 2016. 472 с.

120. Панок В. Г. та ін. Основи практичної психології. Київ : Либідь, 2006. 536 с.

121. Петрова І. А., Курдес Е. П., Кіпушева Т. В., Бубліков А. В. Щодо нормативно-правового врегулювання питання професійної етики судового експерта. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 238–244. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2021_2_44 (дата звернення: 03.10.2025).

122. Пиріг І. Поняття та зміст експертної діяльності органів внутрішніх справ. *Право України*. 2011. № 1. С. 255–261.

123. Пиріг І. В. Поняття та класифікація експертних методик і проблеми їх використання в експертній практиці. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58 (1). С. 87–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58%281%29__13 (дата звернення: 13.03.2026).

124. Пиріг І. В. Принципи судово-експертної діяльності та їх співвідношення з принципами судової експертології. *Правова позиція*. 2016. № 1 (16). С. 106–113. URL: <http://www.legalposition.umsf.in.ua/archive/2016/1/17.pdf>

(дата звернення: 12.12.2025).

125. Пиріг І.В. Шинкаренко І. Р. Принципи судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 221–230. DOI: 10.32353/khrife.2018.24 (дата звернення: 03.03.2026).

126. Пілюков Ю. Процесуальні вимоги до висновку експерта у кримінальному законодавстві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 3 (15). С. 99–102. URL: <https://lnk.ua/6LE0YTXwx> (дата звернення: 03.10.2025).

127. Порядок проведення та оформлення експертних досліджень : метод. реком. / В. С. Печніков та ін. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2005. 18 с.

128. Правила адвокатської етики : затв. Установчим з'їздом адвокатів України 17.11.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12> (дата звернення: 28.02.2026).

129. Правосуддя, дружнє до дитини, постраждалої від насильства: актуальні питання судової психологічної експертизи : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»: 26 вересня 2025 р.). Харків, 2025. 171 с.

130. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика в Україні: здобутки і перспективи. *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 31–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MoZn_2011_2_5 (дата звернення: 03.10.2025).

131. Принцип / Великий тлумачний словник української мови. URL: <https://lnk.ua/PJxTNxfis> (дата звернення: 13.04.2026).

132. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII (зі змінами та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 20.02.2026).

133. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : постанова Кабміну України від 02.07.2008 р. № 595-2008-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.02.2026).

134. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України: наказ Мін'юсту України від 07.06.2021 р. № 2039/5 URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0759-21#Text> (дата звернення: 28.02.2026).

135. Про судово-експертну діяльність : проект Закону від 05.11.2021 № 6284. URL: <https://t.ly/L1kai> (дата звернення: 24.10.2025).

136. Про судово-експертну діяльність : проект Закону від 19.11.2021 № 6284–1. URL: <https://t.ly/BTr6S> (дата звернення: 24.10.2025).

137. Про судово-експертну діяльність та самоврядування судових експертів : проект Закону від 22.11.2021 р. № 6284–2. URL: <https://t.ly/fmhpR> (дата звернення: 24.10.2025).

138. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змінами та доповн.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 27.06.2024).

139. Психологічний детермінізм / Електронний багатомовний термінологічний словник. URL: <https://emtd.ztu.edu.ua/view/word-15056/0> (дата звернення: 12.03.2026).

140. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ. 336 с.

141. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / уклад.: М. В. Лемак, В. Ю. Петрище Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.

142. Пугач І., Харченко В. Оцінка вихідних даних у судовій гірничотехнічній експертизі в контексті нормативних обмежень і меж технічної інтерпретації. *Proceedings of the 1 International Scientific and Practical Conference Innovative Approaches in Modern Science and Technology*. 2025. С. 319–324. DOI: 10.5281/zenodo.19233841 (дата звернення: 28.02.2026).

143. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Харків : ХНАМГ, 2011. 76 с.

144. Реальна цифра викрадених Росією українських дітей – понад 19 500. Ексклюзивне інтерв'ю Тордіс Гильфадоттір українському радіо. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=106958> (дата звернення: 26.09.2025).

145. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL:

<https://rmpse.minjust.gov.ua/search> (дата звернення: 26.09.2025).

146. Рибалка В. Лев Виготський: Культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій і вчення про особистість. *Психологія і суспільство*. 2002. № 2. С. 9–26. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/67> (дата звернення 12.03.2026).

147. Рибалка В. В. Методологічні проблеми наукової психології : посібник. Київ : Талком, 2017. 245 с.

148. Рибалка В. В. Методологічні проблеми наукової психології : посібник. Київ : Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2017. 144 с. URL: <https://lnk.ua/5yKvFHdzr> (дата звернення: 26.09.2025).

149. Розробка методики судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених): звіт про НДР (заключ.) / кер. О. О. Сліпець № ДР 0120U101982. 164 с.

150. Розробка методики судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості : звіт про НДР (заклуч.) / О. О. Сліпець, С. Г. Мороз, С. Л. Бабич Харків, 2019. № ДР 0118U004629. 130 с

151. Розроблення експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні) : метод. реком. / за заг. ред. О. Г. Рувіна, С. Г. Кримчука, А. В. Свінцицького. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : КНДІСЕ, 2021. 102 с.

152. Рувін О. Г., Голікова Т. Д., Полтавський А. О. Кодекс етики судових експертів України як складова державної антикорупційної політики. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 9 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 350–353. URL: <https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/396ea8a8-d53f-4259> (дата звернення: 26.11.2025).

153. Савкіна Т. В., Алікіна Н. В. Диференціальний підхід при проведенні судово-психологічних експертиз. Методичні рекомендації : звіт про НДР (заклуч.) / кер. Т. В. Савкіна. № ДР 0114U001653. Харків : ХНДІСЕ, 2015. 71 с.

154. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ :

Академвидав, 2011. 368 с.

155. Салига К. С. Методологія наукового дослідження економічної ефективності інвестицій в інноваційні проекти. *Ефективна економіка*. 2013. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1791> (дата звернення: 16.12.2025).

156. Сегай М. Я., Форіс Ю. Б. Науково-практичний коментар до Закону України «Про судову експертизу» / Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посібник / заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 400 с. С. 3–60. URL: <http://revopravo.kiev.ua/Komentar-2010.html> (дата звернення: 09.04.2026).

157. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія. Київ : Києво-Могилянська академія, 2016. 627 с.

158. Сердюк Л. З. Методологія системного підходу у дослідженні мотивації учіння: основні напрями досліджень, принципи і закономірності. *Психолого-педагогічні аспекти розвитку й формування особистості людей з інвалідністю*. URL: <https://lnk.ua/gesItaBre> (дата звернення: 26.05.2026).

159. Симоненко Л. О. Термін / Українська мова : енциклопедія. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Українська енциклопедія, 2004. С. 682.

160. Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання про призначення та проведення судової експертизи у кримінальному процесі України. *Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики* : мат-ли наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 20 грудня 2016 р.). Харків, 2016. С. 254–256. URL: <https://lnk.ua/GEdBemXJh> (дата звернення: 13.11.2025).

161. Сімакова-Єфремян Е. Б. Про необхідність удосконалення законодавства щодо здійснення судово-експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. Вип. 19. С. 118–129. DOI: 10.32353/khrife.1.2019.09 (дата звернення: 26.09.2025).

162. Сімакова-Єфремян Е. Б., Балинян Т. Є., Дереча Л. М. Про критерії оцінювання методик проведення судових експертиз в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 151–161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2010_10_26 (дата звернення: 02.04.2026).

163. Сімакова-Єфремян Е. Б., Дереча Л. М. Проблеми підбору наукових кадрів для здійснення судово-експертної діяльності. *Вісник ОНДІСЕ*. Одеса, 2019. Вип. 5. С. 174–182. URL: <https://ondise.minjust.gov.ua/wp-content/uploads/2019/06/VisnykONDISE052019.pdf> (дата звернення: 26.01.2026).
164. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Еспада, 2009. 752 с.
165. Слипец Е. А. К вопросу о независимости судебного эксперта. *Узбекистон суд экспертизаси*, 2021. №2 (2). С. 71–76.
166. Сліпець О. О., Мороз С. Г. Щодо питань етики судового експерта-психолога. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : мат-ли міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 430–432. URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/download/351/371> (дата звернення: 21.06.2026).
167. Сліпець О. О. Практика проведення судових психологічних експертних щодо дітей в період повномасштабного вторгнення РФ в Україну. *Захист прав дітей в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів, Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 892–914.
168. Сліпець О. О. Розробка методичних рекомендацій щодо психологічного аналізу вихідних даних під час проведення судової психологічної експертизи: звіт НДР (заключ.) / кер. О. О. Сліпець. № ДР. 0120U101982. Харків : ННЦ ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, 2024. 100 с. Рукопис.
169. Сліпець О. О., Хара О. Б. Особливості отримання вихідних даних під час судово-психологічного дослідження дітей дошкільного віку. *Актуальні питання судової експертизи судової експертизи і криміналістики* : мат-ли міжнарод. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народж. М. С. Романова (м. Харків, 17 травня 2024 р.). Харків, 2024. С. 236–239.
170. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Особливості отримання експертних вихідних даних під час судово-психологічного дослідження підлітків. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку* :

мат-ли II Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 25-річчя Експерт. служ. МВС України (м. Київ, 20 червня 2025 р.). Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2025. С. 605–608.

171. Сліпець О. О. Щодо поняття «вихідні дані» для проведення судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди ювілеїв видатних учених: 95-річчя від дня народж. Л. Ю. Ароцкера («Ароцкерівські читання») і 105-річчя від дня народж. М. В. Салтевського (м. Харків, 19 травня 2023 р.). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. С. 278–279. <https://lnk.ua/3kUrzS49X> (дата звернення: 21.06.2026).

172. Старіков Є. Л. Визначення терміну «Технічна неспроможність вихідних даних» в автотехнічній експертизі. *International scientific e-journal. ΛΟΓΟΣ ONLINE*. 2020 № 16. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.16.67.html> (дата звернення: 28.02.2026).

173. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобув. освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» / В. М. Тертишник, В. В. Варава, О. В. Сачко ; за заг. ред. В. М. Тертишника. Харків : Право, 2021. 280 с.

174. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. / Н. В. Нестор та ін. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 276 с.

175. Судово-психологічна експертиза : наук.-метод. мат. / за ред. С. А. Тюленєва. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 316 с.

176. Сушкова А. С. Вербування й використання дітей у бойових діях та збройних конфліктах. *Захист прав дитини в умовах воєнного стану* : Колективна монографія. Львів, Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 938–950. DOI: 10.36059/978-966-397-560-3-40 (дата звернення: 03.10.2025).

177. Теорія та практика проведення судових експертиз за напрямками інженерних, економічних, товарознавчих видів досліджень та оціночної діяльності : монографія / за ред. В. П. Хомутенко, О. Ю. Костіна. Одеса, 2017. 274 с.

178. Термін «Вихідні дані». Перелік термінів : Верховна Рада України : офіц. вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/3635> (дата звернення: 13.05.2026).

179. Термін «Компетентність». Перелік термінів : Верховна Рада України : офіц. вебсайт. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/12899> (дата звернення 22.02.2026).

180. Ткаченко Н. М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта – важливий фактор розвитку експертної дидактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. Харків, 2018. Вип. 18. С. 203–214. DOI: 10.32353/khrife.2018.22 (дата звернення: 13.03.2026).

181. Токарева Н. М., Шамне А. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Київ, 2017. 548 с.

182. Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови : монографія. Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. 160 с.

183. Трач Н. С. Українська правнича термінологія у ХХ ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. Київ. 2009. 270 с.

184. Тригубчак О. І. Джерела інформації із забезпечення судово-експертної діяльності. *Актуальні проблеми дізнання та досудового слідства*. 2010. Вип. 3 (50). С. 124–130.

185. Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження : навч.-метод. посіб. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2018. 206 с.

186. Федоренко Ю. П. Комунікативна компетенція як найважливіший елемент успішного спілкування. *Рідна школа*. 2002. № 1. С. 63–65.

187. Філософія. Словник-довідник : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного, І. І. Пилипенка, В. Г. Чернеця. Київ : НАКККіМ, 2011. 480 с.

188. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука та ін. Київ : Абрис. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. 2002. 744 с.

189. Хомутенко В., Хомутенко А. Дуалістична природа судової експертизи. *Юридичний вісник*. 2022 № 2. С. 139–147. DOI:

10.32837/yuv.v0i2.2332 (дата звернення: 16.03.2025).

190. Хомутенко В., Хомутенко А. Фундаментальні принципи судово-експертної діяльності: теоретичні та практичні аспекти. *Криміналістика та судова експертиза*. 2022. Вип. 67. DOI: 10.33994/kndise.2022.67.05 (дата звернення: 16.03.2025).

191. Хохліна О. П. Проблема методологічних принципів психології. *Юридична психологія*. 2015. № 2 (17). С. 5–23. URL: <https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/view/462> (дата звернення: 13.02.2026).

192. Цільмак О. М., Кузнецова Л. В. Основи судово-психологічної експертизи : методичні рекомендації з підготовки до практичних занять. Одеса : НУ ОЮА, 2025. 36 с. URL: <https://surl.li/zrlahg> (дата звернення: 13.04.2026).

193. Чабан О. С. Нелінійна модель розвитку ситуації з ментальним здоров'ям населення України в період війни та післявоєнний період. Спроба прогнозу. *Медична газета «Здоров'я України 21 сторіччя»*. 2024. № 21 (583).

194. Чабан О., Гуменюк М. Альбом для нейропсихологічного та патопсихологічного обстеження дітей та дорослих. Київ, 2024. 342 с.

195. Чала Ю. М., Шахрайчук А. М. Психодіагностика : навч. посіб. Харків : НТУ «ХП», 2018. 246 с.

196. Чекстаре О. Ю. Вплив війни і вимушеного переміщення на душевне здоров'я українських дітей. *Collection of scientific papers «SCIENTIA». Section 10. Psychology and Psychiatry*. October 6, 2023. Valencia, Kingdom of Spain. P. 63–65. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1234> (дата звернення: 23.04.2026).

197. Чепульченко Т. О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2012. Вип. 2 (14). С. 185–188. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2012/3/36.pdf> (дата звернення: 23.04.2026).

198. Чому діти вчиняють самогубства та як цьому запобігти. ГО «Форпост» : вебсайт. 24.09.2024. URL: <https://forpost-center.org/chomu-dity->

vchynyayut-samogubstva-ta-yak-tsomu-zapobigty/ (дата звернення: 23.04.2026).

199. Чулінда Л. І. Українська правнича термінологія : навч. посібник. Київ : Магістр – XXI сторіччя, 2005. 128 с.

200. Чумак О. А., Товстуха О. М. Психодіагностика : навч.-метод. посіб. для організації навч. роботи з курсу психодіагностики для здоб. вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за освітньо-проф. пр-ою 053 «Психологія». Полтава : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2024. 121 с.

201. Чуприна Ю. О. Проблемні питання експертного обстеження осіб із соматичними захворюваннями та сенсорними вадами під час судової психологічної експертизи. *Криміналістика та судова експертиза у XXI столітті* : мат. всеукр. наук.-практ. семінару (м. Київ, 30 травня 2024 р.). Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2024. С. 257–260.

202. Шапар В.Б. Сучасний психологічний словник. Харків. Прапор, 2007. 640 с.

203. Шарошкіна Н. Г. Біографічні дослідження в дискурсі розвитку культури педагога. Київ. 2013. 104 с. URL: <https://lnk.ua/aRwiCTthf> (дата звернення: 13.02.2026).

204. Швець Ф. Д. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2016. 151 с.

205. Шепітько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій. 2-е изд., переработ. и доп. Харьков : ООО «Одиссей», 2005. 368 с.

206. Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 20 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/13906> (дата звернення: 01.08.2024).

207. Шульженко А. В. Принципи та особливості судово-експертної діяльності. *Право і суспільство*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 195–199.

208. Щербак Т. І. Системний підхід як засіб вивчення особливостей образу «Я» у період репрезентації інтелекту особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2013. № 3 (32). С. 315–320. URL:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tippp_2013_3_55. (дата звернення: 21.02.2026).

209. Щербаковський М. Г. Компетенція та компетентність судового експерта (на прикладі КПК України). *Судові експертизи в процесуальному праві України* : навч.посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 81–88.

210. Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз. Харків : Фактор, 2011. 400 с.

211. Щербаковський М. Г. Судова експертологія : навчальний посібник. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 192 с.

212. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы : учеб.-теор. пособ. Харьков, 2005. 536 с.

213. Яценко І. В. Концептуальні засади судово-ветеринарної експертизи в Україні: теорія, методологія та праксеологія : дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2026. 516 с.

214. Яценко І., Сімакова-Єфремян Е., Дереча Л. Методи судової експертизи та їх застосування у судово-ветеринарних дослідженнях. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 2 (24). С. 52–76. DOI: 10.32353/khrife.2.2021.04 (дата звернення: 22.03.2026).

215. APSAC Taskforce. Forensic Interviewing in Cases of Suspected Child Abuse. The American Professional Society on the Abuse of Children (APSAC), 2012. 29 p. URL: <https://www.apsac.org/guidelines> (дата звернення: 23.03.2026).

216. Brooks S., Longstreet P. Social networking's peril: Cognitive absorption, social networking usage, and depression. *Cyberpsychology*. 2015. Vol. 9. No. 4. DOI: 10.5817/CP2015-4-5 (дата звернення: 22.03.2026).

217. Broughton J. M. An Introduction to Critical Developmental Psychology. In: Broughton J. M. (Ed.). *Critical Theories of Psychological Development*. P. 1–30. URL: https://www.researchgate.net/publication/271534862_Critical_Psychology (дата звернення: 13.02.2026).

218. Newlin C., Cordisco Steele L., Chamberlin A., Anderson J., Kenniston J., Russell A., Stewart H., Vaughan-Eden V. Child Forensic Interviewing: Best Practices.

20 p. URL: <https://ojjdp.ojp.gov/sites/g/files/xyckuh176/files/pubs/248749.pdf> (дата звернення: 13.02.2026).

219. Harvey O. J. System structure, flexibility and creativity. In: Harvey O. J. (Ed.). Experience structure and adaptability. N.Y.: Springer Publishing, Inc., 1966. URL: <https://lnk.ua/7iGKUcvGV> (дата звернення: 12.02.2026).

220. Human Rights Watch. Ukraine: Russia's War Crimes Against Children. 2023. URL: <https://www.hrw.org> (дата звернення: 12.02.2026).

221. Hunt D. E. A Conceptual Systems Change Model and its Application to Education. In: Harvey O. J. (Ed.). Experience structure and adaptability. N.Y.: Springer Publishing, Inc., 1966. URL: <https://lnk.ua/9RXMkWXMM> (дата звернення: 12.02.2026).

222. Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. I: *The Philosophy of Moral Development*. San Francisco, CA: Harper and Row. URL: <https://archive.org/details/essaysonmoraldev0000kohl/page/n9/mode/2up> (дата звернення: 14.02.2026).

223. Lai B. S., Hadi F., Llabre M. M. Parent and child distress after war exposure. *British Journal of Clinical Psychology*. 2014. Vol. 53, No. 3. P. 333–347.

224. Loevinger J. Ego Development: Conceptions and Theories. San Francisco: Jossey-Bass, 1976. 125 p.

225. Maslow A. H. Motivation and Personality. New York, N. Y.: Harper and Row, 1954. 411 p.

226. Pro InfoBud : web. URL: <https://proinfobud.ua/proektuvannia/vykhidni-dani-dlia-proektuvannia-pokrokov-instruktsiia/> (дата звернення: 13.03.2026).

227. Pérez-Álvarez M. Psychology as a Science of Subject and Comportment, beyond the Mind and Behavior. *Integrative Psychological and Behavioral Science*. 2018. Vol. 52. No. 1. P. 25–51. DOI: 10.1007/s12124-017-9408-4 (дата звернення: 04.05.2026).

228. Save the Children International. The Impact of Armed Conflict on Children in Ukraine: report. 2023. URL: <https://www.savethechildren.net> (дата звернення: 12.02.2026).

229. United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines) [adopted 14 December 1990 by General Assembly resolution 45/112]. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-guidelines-prevention-juvenile-delinquency-riyadh> (дата звернення: 06.09.2025).

230. World Health Organization. Report on the health of refugees and migrants in the WHO European Region: No public health without refugees and migrant health. 2018. URL: <https://iris.who.int/handle/10665/311347> (дата звернення: 25.09.2025).

РОЗДІЛ 3

ГНОСЕОЛОГІЧНІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ НЕПОВНОЛІТНІХ

3.1 Пізнавальні й процесуальні ознаки етапів проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх

Основними завданнями судової експертизи й судової психологічної експертизи неповнолітніх зокрема, є сприяння правосуддю, утвердження істини. Висновок судової психологічної експертизи неповнолітніх може бути важливим джерелом доказів у кримінальних провадженнях, учасником яких є дитина, що перебуває в конфлікті із законом, є очевидцем правопорушення чи потерпілою у кримінальному провадженні, розпочатому за фактом сексуального чи домашнього насильства, катування тощо.

Реалізація потенційного юридичного значення висновку судової психологічної експертизи значною мірою залежить від ефективної організації підготовки матеріалів для проведення експертизи, коректного визначення її предмета, завдань, ефективної взаємодії ініціатора проведення експертизи й судового експерта.

Процесуальним та організаційним питанням призначення й проведення судових експертиз присвятили свої дослідження низка науковців: О. Бондаренко [3], О. Гладіліна [9], С. Іваницький [19], А. Лазебний [29], Є. Макаренко [34], І. Пиріг [44], М. Поліщук [51], Е. Сімакова-Єфремян [61], М. Щербаковський [78, 79], І. Яценко та ін. [83, 84].

Порядок призначення судових експертиз в кримінальному провадженні й зокрема судових психологічних експертиз щодо неповнолітніх, визначають КПК України, Закон України «Про судову експертизу», Інструкція МВС,

Інструкція МЮ України [20, 21, 22, 28, 55]. Водночас специфіка дослідження основного об'єкта судового експертного дослідження неповнолітніх (дитини, особистість якої розвивається), визначає низку суттєвих особливостей його організації та проведення.

Дитина, яка є об'єктом дослідження, є одночасно учасником кримінального провадження, має права людини, права й обов'язки (з урахуванням обмежень, з огляду на вік) як особа з певним процесуальним статусом, формує ставлення до ситуації, що є предметом кримінального провадження, до ситуації розслідування, до інших учасників кримінального провадження, зокрема правоохоронних органів, експерта тощо. Позиція дитини може змінюватися у ході досудового розслідування відповідно до її інтересів, мотивування поведінки, ситуації досудового розслідування й судового розгляду, та виявляється, зокрема, у поведінці в ході проведення судової психологічної експертизи [2, 10, 42, 58, 57, с. 77]. Зазнають інтенсивних змін і вікові особливості дитини, її особистість. На процес та зміст цих змін суттєвий вплив має з-поміж інших життєвих обставин і ситуація делікту, його розслідування й проведення судової експертизи. Ці особливості об'єкта дослідження судової психологічної експертизи дітей необхідно враховувати в ході призначення й проведення експертного дослідження.

Науковці в галузі експертології, досліджуючи питання організації проведення судових експертиз, незмінно підкреслюють важливість взаємодії ініціатора призначення експертизи та судового експерта в ході призначення, проведення й використання судової експертизи. Певно, це є витоком позиції низки науковців, які висловлюють думку про те, що призначення й проведення судової експертизи є слідчою дією. Таке інтегративне бачення процесу підготовки, призначення, проведення й оцінювання судової експертизи висловлює М. Г. Щербаковський, який наголошує на тому, що тактика проведення судових експертиз є частиною криміналістичної тактики й не виправдано лишається нерозвиненою [80, с. 276]. Науковець стверджує, що увесь процес призначення, проведення судової експертизи, використання

висновку судового експерта мають усі ознаки слідчої дії, що спрямована на отримання, фіксацію й перевірку доказів [31; 33, с. 101]. Обстоюючи свою тезу, М. Г. Щербаковський наголошує на наявності в судовій експертизі гносеологічного й процесуального компонентів слідчої дії. Пізнавальний – полягає в отриманні фактичних відомостей про обставини делікту, які після належної фіксації стають доказами, тобто засобом збирання, фіксації, дослідження, оцінки та перевірки доказів. Процесуальна складова полягає в обумовленості слідчих дій кримінально-процесуальним законодавством, підпорядкованість їх правилам щодо часу проведення (переважно після початку кримінального провадження), фіксації ходу та закріплення отриманих результатів, забезпечення державним примусом [79, с. 275]. До власних умовиводів М. Г. Щербаковський додає й аргументи Л. Ю. Ароцкера, М. В. Салтевського [60, с. 385] про те, що слідча дія як правове явище, має процесуальний, тактичний і етичний компоненти, ці ж компоненти містить і призначення, проведення й застосування судової експертизи. Із позицією М. Г. Щербаковського згодні В. А. Журавель, В. О. Коновалова, С. М. Стахівський, Ю. Мирошніченко [16; 26, с. 340; 39, с. 31; 68].

Таке цілісне бачення процесу проведення судової експертизи є цінним для побудови моделі взаємодії ініціатора призначення експертизи (зокрема й судової психологічної експертизи щодо дитини) та судового експерта, адже ефективне використання можливостей судової психологічної експертизи в ході кримінального провадження значною мірою залежить від обізнаності ініціатора призначення експертизи щодо можливостей цього виду дослідження, обсягу й змісту матеріалів, необхідних для його проведення, особливостей процесу її проведення [62, 64, 65]. Водночас низка науковців, до точки зору яких приєднуємося і ми, висувують контраргументи твердженню про те, що процес призначення, проведення й використання судової експертизи є слідчою дією. Такі думки спираються на визначення поняття слідчої дії, згідно з яким це дії, що регламентовані нормами процесуального права, здійснюються в межах кримінального провадження уповноваженою особою, супроводжуються

заходами державного примусу та документуванням [32; 71; 72, с. 236], складаються із підготовчого етапу, власне здійснення слідчої дії, її фіксації й оцінки результатів. Отже, слідчу дію реалізує її суб'єкт (уповноважена особа), яким є слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд. Але ж, як зазначає І. В. Пиріг, у випадку судової експертизи така уповноважена особа її не проводить, тобто не здійснює другий етап проведення слідчої дії. Процесуально самостійним суб'єктом проведення судової експертизи є виключно судовий експерт [44]. Л. М. Лобойко, А. П. Черненко до сказаного додають, що за умови визнання слідчою дією не лише підготовку й призначення, а й проведення судової експертизи, слідчий (прокурор, дізнавач, слідчий суддя, суд) позбавлений можливості нести відповідальність за законне та вчасне її проведення й фіксувати хід його проведення [30, с. 62]. Спираючись на такі міркування, доходимо висновку про те, що ознаки слідчої дії має лише стадія призначення судової експертизи. До сказаного І. В. Пирогом, Л. М. Лобойком, О. П. Черненком маємо зауважити про те, що процес підготовки й призначення судової експертизи є процесуальною, а не лише слідчою дією, адже згідно із ст. 243 КПК України правом призначення судової експертизи наділені, окрім слідчого, дізнавача, прокурора, які є суб'єктами слідчих (розшукових) дій, також слідчий суддя, сторона захисту [4, 28, 41]. До того ж, оскільки призначення експертизи регулюється процесуальним кодексом, профільним законом й відомчими інструкціями [20, 22], то процес підготовки до призначення судової експертизи не має чіткого регламентування чинним КПК України.

Підготовчий етап до призначення ініціатором судової психологічної експертизи неповнолітніх.

Як слушно зауважують Г. С. Бідняк й І. В. Пиріг, М. Г. Щербаковський, І. В. Яценко та інші [43, 79, 84, с. 150], етап підготовки й призначення судової експертизи, який включає комплекс процесуальних та організаційних дій, має велике значення для ефективного її проведення. Додаючи власних аргументів до сказаного згаданими вище науковцями, можемо зазначити, що прорахунки (недоліки організації) ініціатора призначення експертизи, допущені на стадії

підготовки матеріалів для призначення судової експертизи, можуть спричинити не лише збільшення часу, витраченого на проведення експертизи, витрат ресурсів експерта й слідчого на листування, а й призвести до неможливості проведення експертного дослідження.

Прикладом тактичного прорахунку органу досудового розслідування є ситуація одного із досудових розслідувань, у ході якого були призначені судово-психологічні експертизи щодо дітей. Кримінальне провадження розпочате на підставі заяви Служби захисту дітей, куди надійшло повідомлення зі школи стосовно скарги дівчат, яких було удочерено, про те, що батьки їх б'ють та обмежують, на відміну від власних біологічних дітей. Дівчатка, що звернулися за допомогою, мали синці на ногах і сідницях, не мали власних мобільних телефонів (на відміну від молодших дітей родини), їх дистанційне навчання не було організовано навіть з урахуванням надання навчальним закладом планшетів, почувши зі шкільного коридору голос батька, діти виявляли виразні ознаки страху. Дітей вилучили з родини і влаштували в лікарню, потім у патронатну родину, розпочали кримінальне провадження за ст. 125 КК України (умисне легке тілесне ушкодження). Опитування (допит) дітей із застосуванням методики «Зелена кімната» проведено не було, не було призначено й психологічної експертизи упродовж декількох місяців. У цей час усиновлювачі придбали дівчатам телефони, мали з ними зустрічі, зверталися із ними до спеціаліста-психолога за власним вибором. Діти почали поводитися конфліктно в патронатній родині, втекли звідти, у лікарні, куди їх помістили після втечі з сім'ї опікунів, почали заперечувати учинення щодо них протиправних дій батьками-усиновлювачами. На цьому етапі досудового розслідування були призначені судово-психологічні експертизи. У ході експертного обстеження дівчата демонстрували орієнтовно-настановну поведінку, ігнорували вказівки законного представника (працівника служби у справах дітей), відмовлялися відповідати на запитання про родину, уклад життя в ній, про наявність чи відсутність конфліктів у сім'ї, а також про школу. Як тільки мова йшла про сім'ю як явище – поводитися опозиційно, сварилися між собою. З-поміж наданих матеріалів не було протоколу

допиту дітей, висновку психолога про їхню індивідуальність та психічний стан на час їх звернення за допомогою, вилучення з родини, протоколу допиту опікунів патронатної родини. За таких обставин вихідних даних для оцінки умов виховання й розвитку кожної з дівчат, динаміки їхнього емоційного стану й поведінки, складання висновку експерта, було недостатньо, а здобути переважну їх частину – неможливо з огляду на відмову дітей від обговорення їхнього життя в родині, відмови від виконання завдань експериментально-психологічних методів, спрямованих на дослідження системи взаємин, ставлення до себе [49, 50].

Які ж дії мають бути вжиті ініціатором призначення експертизи для того, аби створити умови щодо її найкращого проведення в оптимальний строк та ефективного використання в процесі доказування.

Г. С. Бідняк та І. В. Пиріг вважають, що процес підготовки до призначення судової експертизи складається із таких елементів: збирання необхідних матеріалів, вибір моменту призначення експертизи, визначення предмету судової експертизи, формулювання запитань [43, с. 63]. Запропонована авторами структура є чіткою, відображає загальний алгоритм підготовчого етапу призначення експертизи. Проте, на нашу думку, її доцільно деталізувати для більш чіткого відображення діяльності суб'єкта призначення експертизи. М. Г. Щербаковський пропонує більш широкий перелік елементів підготовчої стадії, який доповнює й уточняє наведений вище: прийняття рішення про проведення експертизи, визначення предмета експертизи (тобто тих фактичних даних, які потрібно встановити), визначення виду експертизи за спеціальними знаннями, встановлення процесуального виду експертизи, визначення черговості проведення експертиз, вибір часу призначення експертизи, підготовка об'єктів для проведення експертизи, вибір суб'єкта проведення експертизи [79, с. 301]. Ю. Мирошніченко описує такі етапи проведення підготовки до призначення судової експертизи в суді: прийняття рішення про проведення експертизи; визначення предмета експертизи; вибір моменту призначення експертизи; визначення виду експертизи за спеціальними знаннями та за процесуальною

ознакою; вибір експертної установи або експерта; розв'язання питання про місце проведення експертизи; винесення ухвали про доручення проведення експертизи та її оголошення; підготовка об'єктів для проведення експертизи [39, с. 36]. Привертає увагу пропозиція І. В. Яценка, який, описуючи елементи підготовчого етапу до призначення судової ветеринарної експертизи, додає елемент взаємодії суб'єктів призначення й проведення експертизи. Цей елемент, на наше переконання, є вкрай важливим і часто визначає ефективність інших, постає вирішальним фактором ефективного використання процесуального ресурсу й ресурсів експерта. Аргументом на користь такого умовиводу є і думка практиків правозастосування, 42,8 % з яких висловились про те, що були б корисними регулярні тренінги та семінари за участю практиків правозастосування й судових експертів. І. Яценко пропонує такі елементи підготовки до проведення судової експертизи: ухвалення уповноваженим суб'єктом рішення про її призначення; визначення конкретного предметного виду, категорії експертизи за процесуальною ознакою; визначення послідовності призначення експертиз сукупно з іншими; обрання часу проведення експертизи; підготовка вихідної інформації, отримання об'єктів і зразків для проведення експертизи; обрання суб'єкта проведення експертизи; складання процесуального документа про призначення експертизи й формулювання питань; скерування процесуального документа про призначення експертизи й об'єктів дослідження до експертної установи/експерта; визначення доцільності присутності учасників процесу під час проведення експертизи; взаємодія суб'єктів призначення та проведення експертизи. Елементи підготовчого етапу взаємопов'язані, їх реалізація здійснюється не послідовно, а паралельно [83, 84].

Розглянемо специфіку *підготовчого етапу* до призначення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні.

1. *Ухвалення уповноваженим суб'єктом рішення про призначення експертизи.*

Судову експертизу призначають у випадках, коли для з'ясування обставин, що які мають значення для кримінального провадження потрібні спеціальні

знання. М. Г. Щербаковський, Ю. М. Мирошніченко, А. М. Проценко пояснюють, що судову експертизу слід призначати тоді, коли іншими способами встановити факти, що мають значення у провадженні, неможливо [39, 81], тобто, коли для її проведення є достатні підстави. Згідно з лексикографічними джерелами, підставою є: те головне, на чому базується що-небудь; те, чим пояснюються вчинки, поведінка [48], привід [46], мотив, причина, рація, сенс [47]. У сфері права термін «підстава» вживається в значенні обставин, які є достатніми, необхідними для певного діяння, й нормативно закріплені. Підставою для призначення експертизи відповідно до Закону України «Про судову експертизу» є «відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування або договір з експертом чи експертною установою, якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб» [55]. Згідно з процесуальним законом (ст. 242 КПК України) підставою (приводом, причиною) для призначення судової експертизи є потреба в спеціальних знаннях для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, обов'язковим є призначення експертизи у випадках необхідності встановлення причин смерті, тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності чи обмеженої осудності; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням [28].

Водночас приписи й рекомендації міжнародних нормативних актів, передусім Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, Конвенція Ради Європи «Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» [23, 54], а також норми ст. ст. 91, 485 КПК України [28], ст. ст. 73-4, 126-1, 127, 166 КК України [27], передбачають

встановлення обставин, які без застосування спеціальних знань у галузі психології з'ясувати неможливо. Тож підставами для призначення судової психологічної експертизи щодо дитини у кримінальному провадженні є необхідність встановлення: рівня розвитку неповнолітнього, наявності відхилень у його психічному розвитку, умов життя і виховання, ставлення до вчиненого діяння; встановлення причинно-наслідкового зв'язку між виховною поведінкою батьків (опікунів) і відхиленнями у психічному розвитку дитини; між неправомірною подією (сексуальним, сімейним насильством, цькуванням, катуванням) і настанням психічних страждань дитини; психологічних підстав для установа особливості вразливості жертви сексуального насильства, нездатності повною мірою розуміти характер й значення вчинюваних з нею дій; підстав для оцінки показань дитини та для прийняття рішення не допитувати дитину в ході судового розгляду. Такий досить широкий перелік підстав для призначення породжує різноманітність завдань, які ставлять на вирішення експертові в конкретних експертизах.

2. Визначення різновиду судової психологічної експертизи неповнолітнього, формулювання питань, поставлених на вирішення експерта.

Розуміння ініціатором призначення судової психологічної експертизи дитини мети її призначення дозволяє визначитися із її різновидом: за матеріалами відеозапису процесу спілкування чи щодо встановлення особистісних особливостей неповнолітнього. У разі необхідності дослідження особистісних особливостей дитини слід визначитися із конкретними кінцевими завданнями експертизи й сформулювати питання. Як підкреслюють М. Г. Щербаковський, Ю. М. Мирошніченко, Г. С. Бідняк, І. В. Пиріг, питання, винесені на розгляд експерта, мають відповідати низці вимог: чітко визначати завдання, поставлене експертові, точно вказувати об'єкт дослідження; бути конкретними, чіткими (для виключення неоднозначного тлумачення), лаконічними, відповідати науковій компетенції судового експерта (не містити питань щодо мотивів дій конкретних осіб), викладатися у такій послідовності, за якої кожна наступна відповідь логічно випливає з попередньої [39, 43, 79, с. 143]. Натепер загальнодоступним

джерелом інформації, що надає можливість ініціатору проведення експертизи зорієнтуватися щодо предмета дослідження й сформулювати запитання, поставлені на вирішення експерта, є Науково-методичні рекомендації [41], які, як ми зазначали вище, потребують оновлення. Таке оновлення, методичні листи й рекомендації, консультації експерта допоможуть практикам правозастосування правильно, відповідно до потенційного юридичного значення/потенційних юридичних значень судової психологічної експертизи визначати її предметний вид, визначити усю сукупність завдань та формулювати питання. Це має особливе значення з огляду на те, що постановка на вирішення експерта лише частини завдань, вирішення яких має значення для розслідування, може мати наслідком проведення додаткового дослідження й повторного експертного обстеження неповнолітнього, що суперечить принципу дотримання найкращих інтересів дитини. Формулювання надмірно широкого набору запитань, завдань, вирішення яких не матиме потенційного юридичного значення, призводить до витрат додаткового ресурсу судового експерта й ініціатора проведення експертизи. За Ю. М. Мирошніченком, у документах про призначення судових експертиз є щонайменше дві негативні ситуації: в документі про призначення експертизи відтворюється «ледь не весь перелік типових запитань, віднайдених у методичній літературі», й неповне використання ініціаторами призначення експертиз можливостей судової експертизи [39, с. 48].

У нашій практиці є випадки таких помилок. Ми отримали постанову про призначення судової психологічної експертизи, на вирішення якої поставлено питання щодо психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства. У наданих матеріалах кримінального провадження вже містився висновок судово-психологічної експертизи, під час якої вирішувалося питання щодо здатності дитини правильно сприймати події й у подальшому їх відтворювати за суттєвими ознаками та здатності розуміти характер і значення вчинюваних із нею дій сексуального характеру. Виконання призначеного нам експертного дослідження вимагало обов'язкового проведення з дитиною бесіди щодо обставин делікту, актуалізації спогадів. Водночас, таке питання могло бути вирішеним у ході

проведення первинної судової психологічної експертизи. Іншим прикладом є ухвала суду, винесена відповідно до клопотання прокурора щодо потерпілої, яка заявила про її зґвалтування вітчимом, а потім у ході досудового розслідування змінила показання, пояснивши, що обмовила його. Із часу події пройшло майже п'ять років, потерпіла вже стала повнолітньою. На вирішення експерта було поставлено вісімнадцять питань, чотири з них стосувалися відеозаписів, які (відповідно до змісту питань) зроблені потерпілою в період досудового розслідування, інші чотирнадцять – щодо особливостей індивідуальності потерпілої. Серед питань були й такі, вирішення яких не входить до компетенцій експерта (встановлення перебування потерпілої в безпорадному стані, можливих мотивів зміни потерпілою показань); а також такі, вирішення яких не має потенційного юридичного значення (про хобі потерпілої). Формулювання деяких загалом потребувало уточнення. Крім того, у ході попереднього дослідження експерт встановила, що відеозапис, зроблений у зазначену судом дату, створила не потерпіла (як про це сказано в питаннях), а адвокат. У такому разі судовий експерт, згідно з п. 7 ч. 5 ст. 69 КПК України має скласти клопотання щодо уточнення змісту й обсягу завдання, аргументувати необхідність уточнення [28] (що й було зроблено). Витрат часу на складання клопотання, винесення нового процесуального рішення можливо було би уникнути шляхом отримання замовником консультації експерта.

3. *Визначення категорії експертизи за процесуальною ознакою.* Має значення, передусім, для визначення переліку об'єктів, що їх слід надати для дослідження. За поширеним розумінням, додаткова експертиза – це та, яку призначають у разі потреби отримати більший обсяг інформації щодо предмета дослідження (дослідити більшу кількість об'єктів чи отримати відповіді на додаткові запитання), а повторна – така, що призначається у разі виникнення сумніву в обґрунтованості, правильності первинного висновку експерта, його невідповідності матеріалам провадження [11, с. 31; 22; 80, с. 28]. Виокремлення цих видів експертиз необхідне для визначення обсягу об'єктів, які слід надати експертові, для вибору експертної установи, адже у випадку призначення

додаткової експертизи експерту слід надати об'єкти, які були досліджені в ході первинної експертизи, висновок первинної експертизи й об'єкти, що раніше не досліджувалися. У випадку призначення повторної експертизи необхідно враховувати вимогу її призначення іншому експертові. Маємо зазначити, що призначення додаткових судових психологічних експертиз стосовно дітей є небажаним з огляду на потребу уникнення повторного травмування дитини.

Іншим украй важливим аспектом є необхідність визначитися щодо призначення одноосібної/комісійної/комплексної експертизи. Стосовно судових психологічних експертиз неповнолітніх актуальним є питання призначення психологічної чи комплексної психолого-психіатричної експертизи. Таке диференціювання здійснюється з урахуванням низки факторів, передусім, відомостей, які дозволяють припустити наявність у дитини порушення психічного здоров'я. У разі наявності відомостей про те, що неповнолітній навчається в спеціалізованому навчальному закладі для дітей з відставанням у психічному розвитку, відомостей про наявність у дитини психічного розладу певної нозології чи розладу розвитку особистості, про стійку нездатність дитини адаптовуватися до соціуму слід призначати комплексну психолого-психіатричну експертизу. В інших випадках призначають психологічну експертизу. Окремі питання щодо неповнолітніх підозрюваних (щодо міри здатності дитини керувати своїми діями в ситуації делікту, щодо встановлення соціально-психологічних чинників відхилень у психічному розвитку дитини, яке не пов'язане з психічним розладом) вирішуються за наявності документальних даних про відсутність у дитини психічних розладів або у ході комплексної психолого-психіатричної експертизи.

4. *Підготовка вихідної інформації, отримання об'єктів для проведення експертизи.*

Визначення різновиду судової психологічної експертизи: за матеріалами відеозапису або особливостей особистості неповнолітнього дозволяє окреслити орієнтовний перелік об'єктів, які необхідно надати на дослідження. У випадку призначення експертизи за відеозаписом процесуальної дії об'єктами

дослідження є відеозапис належної якості і протокол (чи копія) його проведення [69, с. 98–152]. Методичний регламент судової психологічної експертизи особистості неповнолітнього передбачає дослідження широкого спектру документальних вихідних даних, остаточний перелік яких залежить від конкретних обставин й завдань, поставлених на вирішення експерта. Результати опитування практиків правозастосування показують, що 15,4 % відсотків із них вказали на необхідність збирання значної кількості документів як на одну із суттєвих складнощів, з якими їм доводиться стикатися у зв'язку із призначенням судової психологічної експертизи дітей, водночас 33% судових експертів серед складнощів виконання судових експертиз назвали низьку якість вихідних даних наданих ініціатором проведення експертизи, 40% – відсутність задоволення клопотання про надання додаткових матеріалів. Згідно з нашою практикою, експерт складає клопотання про надання додаткових документальних вихідних даних в більшості призначених експертиз. Попри індивідуальний характер кожного окремого випадку, існує перелік основних груп документів, надання яких є необхідним для проведення експертного дослідження дитини, що викладено нами в другому розділі цієї роботи (медичні документи, документи про наявність/відсутність порушень поведінки, відомості про опанування дитиною освіти). Зміст цих документів надає можливість судовому експертові на попередньому етапі дослідження вирізнити ймовірні випадки наявності в дитини психічного розладу чи порушень розвитку особистості, які унеможливають проведення судової психологічної експертизи.

У методиках проведення судових психологічних експертиз є рекомендація надавати експертові для дослідження матеріали кримінального провадження в повному обсязі на завершальному етапі досудового розслідування, коли слідчий зібрав значний обсяг документів, які відображають юридично значимі обставини. Водночас тривалий час, якого потребує виконання судової психологічної експертизи, необхідність завершення досудового розслідування в оптимальний строк часто вимагає пошуку оптимізації узвичаєного підходу. Одним із прийомів оптимізації є надання для експертного дослідження належним чином завірених

копій матеріалів кримінального провадження. Це надає можливостей слідчому продовжувати здійснювати слідчі дії, а експертові – проводити експертне дослідження. Недоліками такого підходу є те, що слідчий упродовж проведення експертного дослідження має додатково надавати нові матеріали, натомість перевагами – дотримання оптимального строку виконання експертизи, дотримання інтересів дитини, оптимальні строки прийняття інших процесуальних рішень.

Прикладом такого підходу є випадок виконання судової психологічної експертизи щодо хлопчика дошкільного віку, який за версією органу досудового розслідування зазнав сексуального насильства з боку співмешканця матері. Судово-експертне дослідження необхідно було провести у стислий термін з огляду на необхідність прийняття рішення про підозру, підвищену увагу до провадження з огляду на дошкільний вік потерпілого. Про подію правоохоронцям повідомив батько хлопчика, якому син, повернувшись від матері, розповів про те, що знайомий мами В. торкався статевому органу дитини й «чесав» попу. У поведінці дитини з'явилися ігри, схожі на імітування сексуального контакту, підвищений інтерес до ділянки статевих органів та ануса інших людей. Батько й бабуся активно зупиняли такі дії дитини, давали їм свою негативну оцінку. Батько зафіксував розповідь дитини на відео, звернувся до поліції. Матір хлопчика та її співмешканець у ході надання пояснень описали дії сексуального характеру, які здійснював чоловік щодо хлопчика. Пізніше, під час допиту матері як свідка, вона заперечувала попередні показання. Хлопчик під час допиту у відповідь на запитання про спілкування з матір'ю сказав, що його ображав материн співмешканець: бив лозиною, «смикав за пісьончик» та щипав, говорив, що «абажає» (хлопчика), що лише погладить його. На вирішення експертів були поставлені питання щодо рівня розвитку дитини, розуміння ним характеру й значення вчинюваних щодо нього дій, наявності психотравмування, пов'язаного із діями сексуального спрямування. Із огляду на дошкільний вік дитини, час, який уже минув з дня першої розповіді дитини про подію, ймовірність функціонування захисних механізмів психіки (з урахуванням змісту

досвіду й реакцій бабусі й батька), врахування найкращих інтересів дитини, експертне обстеження необхідно було провести якнайшвидше. На підготовчій стадії проведення експертизи експертом були досліджені медичні документи, відеозапис допиту дитини, протоколи допитів свідків, документи, які відображають умови виховання хлопчика. Інші документи: протокол огляду відеозаписів розповіді дитини, які слідча долучила до матеріалів кримінального провадження; малюнки хлопчика, виконані до та після спілкування з материним співмешканцем; протокол допиту вихователя дитячого дошкільного закладу органом досудового розслідування надано у ході виконання експертизи після проведення експертного обстеження дитини [7].

Як видно із зазначеного вище, у ході призначення судової психологічної експертизи щодо дитини важливим є дотримання балансу між оперативністю її призначення і проведення та необхідністю отримання досить значного набору документальних джерел інформації (що потребує витрат часу). Одним із таких важливих джерел є висновки інших судових експертів. Тож визначення послідовності призначення експертиз є важливим завданням.

5. *Визначення послідовності призначення експертиз сукупно з іншими їх видами, обрання часу проведення експертизи.* У ході розслідування більшості кримінальних проваджень, серед яких і ті, учасниками яких є діти, слідчий призначає низку експертиз. У разі розслідування кримінальних проваджень, розпочатих за фактами катування, насильства, – це судово-медичні експертизи; у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами створення/розповсюдження дитячої порнографії – мистецтвознавчі, портретні, фототехнічні; у разі виникнення сумнівів у психічній повносправності дитини – судові психіатричні експертизи. Усе більшого значення набувають комп'ютерно-технічні експертизи, які надають можливість отримати відомості про коло й зміст спілкування дитини, сферу її інтересів, вид дозвілля, наявність проблем у спілкуванні тощо, які часто не можуть надати педагоги чи рідні дитини. У ході розслідування слідчий має прийняти рішення про вибір оптимальної схеми (послідовності) призначення експертиз. За загальним правилом на визначення такої послідовності впливають

властивості та стан об'єктів досліджень, необхідність та можливість отримання порівняльних зразків, особливості експертного дослідження (передусім час, необхідний для її проведення), використання в ході проведення судових експертиз руйнівних методів дослідження тощо [43, с. 63; 81]. У випадку наявності обґрунтованого припущення щодо наявності в дитини психічного розладу, порушення розвитку особистості (підставами для якого можуть бути стійкі порушення поведінки дитини, її навчання за інклюзивною програмою, у навчальному закладі для дітей з відставанням у психічному розвитку, відсутність відвідування школи у шкільному віці), доцільним є призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи. Водночас виконання такої рекомендації на практиці часто є проблемним. Так, згідно з офіційним сайтом Державної установи «Інститут судової психіатрії та судової медицини Міністерства охорони здоров'я України», відділ судової психологічної експертизи, наявний у Центрі судових експертиз у м. Києві, у Вінницькій та Закарпатській регіональних філіях [12]. Проведення комплексних судових психолого-психіатричних експертиз експертами різних установ пов'язано з організаційними складнощами, тому ініціатори призначення експертиз часто обирають послідовне призначення судової психіатричної та судової психологічної експертиз. У таких випадках судова психологічна експертиза може бути проведена лише після отримання висновку судової психіатричної.

Щодо судової психологічної експертизи стосовно неповнолітніх суттєвими критеріями обрання послідовності проведення експертиз й часу їх призначення є: дотримання принципу найкращих інтересів дитини; врахування мінливості психіки неповнолітнього, зокрема функціонування психологічних захисних механізмів; закономірності функціонування пам'яті людини; тривалий час, якого зазвичай вимагає проведення судової психологічної експертизи; врахування необхідності організації експертного обстеження дитини; необхідність отримання достатнього обсягу документальних вихідних даних для проведення експертизи; необхідність у разі призначення окремих судової психіатричної й судової психологічної експертиз – отримання висновку першої.

6. *Обрання суб'єкта проведення експертизи.* Нині фахівці, що атестовані за спеціальністю 14.1 Психологічні дослідження, працюють в державних спеціалізованих установах Мін'юсту України, МВС України, МОЗ України або є приватними експертами (судовими експертами, що не працюють в державних спеціалізованих установах). Обрання експертної установи або приватного судового експерта є правом суб'єкта призначення експертизи. Обираючи експертну установу чи судового експерта, слід враховувати низку факторів: необхідність організації експертного обстеження дитини; завантаженість експертів/експертних установ; проведення державними спеціалізованими установами, що призначені у кримінальних провадженнях стороною обвинувачення чи слідчим суддею – за рахунок державного бюджету; відомості про компетентність судового експерта чи експертів експертної установи тощо.

7. *Складання процесуального документа про призначення експертизи.* Призначення судової експертизи слідчим, дізнавачем, прокурором, слідчим суддею у кримінальному провадженні є процесуальним рішенням, тож його оформлюють укладанням процесуального документа: ухвалою (суду, слідчого судді) чи постановою слідчого (прокурора, дізнавача). Структура постанови як процесуального документа регламентована процесуальним законом (ч. 1 ст. 110 КПК [28]), її зміст конкретизований у відомчих інструкціях МВС та МЮ України [20, 22]. Відповідно до цих документів, постанова складається із трьох частин: вступної (яка містить відомості про місце і час її прийняття, відомості про особу, яка призначила експертизу, назва справи та її номер), мотивувальної (зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови, мотиви її прийняття, їх обґрунтування та посилання на КПК України) та резолютивної (зміст прийнятого процесуального рішення, вид судової експертизи, питання, які виносяться на вирішення експерта, перелік об'єктів, які підлягають дослідженню, попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку та за відмову від виконання покладених на нього обов'язків, інші дані, які мають значення для проведення експертизи (ст.

110 КПК України, п. 3.3 Інструкції МЮ, п. 5 Інструкції МВС [20, 22, 28]). Іншими обставинами можуть бути: указівка на спосіб комунікації (листування) з ініціатором у разі користування електронними засобами зв'язку, указівка на перебування дитини в прийомнику-розподільнику, слідчому ізоляторі (у разі обрання щодо дитини запобіжного заходу), лікарні (у разі, якщо дитина нещодавно вилучена з родини) тощо. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 244 КПК України сторона захисту має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або для вирішення залученим стороною обвинувачення експертові поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок [28].

Процесуальний закон не називає документа, яким сторона захисту згідно зі ст. 243 КК України має право залучати експерта на договірних засадах. Згідно з Інструкцією МВС й Інструкцією МЮ, таким документом має бути письмове звернення (заява) особи, у якому обов'язковими до зазначення є реквізити особи, перелік запитань для вирішення та перелік об'єктів. Інструкцією МЮ передбачено також зазначення номера справи або кримінального провадження або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта. Натомість відповідно до Інструкції МВС, ініціатор у заяві має вказати, що об'єкти дослідження, які надаються для проведення експертизи в кримінальному провадженні, отримані процесуальним шляхом [20, 22]. Згідно зі ст. 332 КПК України, суд під час судового розгляду за клопотанням сторін кримінального провадження чи потерпілого, а також незалежно від наявності клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам [28].

8. *Скерування процесуального документа й об'єктів дослідження до експертної установи.* Суб'єкт призначення судової психологічної експертизи дитини має підготувати документальні джерела інформації для їх подання до експертної установи або експертові. Необхідним є формування сукупності документів (чи створення копій документів) належної якості й належне їх оформлення, пакування документів у спосіб, що забезпечує їх збереження від несанкціонованого доступу, засвідчення ініціатором (п. 11 Інструкції МВС). Копії медичних довідок, інших документів повинні мати необхідні реквізити документів (у випадку копій медичних документів: ПІБ лікаря і пацієнта, дата створення, підпис лікаря, печатка лікаря й лікувальної установи). Не допускається надання копії Історії розвитку дитини, оскільки практично неможливе якісне її створення з огляду на специфіку цього документа (він вміщує значну кількість рукописних записів, вклеєні документи, помітки тощо, зазвичай зшивається нитками, частину тексту погано видно в палітурці).

Матеріали провадження (справи) надають разом із об'єктами дослідження та процесуальним документом / письмовим зверненням про призначення експертизи із супровідним листом на ім'я керівника експертної установи чи експерта, що не є співробітником державної спеціалізованої експертної установи.

Одним із об'єктів судової психологічної експертизи є дитина. Організація експертного обстеження дитини здійснюється на етапі аналітичного дослідження та потребує взаємодії суб'єктів призначення й проведення судової експертизи. У чинних нормативних актах порядок організації експертного обстеження особи не регламентований. На нашу думку, правильними є усталені підходи в практиці виконання судових психологічних експертиз, а саме, шляхом складання клопотання про забезпечення з'явлення для проведення експертного обстеження або забезпечення умов для проведення експертного обстеження [15]. Складання такого клопотання узгоджується з п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України [28], якими експерт наділений правом заявляти клопотання про вчинення дій, пов'язаних із проведенням експертизи, а також обов'язком провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання

(п.1 ч. 5 ст. 69 КПК України) [28].

9. *Взаємодія суб'єктів призначення та проведення експертизи.*

Взаємодія суб'єктів призначення та проведення судової психологічної експертизи по суті є діловим спілкуванням між суб'єктом призначення експертизи (слідчим, прокурором, дізнавачем, судом, фізичною чи юридичною особою) та суб'єктом судово-експертної діяльності (керівником експертної установи, судовим експертом) й відбувається як упродовж підготовки до призначення судової експертизи, так і під час її проведення, перевірки й використання висновку експерта.

А. Загородній описує завдання, які експерт може допомогти вирішити слідчому на етапі підготовки до призначення експертизи: оцінка матеріалів провадження, визначення можливостей експертного дослідження; визначення предметного виду експертизи; підготовка матеріалів, об'єктів, що будуть направлені на експертизу; формулювання питань; визначення місця проведення експертизи; погодження строків проведення експертизи [17]. І. Яценко, зазначаючи про значущість взаємодії суб'єктів призначення й проведення експертного дослідження для ефективності судової ветеринарної експертизи, перераховує завдання, що можуть бути вирішені за такої взаємодії. Це узгодження позицій щодо мети й можливостей судового експертного дослідження; предмета експертного дослідження, питань (завдань), які потрібно розв'язати у ході експертизи; кількості та якості наданих об'єктів дослідження; отримання дозволу на знищення об'єктів; особливостей відбору зразків; місця й часу проведення експертизи; роз'яснення отриманих результатів; інших обставин, що виникають під час проведення слідчих дій, підготовки до проведення та проведення експертизи, оцінки й перевірки висновку експерта [83, 84, с. 169].

Взаємодія слідчого й експерта може бути безпосередньою та опосередкованою, тобто здійснюватися через керівника експертної установи, оскільки й судовий експерт, і керівник експертної установи є суб'єктами взаємодії та мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки в межах компетенції

для досягнення мети проведення об'єктивного, повного, неупередженого дослідження та з'ясування фактичних даних та обставин скоєного правопорушення [83].

Ми приєднуємося до позиції К. Дмитрієва [13], І. Пирога [44, 45], Г. Спіциної, Г. Бідняк [66], І. Стародубцева [67], Г. Стрілець [69, с. 123], які зауважують про високе значення довідково-консультаційної діяльності судового експерта, попри те, що ця форма використання спеціальних знань є факультативною [75, с. 794], та підтримуємо думку А. Загороднього про те, що взаємодія слідчого й експерта на етапі підготовки до призначення судової експертизи є однією із ключових передумов отримання достовірних джерел доказів у кримінальному провадженні [17].

На нашу думку, основною формою взаємодії судового експерта й суб'єкта призначення експертизи на підготовчому етапі є консультування, а на етапі проведення судової експертизи – ділове листування. Основні напрямки консультування:

- щодо можливостей судового експертного психологічного дослідження, предмета дослідження, компетенції експерта. Частіше це звернення здійснюється у складних чи нестандартних для суб'єкта призначення експертизи в таких ситуаціях: кримінальних провадженнях, розслідування яких ще не є узвичаєним у практиці слідчого (за фактами катування, цькування тощо); за відмови дитини розповідати про подію протиправного діяння (часто буває в провадженнях, коли злочин щодо дитини вчиняють особи, до яких діти прив'язані – батьки, що створюють дитячу порнографію, чоловік, до якого у дівчини-підлітка виникла «закоханість», або який здійснював грумінг, використовуючи спілкування в Telegram); під час надавання дитиною змістовно відмінних показань тощо;

- щодо питань, які доцільно поставити на вирішення експерта. Часто стосуються проваджень, розпочатих за фактами катування, цькування, невиконання опікунами батьківських обов'язків, у ситуації зміни дитиною показань. Такі питання відсутні в Науково-методичних рекомендаціях [41], у слідчих виникають складнощі щодо їх формулювання. Тому консультування стає

запорукою постановки усього обсягу питань, які мають значення для встановлення психологічних фактів у кримінальному провадженні;

- щодо кількості та змісту наданих об'єктів дослідження: документів, які необхідно надати експерту; обсягу відомостей, які слід відобразити в протоколах допитів осіб, що взаємодіють з дитиною чи близькі з нею; виду медичних документів; необхідності надання матеріалів кримінального провадження у разі призначення судової психологічної експертизи відеозапису процесуальної дії;

- щодо уточнення змісту й обсягу завдання, поставленого на вирішення експертів;

- про місце й час проведення експертного дослідження осіб, які мають супроводжувати дитину на експертне обстеження, потреби слідчого супроводжувати дитину на експертне обстеження.

Слід зауважити, що консультування як форма взаємодії суб'єктів призначення й проведення експертизи, зокрема й судової психологічної, має здійснюватися з дотриманням загальноправових та спеціальних принципів, які пов'язані із принципами судової експертної діяльності. А. О. Полянський загальноправовими принципами називає принципи гуманізму й законності, спеціальними – організаційної невідпорядкованості, компетентності, взаємного інтересу [52]. І. Яценко конкретизує ці принципи й пропонує такий їх перелік: дотримання законності суб'єктами взаємодії під час виконання покладених на них функцій; організаційна роль уповноваженої особи, яка проводить досудове розслідування під час призначення судової експертизи й збирання об'єктів дослідження; розмежування компетенцій суб'єктів взаємодії (передбачає, зокрема, й самостійність експерта у виборі методик дослідження та його незалежність під час проведення експертизи та укладання висновку експерта); узгодженість дій суб'єкта призначення експертизи (залучення експерта, членів експертної комісії); повне ознайомлення судового експерта з обставинами події та конкретною слідчою ситуацією в межах предмета експертного дослідження, для можливості судовому експертові визначити завдання та об'єкти дослідження; обізнаність уповноваженої особи, яка проводить досудове розслідування, у

можливостях досліджень конкретних об'єктів, ефективності альтернативних експертних методик за обов'язкового врахування перспективи розвитку слідчої ситуації [83].

Ділове листування судового експерта з ініціатором проведення експертизи здійснюється на підставах, визначених КПК України, Законом України «Про судову експертизу», відомчими інструкціями:

- правом експерта заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи (п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України);

- обов'язком експерта у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення (завдання) невідкладно заявити клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, щодо його уточнення (ч. 7 ст. 69 КПК України), п. 9. Розділу 1 Інструкції МВС [28];

- можливістю перегляду регламентованих відомчими інструкціями строків проведення судової експертизи у бік зменшення чи збільшення (п. 1.13 Інструкції МЮ, п. 17 розділу 1 Інструкції МВС) [20, 22];

- у разі наявності в документі про призначення судової експертизи недоліків, які можуть призвести до визнання висновку експерта недопустимим доказом (відсутність попередження експерта про кримінальну відповідальність за ст. 384, 385 КК України, відсутність переліку об'єктів, наданих на дослідження тощо). У такому випадку експерт може вжити заходів для повідомлення особи (органу), що призначив експертизу (експертне дослідження), про такі недоліки та дії, які необхідно вчинити для їх усунення. Згідно з п. 3 розділу II Інструкції МВС, працівники відділів (секторів), уповноважені разом із співробітником підрозділу документального забезпечення перевіряти наявність супровідних листів, документів про призначення експертизи (експертного дослідження), правильність їх оформлення, наявність і цілісність додатків, стану пакування об'єктів дослідження. Згідно з п. 4. розділу II Інструкції МВС у разі, якщо матеріали, доставлені ініціатором/замовником, але наявні не в повному обсязі, об'єкти дослідження і порівняльний матеріал неупаковані або пакування яких не

забезпечує їх збереження від несанкціонованого доступу чи не засвідчене уповноваженою особою в передбаченому законодавством порядку, або матеріали, які не відповідають вимогам, викладеним в Інструкції МВС, що унеможливилює організацію проведення експертизи або експертного дослідження, не підлягають прийняттю та невідкладно повертаються ініціатору / замовнику для усунення виявлених недоліків. У разі надходження таких матеріалів засобами поштового зв'язку, кур'єрською або фельд'єгерською службами, ініціатора / замовника повідомляють про відмову прийняти матеріали телефонним зв'язком та складають довідку про невідповідність у двох примірниках. Про факт відмови прийняти матеріали невідкладно складається довідка про невідповідність у двох примірниках, один з яких надається ініціатору, інший залишається в підрозділі документального забезпечення [20]. Згідно з п. 4.3 Інструкції МЮ, якщо отримані матеріали оформлені з порушеннями, які виключають можливість організації проведення експертизи, керівник експертної установи терміново у письмовій формі повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта). У разі, якщо орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), упродовж тридцяти календарних днів з дня направлення повідомлення не вживає належних заходів для усунення цих перешкод, керівник експертної установи повертає йому (їй) матеріали [22].

Отже, форми цього листування, строки, в які листи/клопотання мають бути надіслані, час, упродовж якого ініціатор призначення експертизи повинен надати відповідь/задовольнити клопотання, встановлені відомчими інструкціями.

Проведення експертного психологічного дослідження судовим експертом психологом.

Узагальнено можна сформулювати два основних алгоритми проведення експертного судового психологічного дослідження щодо дитини. Один із них стосується експертного дослідження особистості дитини, що перебуває в контакті із системою правосуддя, а інший – комунікативної діяльності дитини, зафіксованої у відеозаписі процесуальної дії. Їх буде розглянуто в наступному

підрозділі.

Основний алгоритм *експертного дослідження дитини, що перебуває в контакті із системою правосуддя*.

Має чотири основні етапи: попереднє дослідження; аналітичне дослідження (яке включає психологічне дослідження документальних вихідних даних, даних експертного обстеження підекспертної дитини; експериментально-психологічне обстеження дитини; факультативним (допоміжним) етапом може бути експертна бесіда з дорослим, який бере участь у вихованні дитини); порівняльне дослідження результатів аналітичного дослідження; синтезування результатів експертного дослідження й формулювання висновків.

Попереднє дослідження містить таку послідовність дій: дослідження документа про призначення експертизи, у процесі якого відбувається з'ясування кінцевого та проміжних завдань дослідження; уточнення експертних завдань; установлення підстав, які можуть виключити проведення судової психологічної експертизи, з'ясування можливості виконання експертизи в регламентований строк; оцінювання наданих матеріалів із точки зору їхньої придатності та достатності для виконання поставлених завдань і забезпечення обсягу наданих матеріалів та їхнього оформлення, необхідних для проведення повного дослідження; розроблення попередніх версій; складання плану експертного обстеження, місця й часу його проведення, визначення переліку експериментально-психологічних методів, підготовка батареї експериментально-психологічних методів.

На етапі попереднього дослідження взаємодія судового експерта й суб'єкта призначення експертизи реалізується у формі ділового листування, підстави якого зумовлені процесуальним законом, Законом України «Про судову експертизу» та відомчими інструкціями, правом експерта заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи (п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України), його обов'язком у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення (завдання) невідкладно заявити клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її

проведення, щодо його уточнення (ч. 7 ст. 69 КПК України) [28]. Такі ж правила передбачені нормами відомчих інструкцій із можливістю перегляду регламентованих строків проведення судової експертизи. Форма цього листування; строки, у які листи/клопотання мають бути надіслані; час, упродовж якого ініціатор призначення експертизи повинен надати відповідь/задовольнити клопотання, встановлені відомчими інструкціями [20, 22].

Аналітичне дослідження полягає у встановленні окремих психічних явищ за параметрами індивідуально-психологічних та вікових особливостей розвитку, умов розвитку, специфіки соціалізації; психологічно значущих параметрів та критеріїв юридично значимої ситуації; специфіки діяльності підекспертної дитини в ситуації делікту. Воно складається із психологічного дослідження матеріалів кримінального провадження; експертного обстеження дитини.

Порівняльне дослідження спрямоване на виокремлення повторюваних ознак індивідуально-психологічних особливостей, рівня психічного розвитку, психологічно значимих параметрів юридично релевантної ситуації та поведінки дитини у її межах та після неї, впливу юридично значимої ситуації на індивідуальність та психічний розвиток дитини за сукупністю методів із сукупності вихідних даних: з документальних джерел інформації, за результатами діагностичних бесід, спрямованого спостереження, експериментально-психологічного обстеження.

Комплексне оцінювання результатів дослідження полягає в установленні підстав для формулювання індивідуально-психологічних особливостей дитини упродовж процесу її життя в щоденних ситуаціях (до ситуації делікту), в юридично релевантній ситуації та після неї; визначенні відповідності рівня розвитку дитини нормативним критеріям вікового періоду; оцінюванні поведінки дитини з урахуванням специфіки її індивідуальності й вікового розвитку в юридично значимій ситуації та після неї; оцінюванні впливу юридично значимої ситуації на психічний розвиток й відчуття благополуччя дитини.

Формулювання висновків та оформлення висновку експерта. Висновки експерт формулює у вигляді відповідей на поставлені питання. Висновок

експерта, відповідно до ст. 101 КПК України [28], вимог відомих інструкцій (п. 4.12 Інструкції МЮ або розділу VII Інструкції МВС) [20, 22, 28] є докладним описом проведених експертом досліджень та зробленими за їх результатами висновками, обґрунтованими відповідями на запитання. Він має три частини (вступ, дослідження та висновки). Висновки експерта складається на бланках експертної установи (бланку експерта).

Основний алгоритм експертного дослідження *комунікативної діяльності дитини в ситуації спілкування* (процесуальної дії/опитування).

Алгоритм дослідження побудований на основі алгоритмів Методики судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі [70, с. 98–152], правил опитування дітей [5], із урахуванням вікових особливостей дитини. Він має таку структуру:

- складання робочого протоколу, який оформлюється додатком до висновку експерта, відображає дослівне (стенографічне) мовлення учасників спілкування, паралінгвістичні ознаки їхнього мовлення, їхню невербальну діяльність, організацію простору за експертно значимими ознаками;
- розподіл розповіді дитини на змістовні фрагменти;
- встановлення у змістовних фрагментах суттєвих параметрів комунікативних умов, створення умов спілкування відповідних вимогам ситуації «дитина у безпеці»;
- встановлення у фрагментах розповіді психологічних особливостей поведінки дитини: основні параметри поведінки за ознаками психічної напруженості, інтенсивної зосередженості до висловлювань і реакцій співрозмовника/ів чи вільної поведінки (висловлення зауважень, наявність природніх для дитини певного віку реакцій, способів прояву втоми тощо);
- встановлення у змістовних фрагментах основних параметрів вербальної поведінки дитини;
- встановлення психологічних особливостей невербальної діяльності дитини;
- встановлення у змістовних фрагментах наявності/відсутності суттєвого

впливу учасників допиту на його розповідь, формулювання дитиною повідомлень в результаті суттєвого впливу учасників слідчої дії;

– синтезування результатів дослідження полягає в оцінюванні комунікативних умов спілкування в ході всього процесу спілкування, поведінки дитини під час спілкування, її вербальної і невербальної діяльності, наявності/відсутності суттєвого впливу комунікативних умов на зміст розповіді дитини в ході переважної частини діалогу й самостійності/несамостійності комунікативної діяльності дитини;

– формулювання висновків.

Дослідження, оцінка й перевірка висновку експерта.

Висновок експерта є джерелом доказів, що згідно з ч. 2 ст. 94 КПК України не має наперед установленної сили, згідно з ч. 10 ст. 101 КПК України не є обов'язковим для особи, що проводить досудове розслідування чи для суду, незгода з висновком експерта повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вироку [28], може бути прийнятий чи відкинутий як джерело доказування на підставі належної мотивації, шляхом його дослідження, оцінювання й перевірки.

Звернення до думки науковців інших країн указують на те, що в Європі й Північній Америці питання оцінювання експертних висновків є актуальним. У дослідженні Марії Куельяр (США) проблема оцінювання експертного висновку пов'язується із необхідністю оцінювання «наукових доказів», дотримання експертами меж компетенції (уникання констатації винності особи) [86]. У своєму дослідженні Mike Redmayne зосереджується на проблемах достовірності судово-медичних доказів, ризиках когнітивних викривлень експерта та необхідності посилення судового контролю за використанням спеціальних знань у кримінальному провадженні [92]. Anna Ipek, Vonika Suchojad наголошують на складності перевірки висновку експерта з огляду на його міждисциплінарний характер, зв'язок із кримінальним процесом, загальною методологією науки, логікою, криміналістикою і вважають необхідним здійснення перевірки висновку експерта в чотирьох аспектах:

- правовому, що передбачає перевірку відповідності процесу призначення експертизи уповноваженим органом, дотримання інтересів сторін, дотримання експертом меж компетенції;
- методологічному, завдання якого перевірити дотримання експертом принципів наукового дослідження; використати загальноприйняті, апробовані в науковій практиці методи, які можуть бути відтворені іншими дослідниками, врахувати відомий чи потенційний рівень похибки обраного методу;
- логічному, який передбачає перевірку дотримання логічної послідовності, відповідності висновків дослідницькій частині, визначення експертом кореляцій та причинно-наслідкових зв'язків, недопустимості категоричного висновку на основі непрямих фактичних даних;
- криміналістичному, що передбачає дослідження правильності збирання, транспортування, дослідження об'єктів, того, чи дає метод оцінювання ідентифікації унікальний збіг, чи відносить об'єкт до якоїсь групи [90].

Посібник ENFSI Guideline for Evaluative Reporting in Forensic Science містить указівки щодо перевірки висновку експерта з урахуванням можливих експертних помилок (врахування альтеративних версій, використання математично обґрунтованих моделей, здатність витримати критичний перехресний допит, прозорість, тобто роз'яснення способу, у який експерт прийшов до висновку), дотримання вимог щодо структури висновку [89].

Повною мірою питання перевірки експертних висновків стосуються й експертних висновків у сфері психології. Зокрема, вчені з Нідерландів і Великої Британії Annelies Vredeveldt, Eva A. J. van Rosmalen, Peter J. van Koppen, Itiel E. Dror, Henry Otgaar у своєму метадослідженні показали, що судді, адвокати у вибудовуванні своєї позиції оцінюють висновки у сфері юридичної психології, судової психології (перші мають контакт із особою, другі – зазвичай працюють із записами процесуальних інтерв'ю) як авторитетні аргументи для оцінювання показань учасників кримінального провадження, між тим самі психологи, як і будь-яка людина, підвладні когнітивним упередженням [94]. Вияви негативних наслідків помилкових висновків експертів психологів Нідерландів [93], Ірландії

й Сполученого Королівства [91], Португалії [87], Австралії [88] свідчать про те, що висновки фахівців мають недоліки, які стосуються: порушення методології психологічного дослідження; некоректного відображення причинно-наслідкового зв'язку між розповіддю підекспертної особи й висновком експерта; некоректного використання психодіагностичних методів. Annelies Vredeveldt із співавторами пропонують вживати низку заходів для підвищення достовірності висновків: зростання рівня обізнаності експертів щодо когнітивних упереджень, сліпі процедури (цей спосіб не може використовуватися широко з огляду на необхідність доступу експерта до низки матеріалів провадження), метод альтернативного сценарію (розгляд не менш як двох експертних версій), постійне навчання судових експертів, виокремлення часу для обмірковування змісту висновку замість його негайного оформлення, взаємної перевірки висновку колегами, рецензування. Примітно, що автори публікації, серед іншого, наголошують на важливості дотримання вимог до оформлення «психологічного звіту»: чіткого та точного опису отриманого завдання, указівки на ініціатора призначення експерта, уточнення експертом отриманого завдання, якщо воно незрозуміле, аргументування неможливості відповісти на одне або декілька поставлених запитань. У підсумку: звіт експерта-свідка повинен містити початкове завдання та запитання, опис того, як експерт інтерпретував завдання, обґрунтував неможливість надати відповіді на певні питання; довідкову інформацію, а також будь-які «очікування» щодо того, як має виглядати оцінювання; документування комунікації з ініціатором проведення дослідження, указівка на те, яку інформацію і коли він отримав, оскільки нерелевантна контекстуальна інформація може вплинути на оцінки щодо справи [94].

Наведені публікації указують на те, що перевірка висновку експерта дослідниками зарубіжних країн розглядається як один із ключових механізмів гарантування справедливого судового розгляду, уникнення помилок й передбачає всебічне оцінювання висновку експерта як документа, водночас критерії оцінювання висновку надають експерту орієнтири для перевірки власної діяльності у ході складання висновку.

В Україні теоретичні й практичні аспекти перевірки, оцінювання висновку експерта досліджували А. Ф. Волобуєв [8], Г. Р. Крет [25], Т. Є. Мироненко [38] В. М. Тертишник, В. В. Варава, О. В. Сачко [73], В. Ю. Шепітько [75], Б. В. Шабаровський [74], М. Г. Щербаковський, М. В. Дементьєв [76] та інші науковці. Оцінка й перевірка висновку судового експерта є необхідним елементом процесу доказування у кримінальному провадженні, оскільки саме через неї забезпечується встановлення належності, допустимості, достовірності цього джерела доказів.

М. Г. Щербаковський наголошує на специфічності властивості достовірності доказів (зокрема, висновку експерта), на відміну від інших їхніх властивостей (належності і допустимості), указує, що достовірність висновку експерта необхідно прогнозувати й забезпечувати, починаючи з етапу підготовки до призначення експертизи й під час її проведення. Дослідивши визначення поняття «достовірність», яке включає й «відповідність об'єктивній реальності» й «обґрунтування цієї істини», науковець дійшов висновку про наявність гносеологічних, особистісних (суб'єктивних) й процесуальних критеріїв достовірності висновку. До гносеологічних критеріїв М. Г. Щербаковський відносить: 1) достовірність, доброякісність об'єктів експертизи. Для судової психологічної експертизи це означає необхідність надання на дослідження документальних джерел інформації, які отримані в процесуальному порядку, долучені до матеріалів кримінального провадження; 2) наукову обґрунтованість методик (методів) дослідження, придатність до дослідження певних об'єктів, отримання з допомогою методу достовірних результатів; 3) правильність, точність методів і засобів вимірювання; 4) логічне наукове обґрунтування висновків експерта. Спираючись на визнану в судовій експертології логічну модель отриманого висновку у вигляді силогізму (в якому більшою посилкою є загальнонаукове положення відповідної галузі знань, а меншою – фактичні дані, отримані експертом під час дослідження об'єктів дослідження), М. Г. Щербаковський стверджує, що висновки експерта повинні ґрунтуватися на наукових положеннях «материнських» наук, судової експертології та даних,

отриманих у ході дослідження, з необхідністю впливати з результатів дослідження, проміжні й кінцеві висновки експерта мають бути узгодженими, судження точними й конкретними, формулювання відповідей чіткими. До особистісних (суб'єктивних) умов достовірності висновку науковець відносить: 1) наукову компетентність, незалежність, об'єктивність судового експерта; 2) компетентність, незалежність незацікавленість суб'єктів призначення експертизи; 3) відсутність суттєвих сенсорних чи психічних вад у суб'єкта, чий показання є джерелом вихідних даних. Правовими (процесуальними) умовами достовірності висновку є: 1) процесуальна фіксація матеріалів кримінального провадження, що надаються експертові в значенні вихідних даних, заборона експерту самостійно збирати матеріали для проведення експертного дослідження; 2) проведення дослідження в межах компетенції; 3) дотримання форми висновку, тобто викладення його у письмовій формі за допомогою таких мовних засобів, щоб висновок, а особливо його заключна частина були доступні для правильного сприймання та оцінювання достовірності суб'єктами кримінального провадження, які не володіють спеціальними знаннями [80].

Пізніше М. Г. Щербаковський із А. М. Проценко, спираючись на практику досліджування, оцінювання й перевірки висновку експерта в судовому провадженні, виокремили критерії оцінки висновку експерта, виокремлюють критерії допустимості та достовірності висновку експерта.

Критеріями достовірності автори називають:

- відповідність процедури призначення та проведення судової експертизи правовим нормам, що передбачає призначення судової експертизи після початку кримінального провадження; для встановлення обставин кримінального правопорушення за допомогою спеціальних знань; дотримання процесуального порядку призначення судової експертизи; правосуб'єктність експерта, відсутність підстав для відводу експерта; допустимість об'єктів для проведення експертизи, відсутність об'єктів, отриманих експертом самостійно; дотримання судовим експертом меж компетенції; наявність дозволу ініціатора проведення експертизи на повне чи часткове знищення об'єкта експертизи чи

зміну його властивостей (за умови застосування руйнівних методів дослідження); обґрунтованість клопотань експерта про надання додаткових матеріалів і зразків, присутність під час вчинення процесуальних дій; умотивованість повідомлення експерта про неможливість проведення експертизи;

- обґрунтованість висновку експерта, що включає достатню кількість та належні властивості об'єктів експертизи; компетентність судового експерта; наявність у висновку експерта опису всіх дій, здійснення яких необхідне для проведення судової експертизи; наукову обґрунтованість експертних досліджень; логічну обґрунтованість й умотивованість умовиводів, наявність аргументацій; повноту дослідження, яка охоплює повноту опису ходу дослідження й повноту відповідей на запитання, винесені на вирішення експертові; достовірність установлених фактичних даних; виклад кінцевих експертних висновків у доступній для розуміння формі;

- відповідність висновку експерта вимогам щодо його оформлення, які передбачені ст. 102 КПК України;

- відповідність установлених експертним дослідженням фактів наявним у справі доказам, що передбачає оцінювання судом наявності зв'язку встановлених даних з обставинами кримінального правопорушення; відсутність чи наявність протиріч між висновком експерта й іншими доказами; значення висновку експерта в системі доказів [81, с. 167–170].

Критеріями достовірності висновку М. Г. Щербаковський з А. М. Проценко називають доброякісність об'єктів експертизи, застосування затвердженої методики дослідження, науково-методичне й логічне обґрунтування висновку експерта, процесуальну достовірність висновку експерта, внутрішнє переконання суду в достовірності висновку експерта. Розглянемо ці критерії:

- доброякісність об'єктів експертизи, тобто, правильно відібрані, збережені й надані експертові в необхідному обсязі об'єкти дослідження – критерій, що є необхідною умовою для формування достовірного висновку

експерта. При цьому маємо звернути увагу на те, що цей критерій наявний у переліку необхідних для оцінки допустимості висновку експерта. На нашу думку, говорячи про об'єкти експертизи, слід вважати дотримання процесуального порядку отримання об'єктів критерієм допустимості висновку експерта, а належну якість та обсяг – критерієм достовірності;

- застосування затвердженої методики експертного дослідження М. Г. Щербаковський й А. М. Проценко називають критерієм достовірності висновку з огляду на те, що методики проведення судових експертиз є результатом узагальненого досвіду вирішення типових експертних завдань і містять у собі необхідні вимоги до проведення експертиз. Водночас слід зауважити, що в експертній практиці повсякчас виникають завдання, які є нестандартними, а значить і спосіб їх вирішення не відображений в типових методиках проведення судових експертиз. Спираючись на цей аргумент, вважаємо обґрунтованим виокремлення критерію гносеологічної достовірності висновку експерта, який складається із науково-методичної й логічної обґрунтованості висновку експерта;

- науково-методичне обґрунтування висновку експерта передбачає складання висновку експерта на підставі загальних наукових розробок, теорій;

- логічне обґрунтування висновку експерта передбачає логічну обґрунтованість умовиводів, застосування сукупності аргументів із застосуванням методів логіки (аналізу, синтезу, порівняння, дедукції) [81].

Б. В. Шабаровський не диференціює процесуальні, гносеологічні та особистісні критерії достовірності висновку, описує їх, спираючись на судову практику. Науковець називає такі критерії перевірки висновку експерта: відповідність процесуального документа про призначення експертизи нормам закону; дотримання процесуального порядку призначення експертизи; дотримання процесуального порядку отримання об'єктів, щодо яких призначено експертизу; зіставлення з іншими доказами; перевірка наукової обґрунтованості, умотивованості, аргументованості висновків [74].

А. Ф. Волобуєв наголошує, що згідно із законом висновки експерта не має

наперед встановленої сили (ч. 2 ст. 94 КПК України [28]), але часто сприймається учасниками провадження як беззаперечна істина. Однак висновки експертів повинні піддаватися оцінюванню. Автор стверджує, що суб'єктами оцінювання висновку експерта є, з одного боку, слідчий і прокурор, а з іншого – слідчий суддя і суд. Водночас можливості й значення для оцінювання висновку експерта слідчим і прокурором експертизи дещо інше, аніж для оцінювання судом: слідчий, прокурор оцінюють висновок за власним внутрішнім переконанням, можуть перевірити його процесуальними засобами, спрямованими на отримання нових доказів, на підставі такої оцінки вони можуть прийняти процесуальне рішення, можливість «остаточної оцінки» висновку експерта належить суду [8].

Ю. М. Мирошніченко говорить про те, що критеріями оцінки висновку експерта є тактичний, фактичний, логічний, методичний та ілюстративний. Висновок відповідає цим критеріям за таких умов: дотримано процесуальний порядок призначення експертизи, отримання зразків для її проведення; експерт має належну професійну підготовку й досвід роботи за фахом, дослідження проведено в межах його компетенції; дослідження проведено, ґрунтуючись на «сучасних наукових, технічних чи інших спеціальних знаннях»; експерт у ході виконання експертизи правильно застосував методику дослідження, нормативні, інформаційно-довідкові документи; висновок експерта є результатом всебічного, об'єктивного, повного дослідження, не має внутрішніх суперечностей, узгоджується з іншими доказами. Науковець висловлює думку про те, що суд, з огляду на відсутність спеціальних знань, значно обмежений в оцінці наукової обґрунтованості висновку, правильності обрання й застосування методик дослідження та не має можливості надати компетентну оцінку повноті дослідження, наявності наданих відповідей на всі поставлені запитання, дотримання процесуального порядку призначення експертизи, здійснити ж оцінку наукової обґрунтованості, правильності застосування спеціальних методів – не може, тому доцільним є «... залучення незацікавлених фахівців, які мають міцні методологічні та наукові навички, щоб допомогти йому в питаннях, пов'язаних з визначенням, чи є конкретний метод надійним та дійсним» [39,

с. 63].

Міркування щодо необхідності залучення обізнаної особи для допомоги в оцінюванні висновку експерта висловлює і низка інших науковців: Г. К. Авдєєва [1], І. П. Зіньковський [18], Ю. Ю. Ярослав [82]. Аргументи згаданих науковців можна узагальнити таким чином: висновок експерта, як джерело доказування не є обов'язковим для суду, незгода з ним має бути вмотивована; суд і сторони кримінального провадження не володіють спеціальними знаннями, тож забезпечити незгоду «без залучення спеціальних знань практично неможливо» [18]; право сторони кримінального провадження оспорювати висновок експерта як доказ є виявом змагальності сторін; рецензування висновку експерта (або інший документ, у якому фахівець із відповідної галузі знань надасть оцінку висновку експерта) є однією із форм оспорювання (оцінювання) висновку експерта. Г. К. Авдєєва до сказаного додає, що експерт не застрахований від помилок. Як аргументи наводить результати дослідження судових рішень, що ухвалені в Сполучених Штатах, Канаді, Нідерландах, Німеччині, Австралії, Італії, Об'єднаному Королівстві Великобританії та інших країнах, із яких випливає, що сторони мають доступ до експертних консультацій з метою оцінювання експертних висновків [1].

Водночас зауважимо, що рецензія – як документ – не є джерелом доказів у кримінальному провадженні [28], натомість рецензування висновку експерта передбачено Порядком проведення рецензування висновків судових експертів, затвердженим наказом Міністерства юстиції України 3 лютого 2020 року № 335/5 [53], мета, механізм рецензування висновку експерта відповідно до згаданого Порядку не пов'язані із завданнями доказування й не передбачають використання рецензії як інструмента оцінки доказів судом.

Позиція Верховного Суду України полягає в тому, що під час перевірки й оцінювання висновку експерта суд повинен з'ясувати: чи було додержано вимог законодавства під час призначення та проведення експертизи; чи не було обставин, які виключали участь експерта у справі; достатність поданих експертові об'єктів дослідження; компетентність експерта, дотримання

експертом меж своїх повноважень; узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експертизи; повноту відповідей на поставлені запитання та їх відповідність іншим фактичним даним; обґрунтованість експертного висновку та його узгодженість з іншими матеріалами справи [56].

На нашу думку, відмінності в групуванні критеріїв оцінювання висновку експерта зумовлені насамперед взаємним зв'язком і взаємною залежністю критеріїв. Усе ж доцільно виокремлювати ґносеологічні (до змісту висновку, оцінювання якого потребує спеціальних знань) та логіко-процесуальні (до форми висновку) складові перевірки висновку експерта.

Дослідження логіко-процесуального компоненту висновку експерта передбачає оцінювання: дотримання процесуального порядку підготовки до призначення судової експертизи; відповідність процесуальному закону документа про призначення судової експертизи; належність суб'єктів призначення та проведення судової експертизи; надання ініціатором для проведення експертизи необхідного обсягу матеріалів; дотримання прав учасників процесу; відсутність / наявність підстав для відводу експерта, дій експерта, які б поставили під сумнів його неупередженість; дотримання експертом заборони самотійно збирати та відбирати вихідні дані, якщо вони відображені в наданих матеріалах неоднозначно; дотримання експертом меж компетенції; дотримання експертом форми висновку експерта, коректності посилань на нормативно-правові акти й інші інформаційні джерела; оцінювання відповідності об'єктів, наданих на дослідження, об'єктам, що їх дослідив судовий експерт; достатності наданих об'єктів для проведення судової експертизи; повноти проведеного дослідження, зрозумілості підсумкових висновків; відповідності заключної частини висновку результатам проведених досліджень, логічної узгодженості дослідницької й заключної частин висновку; зв'язку між викладеними у висновку експерта фактами й предметом доказування; відповідності висновку експерта іншим доказам, зібраним у кримінальному провадженні. Дослідження змістовного компоненту висновку експерта передбачає оцінювання: дотримання наукової компетенції судового експерта;

наукової обґрунтованості обраних методів і методик дослідження, відповідність застосованої методики поставленим завданням; дотримання в ході дослідження алгоритму обраної методики; достатності виявлених ознак для формулювання проміжних і остаточних висновків; повноти дослідження [80; 84, с. 395].

КПК України у чинній редакції (ч. 7 ст. 101, ч. 2 ст. 332, ст. 356 КПК України) передбачає такі способи перевірки висновку експерта: виклик експерта до суду для роз'яснення його висновку; одночасний допит двох чи більше експертів; надання стороною кримінального провадження відомостей, які стосуються знань, умінь, кваліфікації експерта; призначення повторної чи додаткової експертизи. Згідно зі ст. 356 КПК України експерту в судовому засіданні можуть бути поставлені питання щодо: наявності в нього спеціальних знань, кваліфікації з досліджуваних питань (освіта, стаж роботи, науковий ступінь); використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких складено висновок; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; застосовності та правильності застосування принципів і методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку [28]. М. Г. Щербаковський із А. М. Проценко вважають, що способами перевірки висновку експерта в суді є, окрім допиту експерта в суді, консультації та роз'яснення спеціаліста, а також непроцесуальні заходи [81, с. 195].

Виокремлення критеріїв оцінювання висновку експерта, ґносеологічних і процесуальних особливостей стадій підготовки до призначення судової психологічної експертизи неповнолітніх дає можливість розкрити їхнє процесуальне значення під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, що стосуються дітей, а також окреслити шляхи вдосконалення діяльності суб'єкта призначення судової експертизи й судового експерта, підвищення ефективності їх взаємодії на кожній із стадій призначення, проведення й оцінювання судової психологічної експертизи дітей й побудови методики проведення судової експертизи.

3.2 Узагальнені алгоритми дій експерта у ході проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні

Специфіка проведення судової психологічної експертизи полягає в тому, що переважна частина досліджень передбачає вирішення евристичних завдань, що зумовлено особливістю основного об'єкта її дослідження – людини, яка включена в систему соціальних відносин. Природа переважної частини предметних видів судової психологічної експертизи полягає в ретроспективному оцінюванні психічної діяльності особи в юридично значимій ситуації.

Починаючи з 2010–2012 років триває процес розроблення, внесення до Реєстру методик судових експертиз та впровадження в експертну практику методик проведення судових психологічних експертиз різних предметних видів. Це дозволяє впорядкувати, стандартизувати процес експертного психологічного дослідження з огляду на існування в них уніфікованих компонентів: об'єкта, предмета, завдань, методів, правил проведення етапів експертного дослідження. Постійне розширення кола завдань судової психологічної експертизи дітей у кримінальному провадженні зумовлює необхідність розроблення методичного алгоритму, спираючись на який можливо вирішувати різноманітні експертні завдання.

Як нами було показано вище, процес проведення судової психологічної експертизи містить такі стадії: попереднє дослідження; аналітичне дослідження; порівняльне дослідження результатів, отриманих на етапі аналітичного дослідження; комплексне оцінювання результатів дослідження; висновки; оформлювання результатів дослідження висновком.

З огляду на те, що експертне психологічне дослідження, об'єктом якого є особа, й експертне психологічне дослідження, об'єктом якого є відеозапис, різняться за алгоритмом дослідження, нами розроблені відповідні алгоритми експертного дослідження.

Узагальнений алгоритм судової психологічної експертизи особистості

неповнолітнього у кримінальному провадженні.

А. Попередня стадія експертного дослідження.

Мета попередньої стадії дослідження полягає у з'ясуванні фабули справи (провадження), кінцевих завдань експертного дослідження, потенційного значення призначеної судово-психологічної експертизи та її предметного виду (сукупності предметів дослідження), оцінювання наданих матеріалів із точки зору їхньої достатності для виконання поставлених завдань, побудова експертних гіпотез (версій, передбачень), формулювання проміжних експертних завдань, планування експертного дослідження й підготовка до нього, забезпечення достатнього обсягу вихідних даних для проведення експертного дослідження. У ході попереднього дослідження експерт здійснює низку кроків.

1. Дослідження документа про призначення судової психологічної експертизи, у ході якого експерт здійснює низку послідовних та паралельних кроків:

- досліджує документ про призначення експертизи на предмет відповідності вимогам КПК України та відомчим нормативно-правовим актам (Інструкції МЮ, Інструкції МВС). У випадку наявності таких невідповідностей, які на етапі оцінювання висновку експерта на предмет його допустимості й достовірності можуть призвести до визнання висновку експерта недопустимим чи неналежним джерелом доказу, експерт в межах своїх повноважень, взаємодіючи з керівником експертної установи, підрозділом документального забезпечення, відповідно до норм відомчих інструкцій (п. п. 3, 4 розділу II Інструкції МВС, 4.3 Інструкції МЮ) уживає заходів для усунення таких недоліків. У разі, якщо орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), упродовж тридцяти календарних днів з дня направлення повідомлення не вживає належних заходів для усунення цих перешкод, керівник експертної установи повертає йому (їй) матеріали [20, 22, 28];

- визначає потенційне юридичне значення призначеної експертизи на підставі дослідження фабули кримінального провадження, статті КК України, за якою розпочато кримінальне провадження [14, 15];

- визначає кінцеві завдання та предметний вид призначеної судово-психологічної експертизи на підставі умовиводу про потенційне юридичне значення судової психологічної експертизи та дослідження поставлених на вирішення експертів питань;

- у разі, якщо питання, поставлені на вирішення сформульовані нечітко, відповідно до ст. 69 КПК України [28] експерт заявляє клопотання щодо його уточнення особі, яка призначила експертизу чи суду, що доручив її проведення;

- виявляє підстави для експертної ініціативи (наприклад, у разі, якщо зміст поставлених на вирішення експертів питань не вичерпує потенційного юридичного значення призначеної судової психологічної експертизи);

- встановлює наявність чи відсутність підстав, які виключають проведення експертизи. Такими підставами можуть бути такі, які передбачають відвід експерта згідно зі ст., ст. 77, 79 КПК України, постановка на вирішення експертів питань, які не входять до його компетенції [28];

- встановлює віковий період, до якого згідно з календарним віком належить дитина – об'єкт дослідження, це надає можливість вибору експериментально-психологічних методів дослідження, спеціальної літератури, специфіка документальних джерел інформації, побудови експертних версій (гіпотез);

- добирає нормативно-правові акти, спеціальну літературу, методики, які буде використано у ході проведення судової психологічної експертизи;

- формує алгоритм розв'язання кінцевих і проміжних завдань;

- визначає вимоги до змісту документальних джерел вихідних даних, необхідного обсягу інформації, що повинна в них міститися;

- визначає сукупність методів.

2. Попереднє дослідження матеріалів, наданих на дослідження, під час якого експерт здійснює такі дії:

- фіксує особливості пакування об'єктів дослідження, цілісність упаковки, яка забезпечує несанкціонований доступ до них, відповідно до вимог відомих підзаконних нормативно-правових актів [20, 22]; вид (паперові

документи, інші носії інформації), належність оформлення документальних джерел інформації (у разі надання копій) та їх якість, придатність об'єктів дослідження (можливість сприймання інформації, зафіксованої на картах пам'яті, оптичних дисках);

- у випадку невідповідності наданих об'єктів переліку, поданому в супровідному листі про призначення експертизи, відповідно до відомчих інструкцій повідомляє про невідповідність керівника експертної установи та ініціатора призначення експертизи й у разі невжиття ініціатором проведення експертизи заходів для усунення недоліків у регламентований строк, повертає матеріали (п. 11 розділу I Інструкції МВС/п. 4.3 Інструкції МЮ) [20, 22];

- досліджує зміст наданих матеріалів;

- у випадку неналежного оформлення частини документів чи їх неналежної якості, та якщо вихідних даних в наданих об'єктах недостатньо, спрямовує особі, яка призначила експертизу (залучила експерта), клопотання про надання додаткових матеріалів (відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 69 КПК України, принципів повноти й об'єктивності судово-експертної діяльності, п. 2.1 Інструкції МЮ) [20, 22, 28]. У клопотанні судовий експерт-психолог зазначає характер відомостей, які потрібні для проведення повного й об'єктивного дослідження, та перелічуються документи, у яких ці відомості можуть міститися.

3. Розроблення попередніх версій (обґрунтованих передбачень експерта) щодо рівня психічного розвитку, індивідуальності дитини, експертно значущих ознак юридичної ситуації; вияву особливостей індивідуальності й рівня вікового розвитку, специфіки діяльності дитини в юридично релевантній ситуації та її впливу на психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини. Для дотримання принципу об'єктивності експертного дослідження, максимального убезпечення від експертних помилок, зумовлених когнітивними упередженнями [24, с. 175–191, 94], слід формулювати не менш як дві гіпотези щодо основних психологічних феноменів, установлення яких є завданнями експертного дослідження. Сформульовані експертні гіпотези є підґрунтям для складання планів експертних бесід, підготовки необхідного обладнання й батареї

експериментально-психологічних методів.

4. Складання плану експертного обстеження й застосування заходів для його організації. Для реалізації цього кроку експерт здійснює такі дії:

- визначає місце проведення експертного обстеження (у кімнаті для психологічного дослідження, у спеціально обладнаному приміщенні закладу чи установи, куди помістили дитину);

- складає клопотання про забезпечення умов для проведення експертного обстеження (із зазначенням необхідності дотримання вимог щодо супроводження дитини законним представником, умов для конфіденційності), у разі перебування дитини в прийомнику-розподільнику, ізоляторі тимчасового тримання забезпечує дозвіл на роботу з ним;

- складає план експертного обстеження, який включає план бесіди з дитиною щодо її життя (психологічного анамнезу), юридично значущої ситуації та експериментально-психологічне обстеження, яке за формою та змістом має відповідати віку дитини й фабулі правопорушення, що розслідується, та план бесіди із законним представником дитини у разі, якщо це особа, яка може володіти відомостями про біографію дитини чи її поведінку в ході делікту чи у період часу після нього (узагальнені плани експертних бесід див. у додатках Б. 2 та Б. 3);

- складає план спрямованого спостереження (див. додаток Б. 1);

- формує набір експериментально-психологічних методів дослідження відповідно до віку дитини, сформульованих експертних гіпотез щодо рівня вікового розвитку, емоційного стану, розумової працездатності тощо;

- готує бланки експериментально-психологічних методів, стимульний матеріал, необхідні засоби (для малювання, для ігор у випадку дослідження дітей дошкільного віку, силуети людини чи ляльки, іграшки-антистреси, пластилін тощо).

Б. Аналітична стадія експертного дослідження.

Мета аналітичної стадії дослідження дитини в ході судової психологічної експертизи дітей у кримінальному провадженні полягає у встановленні й

фіксуванні максимальної кількості ознак щодо психічного розвитку дитини (відповідність розвитку підекспертного критеріям вікового періоду, наявність відхилень у розвитку), її індивідуальності, умов розвитку; юридично релевантної ситуації; поведінки дитини, її емоційного стану, ступеня довільності поведінки в умовах юридично значимої ситуації; поведінки дитини, її емоційного стану, трансформації ходу розвитку й рис індивідуальності в період часу після юридично значимої ситуації (в посткримінальній стадії делікту, у період досудового розслідування, судового розгляду).

1. Ознаки рівня психічного розвитку дитини виокремлюються за критеріями:

- когнітивної сфери (сприймання, пам'яті, уяви, мислення, мовлення, сформованості провідної діяльності віку, пізнавальних інтересів);
- емоційно-вольової сфери (віковий етап формування довільності поведінки, здатність до виконання вимог дисципліни, навички регулювання емоційного стану та контролю прояву емоційних реакцій, лабільність емоцій);
- функціонування комунікативних компетенцій, навичок соціальної взаємодії;
- рівня розвитку особистості: новоутворення віку; реалізація провідної діяльності, етап формування самооцінки, її адекватність та усталеність; актуальний етап формування ієрархії мотивів; провідні мотиви, ступінь їх усвідомленості, особливості засвоєння соціальних норм; рефлексія власної моральної поведінки.

2. Ознаки особливостей індивідуальності виокремлюють за критеріями:

- характеристик типу нервової системи («темпераменту»), зокрема сили, рухливості та врівноваженості процесів збудження й гальмування в центральній нервовій системі;
- наявності рис / комплексу рис, властивих для певного типу характеру, ступеня їх вираженості (акцентуація характеру, гармонійний характер);
- наявності / відсутності порушень адаптації внаслідок дії ситуаційних факторів на «місце найменшого спротиву»); наявність девіантної поведінки до

подій, що є предметом розслідування у провадженні; наявність коригувальних впливів, їх результат та оцінка дитиною;

- наявності специфічних рис індивідуальності, які можуть бути сформовані в певних умовах неправильного виховання (бездоглядності, емоційного відторгнення, жорстоких взаємин, потуральної гіпер- чи гіпопротекції, інверсії сімейних ролей, насильства тощо);

- етапу формування опосередкованої (довільної) поведінки (складного вольового акту), тобто визначення цілей діяльності, здійснення адекватної оцінки цілей і способів їх досягнення, передбачення основних і побічних результатів діяльності, планування діяльності, проміжного контролю та коригування.

3. Ознаки умов виховання виділяють за такими критеріями:

- наявності чи відсутності батьківської родини, виховання в прийомній сім'ї, в інтернаті;

- у разі наявності родини її склад (повна сім'я, де є мати і батько, неповна, де є лише матір або тільки батько, спотворена чи деформована сім'я, у якій є вітчим чи мачуха); функціональні особливості родини (гармонійна чи дисгармонійна сім'я). У разі дисгармонійної родини – визначення її типу, а саме: з відсутнім партнерством між батьками (один із них домінує, а інший підкоряється); деструктивна сім'я (у якій відсутнє взаєморозуміння між членами родини, існує надмірна автономія, немає емоційної прив'язаності і солідарності між членами родини у вирішенні життєвих проблем); сім'я, яка розпадається (конфліктна, з високим ризиком розлучення); ригідна псевдосоціальна сім'я (в якій домінує один член сім'ї, а інші є надмірно залежними, існує жорстка регламентація сімейного життя, відсутнє емоційне тепло, що призводить до автономізації духовного світу членів родини); взаємини із сиблінгами;

- у разі виховання в прийомній родині експерт досліджує структурні й функціональні ознаки взаємин у родині батьків-вихователів як у попередньому пункті; а також наявність у прийомній родині чи дитячому будинку сімейного типу кровної дитини; наявність чи відсутність відмінностей у ставленні до рідних і прийомних дітей, зокрема в особливостях організації харчування (разом

чи окремо від інших членів родини), розміщення дітей, забезпечення одягом, іграшками, гаджетами, позашкільна освіта, проведення дозвілля; у разі, якщо кровні діти вихователів уже дорослі – їхня участь і роль у вихованні прийомних дітей;

- у разі виховання дитини в інтернаті – обсяг і структура груп, у складі яких виховується дитина, можливість дитини спілкування з рідними братами і сестрами, які виховуються в інших групах, особливості взаємодії дітей з вихователями, ступінь контролю вихователів за життям дітей, специфіка взаємодії, конкуренції (наси́льства) в групах дітей;

- рівень і специфіка задоволення біологічних і соціальних потреб дитини в родині чи структурі, яка її заміняє; тип прив’язаності дитини до членів родини (до дорослих й до інших дітей);

- ознаки педагогічного впливу в сім’ї чи структурі, яка її заміняє;

- ознаки навчання й виховання у навчальних закладах, які відвідує дитина: дошкільному навчальному закладі, школі, професійному ліцеї, коледжі;

- характеристики референтної групи (груп): в навчальній групі, у вуличних групах, в гуртках, спортивних секціях тощо;

- специфіка змін у житті дитини, що пов’язані із воєнними діями, повномасштабним вторгненням РФ в Україну: зміни структури родини, розлука з кимось із близьких чи їх загибель, вимушене переселення, евакуація, зміна місця проживання й навчання, форма навчання (on-line / of-line), включеність дитини у групи дітей, втрата соціальних зв’язків і формування нових.

4. Ознаки юридично значущої ситуації. Їх виокремлення різняться залежно від виду правопорушення, яке є предметом розслідування в кримінальному провадженні: у провадженнях, розпочатих за фактами неналежного виконання батьками (опікунами) батьківських обов’язків, домашнього насильства юридично значимою ситуацією є самі умови виховання дитини [70, с. 50–75]; у кримінальних провадженнях, де дитина є потерпілою від цькування, катування, сексуального насильства, юридично значиму ситуацію слід розглядати як розвиток конфлікту, у ході якого сталося порушення прав

дитини [35, 36, 63]; у кримінальних провадженнях, де дитина є підозрюваною (обвинуваченою) – як обставини, в умовах яких у діяльності дитини реалізовувався складний вольовий акт (докримінальна, кримінальна, посткримінальна стадія делікту й ситуація досудового розслідування й судового розгляду [37]; у ситуаціях, де дитина є очевидцем (свідком) кримінального правопорушення, – ситуація сприймання дитиною правопорушення (обставини сприймання і фіксування інформації) й обставин після нього (обставини збереження і відтворення інформації). Дитина, яка є об'єктом експертного дослідження не просто «поміщена» в протиправну ситуацію, її діяльність реалізується в умовах, які розгортаються в часі. Тому, хоча поведінка дитини є окремим елементом аналізу, оцінювати її можливо лише в єдності із специфікою ситуації.

4.1. У кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами злісного невиконання батьками (опікунами) обов'язків щодо виховання дитини експерт виокремлює такі ознаки юридично значимої ситуації:

- структура родини, її функціональні особливості, наявність / відсутність ознак домашнього насильства в стосунках дорослих членів родини; оцінка дитиною сімейної ситуації, ставлення до батьків, тип прив'язаності дитини до батьків та інших членів родини, порушення соціалізації, взаємин з іншими дітьми, дорослими;
- соціалізація батьків: наявність чи відсутність у них постійної роботи, джерела доходів, наявність / відсутність асоціальної поведінки; перебування родини в полі зору соціальних служб та правоохоронців, притягнення батьків (опікунів) до адміністративної відповідальності;
- наявність / відсутність зловживання батьками (опікунами) алкогольними напоями, вживання інших психоактивних речовин, наявність порушень психічного здоров'я батьків;
- умови життя дитини, задоволення її вітальних потреб (житлові та санітарні умови, забезпеченість їжею, одягом, медичний нагляд), виконання батьками (опікунами) рекомендацій лікарів, наявність у дитини «соціальних»

захворювань чи станів (педикульоз, тривалі гельмінтози, короста, знижена маса тіла тощо);

- наявність / відсутність задоволення базових соціальних потреб дитини (наявність теплих емоційних стосунків), характеристика типу сімейного виховання (емоційне відторгнення з боку батьків, реалізація виховання за типом гіпоопіки, потуральної гіпоопіки, жорстоких стосунків, експлуатації дітей, нехтування потребами дітей) [70, с. 50-75].

4.2. У провадженнях, розпочатих за фактами вчинення фізичного, сексуального насильства, доведення до самогубства, катування щодо дитини, експерт виокремлює такі ознаки юридично значущої ситуації та поведінки в ній дитини:

- психологічно значущі ознаки життєвих обставин, які передували конфлікту, що призвів до порушення прав неповнолітнього, наявність чи відсутність у них факторів, які підвищують уразливість дитини; ознаки емоційного стану, відчуття благополуччя, внутрішню позицію дитини;

- психологічні ознаки ситуації, які містили ознаки небезпеки для дитини (для її сексуальної недоторканості, гідності й безпеки тощо), складність для розпізнавання ситуації як небезпечної і вжиття заходів для її уникнення; суб'єктивна оцінка дитиною ситуації: відсутність оцінювання її як небезпечної й реалізацію звичної поведінки, оцінювання як такої, що несе небезпеку й власні реакції у цих обставинах (ігнорування, спроби уникати, протистояти тощо) [35, 36, 63];

- психологічні ознаки ситуації вчинення правопорушення щодо дитини (раптовість, вчинення дорослою людиною, групою осіб, переважання нападника в силі, вчинення людиною, яка є членом родини неповнолітнього потерпілого чи відносно якої дитина мала довіру тощо); тип реагування дитини в ситуації порушення її прав: покірний, пасивний, активний супротив, спроби звернення за допомогою, самостійний опір;

- психологічні особливості посткримінальної стадії делікту й подальших подій: наявність чи відсутність умов для повідомлення дитиною про порушення

її прав, наявність / відсутність погроз, ігнорування її повідомлення, скептичне ставлення до нього тощо. Спосіб реагування дитини на вчинене щодо неї правопорушення: повідомлення про вчинене відносно неї чи відсутність такого повідомлення упродовж тривалого часу, причини неповідомлення (амбівалентне або прихильне ставлення до кривдника; відсутність людини, якій дитина довіряє й може звернутися; «сором»; страх перед погрозами кривдника тощо); зміни в житті дитини, які відбулися після того, як стало відомо про вчинений щодо неї злочин (отримання допомоги й підтримки, осуд, покарання тощо), трансформація емоційного стану дитини й ходу її розвитку, що пов'язані із полегшенням («зняттям тягаря»), отриманням підтримки й допомоги або відчуття зраженості, несправедливості, зневіри.

4.3. У провадженнях, розпочатих за фактами вчинення правопорушення дитиною, експерт виокремлює ознаки юридично значущої ситуації, які мали стосунок до її потреб та потенційний вплив на формування мотивації дитини, її ситуативних реакцій і поведінки, а також поведінку дитини, формування її мотивації та здійснення складного вольового акту:

- психологічно значущі ознаки життєвих обставин, які передували ситуації делікту як такі, що відповідали чи не відповідали умовам для задоволення вітальних і соціальних потреб підекспертного (умовам життя, умовам для реалізації провідної діяльності, для формування базового відчуття безпеки); наявність різких змін умов життя; ознаки оцінки дитиною ситуації як такої, що має можливості для задоволення її провідних чи ситуаційних потреб; як такої, що містить загрозу її благополуччю, може викликати внутрішній конфлікт (для прикладу: невідповідність інтеріоризованим нормам, принципам, суперечливість між власним ставленням до дій і віковими потребами належності до значимої групи тощо), може призвести до перешкод для досягнення цілей чи комфортної життєдіяльності внаслідок санкцій;

- адресування ситуації до сфери мотивів підекспертної дитини (провідного (вищого) чи ситуаційного), наявність умов, які ускладнюють розуміння суттєвих характеристик ситуації: постановку мети, вибір шляхів її

реалізації, наявність представника (представників) референтної групи, які мали вплив на формування неповнолітнім оцінки ситуації як такої, що може задовольнити його потреби чи перешкодити їх задоволенню; ознаки процесу боротьби мотивів (розгорнутого чи згорнутого); оцінка факторів, які сприяють задоволенню потреб, ризиків, прогнозу можливих негативних наслідків; формування мети, потреби її досягти, ухвалити рішення; планування діяльності;

- динаміка, складність ситуації докримінальної стадії делікту, наявність умов, які ускладнюють усвідомлення суттєвих ознак ситуації (швидкоплинність, наявність суттєвих змін її ходу, вплив інших осіб);

- характеристики кримінальної стадії делікту: швидкоплинність; поведінка інших учасників подій, які впливали на дитину; діяльність (дії) дитини, спрямованої на досягнення мети; власне ставлення до неї;

- характеристики посткримінальної стадії делікту й оцінка ефективності власної діяльності;

- характеристики ситуації досудового розслідування (судового розгляду): наявність чи відсутність умов для зміни провідних мотивів, переоцінки мети діяльності, власної активності, наявності ресурсів для задоволення потреб; ставлення дитини до вчиненого, наявність чи відсутність переоцінки цінностей, зміни провідних мотивів [37].

4.4. У кримінальних провадженнях, очевидцями (свідками) яких стала дитина, експерт виокремлює ознаки ситуації, які могли негативно вплинути на її спроможність до правильного (за основними ознаками) її сприймати і в подальшому відтворювати або не містили такого потенціалу:

- умови для сприймання події органами чуття: взаємного розміщення дитини й об'єктів, які вона сприймала, освітлення, наявність фізичних перешкод для сприймання об'єктів, швидкоплинність подій;

- умови, які могли призвести до інтенсивного емоційного збудження (напруження), яке може зумовити потенціал впливу на сприйняття й запам'ятовування подій: брутальний конфлікт, насильство, вчинене щодо близької людини, тварини, до якої дитина прив'язана тощо); ознаки (за наявності)

інтенсивного емоційного збудження дитини, специфіки її переживань, фрагментарності спогадів);

– умови, які впливають на збереження й відтворення інформації: час, який минув з дня події, кількість її обговорень, ставлення до події людей, значимих для дитини, ознаки з'явлення в розповіді дитини оцінних суджень, нових деталей, аргументацій тощо.

Виокремлення шуканих ознак здійснюється шляхом психологічного аналізу засобами контент-аналізу й герменевтичного методу наданих на дослідження матеріалів, застосування методів логіки (характеристика групи документальних вихідних даних, їхня характеристика й зміст інформації, що у них міститься, подано в попередньому підрозділі); за результатами спрямованого спостереження (основні параметри спрямованого спостереження див. у додатку Б. 1), експертної бесіди з дитиною щодо біографії та юридично значимих обставин (узагальнений план бесіди з дитиною поданий у додатку Б. 2), результатом якої є суб'єктивне відображення дитиною свого життєвого шляху, оцінка умов життя, виховання, самооцінка власної індивідуальності й успішності; засобами експериментально-психологічного обстеження (основні групи яких та вимоги щодо їхнього застосування подані в другому розділі цієї роботи) та за результатами експертної бесіди із законним представником дитини (узагальнений план бесіди див. у додатку Б. 3).

Результатом аналітичної частини дослідження є встановлення й фіксування наявності чи відсутності ознак певних психічних явищ, що виявилися у психічній діяльності підекспертної дитини в різних ситуаціях її життя та в юридично значущій ситуації. Комплекс ознак встановлених психічних явищ (складних систем-феноменів) має бути достатнім і необхідним для здійснення порівняння та синтезу на наступних етапах проведення судової психологічної експертизи.

В. Порівняльна стадія експертного дослідження.

Цей етап полягає у виокремленні методом порівняння стійко повторюваних ознак (індивідуально-психологічних особливостей, рівня психічного розвитку,

психологічних параметрів юридично релевантної ситуації, ознак поведінки дитини в юридично значущій ситуації та після неї, впливу юридично значимої ситуації на психічний розвиток дитини) за сукупністю методів, дослідження із сукупності вихідних даних (з документальних джерел інформації, за результатами діагностичних бесід, спрямованого спостереження, експериментально-психологічного обстеження).

Порівнювані ознаки вважаються прийнятими за умов їх стійкої повторюваності за різних життєвих обставин в онтогенезі, у поведінці підекспертного упродовж докримінальної, кримінальної та посткримінальної стадіях юридично значимої ситуації, під час досудового розслідування (судового розгляду), а також у процесі експертного обстеження з урахуванням змін у рівні розвитку дитини, її індивідуальності відчутті емоційного комфорту в проміжок часу з дня (періоду) протиправної події до дня проведення експертного обстеження.

Порівнюються ознаки щодо:

- рівня психічного розвитку на час протиправної події, на час експертного обстеження (соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності, формування новоутворень, розвитку когнітивної, емоційно-вольової та особистісної сфер) – у порівнянні з нормативним віковим рівнем психічного розвитку дитини;
- ознак індивідуальності дитини, яка сформувалася на час протиправної події (у період протиправної події – у провадженнях, розпочатих за фактами неналежного виконання батьками чи опікунами їх обов'язків), способу їх вияву у період, що відповідає протиправній події, їх розвиток до часу експертного обстеження;
- ознак вияву вікових, індивідуально-психологічних особливостей дитини в юридично значимої ситуації (з урахуванням її параметрів) та після неї, вплив протиправної події на хід психічного розвитку, відчуття емоційного благополуччя дитини.

Результати порівняльного дослідження викладаються у проміжних

висновках за підрозділами дослідницької частини висновку, які стають підґрунтям для формулювання остаточних висновків експертизи.

Г. Синтезувальна стадія експертного дослідження є відповідальним та складним етапом проведення судової психологічної експертизи, передбачає сукупне оцінювання вікового рівня психічного розвитку дитини, її індивідуальності в онтогенезі через призму обставин протиправної події та її наслідків. Синтезуюча стадія завершує процес судової психологічної експертизи, а її змістом є узагальнення й сукупне експертне оцінювання результатів окремих досліджень, що базується на методах формальної логіки й власного внутрішнього переконання, які є підставою для формулювання висновків.

Формулювання висновків. За результатами комплексного оцінювання формулюють висновки відповідно до питань, поставлених на вирішення експертові.

Ймовірний висновок не надається, оскільки будь-яка особа, зокрема й дитина, має комплекс індивідуально-психологічних особливостей, які відображаються в її поведінці в будь-якій ситуації.

Висновок про неможливість вирішення питань надається за умови недостатності вихідних експертних даних щодо певного психічного факту: у разі, якщо клопотання експерта про надання додаткових матеріалів або забезпечення з'яви підекспертної дитини для проведення експертного дослідження не задоволено упродовж сорока п'яти календарних днів [20, 22]. Якщо з одних питань експерт може надати відповідь, а з інших є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку, складається один документ — висновок експерта [20, 22].

Після проведення експертного дослідження оформлюється висновок експерта за формою, що наведена у відомчих підзаконних нормативних актах: п. 4.12 Інструкції МЮ або розділу VII Інструкції МВС [20, 22], має три частини (вступ, дослідження та висновки), укладаються на бланках експертної установи (бланку експерта).

Згідно з ч. 1 ст. 101 КПК України, висновок експерта — це докладний опис

проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, що залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Згідно з п. 4.13 Інструкції МЮ, п. 5 Розділу VII Інструкції МВС, у дослідницькій частині висновку експерта описується процес дослідження і його результати, подається обґрунтування висновків з поставлених питань [20, 22].

Тож відповідно до положень нормативних актів й алгоритму експертного дослідження, результати аналітичного й порівняльного дослідження фіксують у відповідних підрозділах висновку експерта: «Психологічний аналіз матеріалів кримінального провадження», «Біографічні відомості щодо підекспертного на підставі його розповіді», «Відомості, повідомлені підекспертним, про його діяльність у ситуації, що є предметом розслідування в кримінальному провадженні», «Відомості, надані законним представником дитини», «Результати спрямованого спостереження й експериментально-психологічного обстеження».

У підрозділі «Психологічний аналіз матеріалів кримінального провадження» експерт наводить назву, дату створення, за наявності – вихідний номер тощо кожного паперового документу, який містить психологічну значиму інформацію, чи іншого носія інформації (відео- чи звукозапис); у разі, якщо експертиза призначена в ході судового розгляду, доцільним є також указівка тому кримінальної справи й аркушів справи, на яких міститься документ (це може спростити діяльність з оцінювання висновку експерта). У разі, якщо судова експертиза проводиться на стадії досудового розслідування, такі указівки не доцільні оскільки матеріали досудового розслідування не будуть надані до суду у тому ж вигляді й з тією нумерацією. Після назви документального джерела вихідних даних експерт викладає психологічно значимі відомості щодо індивідуальності, рівня вікового розвитку дитини, ознак юридично значимої ситуації й діяльності дитини в ході юридичної ситуації, які містить документ.

У підрозділі «Біографічні відомості щодо підекспертного на підставі його розповіді» експерт надає переказ автобіографічної розповіді дитини. У цьому викладі психологічно значиму інформацію доцільно організувати за

хронологічним принципом, аби вона відображала історію життя; у разі, якщо певні висловлювання дитини особливо яскраво відображають її індивідуальність, спогади, ставлення до життєвих подій, інших людей, можна ці висловлювання подати у вигляді цитат. У цьому ж підрозділі слід відобразити наявність у дитини досвіду вживання психоактивних речовин, порушення поведінки (у разі розповіді про них дитини), самооцінку.

У разі наявності психологічно значимої інформації щодо біографії дитини, яку надав законний представник дитини, її доцільно викласти наступним підрозділом.

Підрозділ, присвячений аналізу біографії дитини, доцільно завершити проміжними висновками за результатами порівняння психологічно значимих відомостей щодо історії життя дитини, отриманими за результатами психологічного аналізу документальних вихідних даних та історії життя дитини, що надала дитина та її представник.

У підрозділі «Відомості, повідомлені підекспертним, про його діяльність у ситуації, що є предметом розслідування в кримінальному провадженні» експерт надає переказ розповіді дитини про події юридично значимої ситуації, свою поведінку, відчуття, емоції. У цьому підрозділі, як і в попередньому, доцільно організувати повідомлення дитини, що вона їх надала в ході експертної бесіди, відповідно до послідовності й логіки подій, відображаючи значущі для психологічного оцінювання одиниці інформації.

У випадку наявності в розповіді законного представника психологічно значущої інформації щодо розвитку подій делікту, який розслідується у провадженні, поведінки дитини, динаміки її емоційного стану, ці відомості слід подати у наступному підрозділі дослідницької частини висновку, який доцільно завершити викладом результатів порівняння відомостей, отриманих під час психологічного аналізу наданих на дослідження матеріалів і змісту розповіді дитини і її законного представника.

У підрозділі «Результати спрямованого спостереження й експериментально-психологічного обстеження» експерт викладає результати

спрямованого спостереження, що він здійснював відповідно до основних його параметрів (див. додаток Б.1). Доцільно відображати:

- ознаки зовнішнього вигляду дитини; загальні ознаки й динаміка її поведінки, спілкування; специфічні особливості, що мають значення для оцінювання індивідуальності дитини. Для прикладу: «Від початку обстеження дитина поводить себе стримано, нерішуче, ніяково, дотримується субординації, має ускладнення в наданні відповідей, звертається поглядом до сестри, присутності якої забажала. Почала більш вільно спілкуватися під час бесіди; підбадьорювання, безоцінне її прийняття викликають позитивні емоційні реакції. Виявляє особливості поведінки, що властиві полегшеному формуванню почуття провини, невпевненості в собі, невисокої самооцінки: у відповідь на запитання про пропуски уроків через роботу на полях починає виправдовуватися, пояснюючи, що намагалася пропускати лише п'ятниці, коли за розкладом були менш важливі предмети, бо в родині не вистачає грошей на одяг і належне харчування. У ході виконання завдань експериментально-психологічних методів висловлює невпевненість у «правильності» виконання завдань, сумнівається. Це знижує темп роботи» [6];

- наявність чи відсутність скарг на фізичне і психічне благополуччя, випадки, коли дитина не висловлює скарг, але в ході подальшої бесіди розповідає про дискомфорт;

- відомості про суттєві елементи загальної обізнаності щодо особистих кордонів, уможливлення власної безпеки, основних моральних засад взаємодії людей у соціумі;

- опис характеристик мовлення за результатами спрямованого спостереження: уміння викладати послідовність подій; навичка формулювати, аргументувати свою думку; відображення основних ознак лексичного запасу, граматична узгодженість, темп, експресивність, гучність;

- характеристики процесу сприймання (упізнавання накладених, перекреслених, неповних зображень, дослідження сенсорної збудливості);

- характеристики пам'яті – короткочасної та довготривалої, механічної та

сміслової;

- характеристики процесу інтелектуальної діяльності за результатами виконання завдань експериментально-психологічних методів: темп, розумова працездатність, характеристика процесів мислення, успішність виконання завдань на класифікацію, узагальнення, формулювання понять, завдання на дослідження невербального інтелекту, уміння корегувати помилки під час виконання завдань на дослідження процесів мислення, здатність до розуміння смислу гумористичних картинок, розповідей;

- ознаки розвитку вольової сфери: здатність розуміти вимоги дисципліни, виконувати непривабливі завдання у ході експертного дослідження, самостійно організовувати свою діяльність;

- опис результатів експериментально психологічних методів дослідження емоційної сфери, рис індивідуальності, особистості та поведінки дитини в ході їх застосування.

Цей розділ має завершуватися викладенням підсумкових висновків, що їх сформулював експерт за результатами аналітичного й порівняльного дослідження документальних джерел інформації, спрямованої бесіди, спрямованого спостереження й застосування експериментально-психологічних методів щодо вікового рівня розвитку дитини, її індивідуальності, уразливих місць у системі стосунків дитини.

Синтезувальна стадія експертного психологічного дослідження особистості дитини викладається в окремому підрозділі дослідницької частини висновку. У ньому експерт надає аргументування відповідей на поставлені для вирішення експерта запитання. Планом викладу синтезуючого підрозділу є система проміжних експертних завдань.

Висновки за результатами дослідження експерт викладає відповідно до п. 4.14 Інструкції МЮ, п. 6 розділу VII Інструкції МВС у вигляді відповідей на поставлені запитання в послідовності, що визначена у вступній частині [20, 22].

Повідомлення про неможливість надання висновку експерт складає у випадку, якщо він порушив клопотання про надання йому додаткових матеріалів,

необхідних для проведення експертизи, яке не було задоволено в регламентований строк, або не задоволено клопотання експерта про забезпечення умов для експертного обстеження дитини [20, 22].

Основний алгоритм експертного дослідження комунікативної діяльності дитини в ситуації спілкування (процесуальної дії/опитування).

Алгоритм дослідження вибудований на основі алгоритмів Методики судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі [70, с. 98–152], правил опитування дітей [5] з урахуванням вікових особливостей неповнолітніх:

А. Попереднє дослідження експерт здійснює, виконуючи низку кроків.

1. Дослідження документа про призначення судової психологічної експертизи, у ході якого експерт здійснює такі дії:

- досліджує документ про призначення експертизи на предмет відповідності вимогам КПК України та відомчим нормативно-правовим актам, у випадку наявності таких невідповідностей здійснює заходи в межах своєї компетенції для їх усунення [20, 22];

- уточнює кінцеві завдання призначеної судово-психологічної експертизи;

- перевіряє відповідність наданого об'єкта (відеозапису) питанням, поставленим на вирішення експертові; у випадку невідповідності завдань, наданих об'єктам (для прикладу, наданий відеозапис процесуальної дії, а серед питань поставлені й ті, що передбачають встановлення особливостей особистості дитини), експерт, відповідно до ст. 69 КПК України [28] заявляє клопотання особі, яка призначила експертизу чи суду, що доручив її проведення, щодо уточнення обсягу й змісту завдання, у разі, якщо необхідно вирішувати питання щодо особистості дитини, слід подати клопотання про надання додаткових матеріалів;

- встановлює підстави для експертної ініціативи;

- встановлює наявність чи відсутність підстав, які виключають проведення експертизи. Такими підставами можуть бути ті, які передбачають

відвід експерта, постановка на вирішення експертів питань, які не входять до його компетенції;

- добирає нормативно-правові акти, спеціальну літературу, методики, які буде використано у ході проведення судової психологічної експертизи;
- формує алгоритм розв'язання кінцевих завдань (формує проміжні завдання);
- визначає сукупність методів.

2. Попереднє дослідження матеріалів, наданих на дослідження, під час якого експерт здійснює такі дії:

- фіксує особливості пакування об'єктів дослідження, цілісність упаковки, яка забезпечує несанкціонований доступ до них відповідно до вимог відомих підзаконних нормативно-правових актів; вид (паперові документи, інші носії інформації), належність їх оформлення (у разі надання копій); наявність чи відсутність явних ознак монтажу чи відсутності цілісного запису: переривання відеозапису без відповідного оголошення і відновлення в іншій обстановці, відсутність завершеного процесу взаємодії (допиту, слідчого експерименту); наявність чи відсутність можливості відтворення інформації, зафіксованої на картах пам'яті, оптичних дисках. У разі відсутності на носії відеозапису чи відсутності зафіксованого цілісного процесу спілкування, експерт повинен відповідно до ст. 69 КПК України [28] та норм відомих інструкцій [20, 22] повідомити про це ініціатора проведення експертизи та клопотати про надання належного об'єкта дослідження, якщо упродовж регламентованого відомчою інструкцією строку орган (особа), що призначила експертизу, не надає об'єкта належної якості, експерт повертає надані матеріали без виконання;

- досліджує придатність якості відеозапису для проведення експертного дослідження: він має бути прийнятною якості, достатньою для сприймання обстановки, обставин, осіб, що беруть участь у проведенні процесуальної дії, обличчя (міміки) особи, щодо якої поставлені питання експертів; повинен бути звуковий ряд, який синхронізований із відеодоріжкою; не повинно бути дефектів відеозапису, які суттєво перешкоджають проведенню дослідження. У разі

наявності таких недоліків експерт письмово повідомляє про це ініціатору призначення експертизи й клопоче про надання відеозапису належної якості. У разі, якщо упродовж регламентованого відомчою інструкцією строку орган (особа), що призначила експертизу, не надає відеозапису належної якості, експерт повертає надані матеріали без виконання;

– у разі надання на дослідження відеозапису, придатного для експертного дослідження, експерт описує об'єкти дослідження: кількість, тип, назви відеофайлів, тривалість відеозапису (відеозаписів, які в сукупності фіксують одну процесуальну дію); у разі, якщо на дослідження надано декілька відеозаписів однієї процесуальної дії з різних ракурсів, зазначає про цю обставину.

Б. Аналітичне дослідження здійснюється в декілька кроків, аналізу підлягають вербальні й невербальні компоненти процесу комунікації, кожен із яких експерт, у свою чергу, розкладає на одиниці аналізу: вербальні – на комунікативні умови, створені особою, яка проводить слідчу дію (співвідношення й структурна організація питань різного типу) та діалогову активність дитини (у складі якої аналізуються діалогова активність, логічна узгодженість, зміст відповідей), невербальні – на умови спілкування, створені особою (особами), яка (які) проводили допит засобами організації простору й невербальними реакціями, й на особливості невербальної поведінки дитини, що містить ознаки її емоційного стану й наявності чи відсутності змістовного доповнення вербальних повідомлень.

1. Складання робочого протоколу. В робочому протоколі експерт дослівно фіксує мовлення учасників спілкування та інші звуки, які вони видають (звуки, що не мають лексичного значення), паралінгвістичні ознаки мовлення, їхню невербальну діяльність, спрямованість погляду, міміку, позу, пантоміміку, зовнішні прояви емоцій; організацію простору, дистанцію між учасниками процесуальної дії за експертно значимими ознаками.

2. Розподіл розповіді дитини на змістовні фрагменти, відображення назв змістовних фрагментів у робочому протоколі.

3. Кількісний аналіз процесу спілкування у ході процесуальної дії. Дозволяє оцінити умови для відтворення з точки зору кількості й співвідношення питань різного виду: відкритих, які стимулюють процес відтворення (пригадування), альтернативних (які уточнюють зміст повідомлень), та сугестивних (тих, які містять потенціал для формулювання відповідей заданого питанням змісту), а також показники комунікативної активності дитини: наявність чи відсутність переважання кількості ствердних відповідей над кількістю заданих питань; співвідношення кількості відкритих, негативних і невизначених відповідей; кількість ствердних відповідей в кожному із змістовних фрагментах.

3.1. Кількісний аналіз умов спілкування в кожному з фрагментів процесуальної дії й у ході слідчої дії загалом. Передбачає: підрахунок і оцінювання кількості відкритих, альтернативних і сугестивних питань, їх співвідношення; співвідношення кількості заданих питань у різних змістовних фрагментах бесіди; формулювання проміжних висновків щодо наявності умов для вільної розповіді дитини, для поширення та уточнення повідомлень, наявності питань, що мають потенціал нав'язувального впливу на розповідь дитини. Формулювання попередніх (проміжних) висновків щодо наявності / відсутності оптимальних умов для відтворення. Слід враховувати, що кількісний аналіз є початковим етапом дослідження, оскільки не відображає у повною мірою ситуації комунікації. Для прикладу, однакове співвідношення відкритих і альтернативних питань може відображати різні комунікативні ситуації: коли за умови вдало поставлених відкритих питань на початку допиту дитина надала розгорнуту вільну розповідь, тоді альтернативні питання створили умови для поширення змісту її повідомлень, або коли відтворення сюжету події спрямовано альтернативними питаннями, тоді про умови спілкування на є такими, що створюють умови для вільної поширеної розповіді.

3.2. Кількісний аналіз комунікативної діяльності дитини в кожному із змістовних фрагментів передбачає: підрахунок і оцінювання співвідношення (різниці) між кількістю заданих питань і кількістю наданих ствердних відповідей

(діалогова активність), динаміку діалогової активності дитини у змістовних фрагментах бесіди; зв'язок кількості ствердних відповідей з кількістю заданих питань; кількість негативних і невизначених відповідей. Сформульовані на підставі цього кроку попередні (проміжні) висновки щодо комунікативної активності дитини та її ініціативності є підґрунтям для оцінки її розповіді.

4. Якісний аналіз процесу комунікації між дитиною й особою (особами), що проводять опитування.

4.1. Оцінювання у фрагментах бесіди суттєвих параметрів комунікативних умов, які створюють умови для емоційного комфорту дитини (ситуації «дитина у безпеці»): дотримання структури бесіди, що передбачає наявність підготовчої стадії опитування, стадію вільної розповіді, уточнюючих запитань й завершального етапу; забезпечення мінімальної кількості осіб, присутніх під час процесуальної дії; відповідність форми спілкування провідній діяльності дитини, її віковим особливостям; дотримання оптимального темпу діалогу; оцінювання інтонації особи (осіб), що проводять допит; дотримання допустимої тривалості діалогу, дотримання особистих меж дитини, спосіб й доречність застосування допоміжних засобів (анатомічні ляльки, іграшки, схеми тощо).

4.2. Оцінювання змістовної спрямованості заданих питань: формулювання запитань мовою, доступною для дитини певного віку, наявність і частота ситуації задавання двох і більше питань поспіль; наявність чи відсутність питань і реплік, які мають потенціал створення у дитини психічної напруженості, стимулювання почуття провини (такими є питання про причини відсутності енергійного опору, коментарі про природність негайного повідомлення про насильство тощо); наявність серед відкритих питань тих, що створюють умови для вільної розповіді дитини; особливості альтернативних питань; оцінювання сугестивних питань, їх змісту й потенціалу навіювального впливу на розповідь дитини.

5. Якісне оцінювання психологічних особливостей поведінки дитини.

5.1. Оцінювання поведінки неповнолітнього за динамікою ознак психічної напруженості, напруженого зорового контакту з особою, яка проводить допит, інтенсивної зосередженості на висловлюваннях і реакціях

співрозмовника/ів, статичність пози або вільної поведінки (динамічний зоровий контакт, динамічність пози, висловлення зауважень, наявність природних для дитини певного віку реакцій, способів прояву втоми тощо).

5.2. Оцінювання у змістовних фрагментах основних параметрів вербальної поведінки дитини: відповідності особливостей мовлення віковим особливостям дитини (діалогове, контекстне мовлення, лексика, складність синтаксичних конструкцій), поширеність повідомлень, динаміка комунікативної активності у змістовних фрагментах бесіди; змістова зв'язність, цілісність сюжету / сюжетів (для дітей, починаючи з підліткового віку) розповіді, організованість сукупності повідомлень центральною подією фрагмента, змістова узгодженість повідомлень; відображення у відповідях асоціативних зв'язків, наявність ознак психологічних «слідів» минулого досвіду (специфічні деталі, ініціативні уточнення, передавання прямої мови учасників подій, повідомлення про свій психічний стан, передбачення, використання експресивної лексики, указівки на особливості обстановки, деталі, що змінилися на час слідчого експерименту, на особливості сприймання, тощо); наявність психологічних ознак корегування змісту повідомлень: наявність змістовної неповноти, змістовних суперечностей, стислості, схематичності, відхилень від змісту заданих питань; оцінювання надавання негативних відповідей; оцінювання відповідей дитини на сугестивні питання й указівки: приєднання до випереджальних посилок сугестивних питань (реплік) чи їх відкидання. Формулювання попереднього (проміжного) висновку про змістовну цілісність, узгодженість чи змістовну неповноту, схематичність, змістовну суперечливість розповіді, наявність у вербальній поведінці ознак відображення психологічних «слідів» власного досвіду чи наявність ознак довільного корегування змісту висловлень, вибіркового відтворення.

5.3. Оцінювання психологічних особливостей, динаміки невербальної діяльності дитини, її невербальних повідомлень: міміки (напруження, розслаблення, зацікавлення, ментального зусилля, зосередженості, пригніченості, туги, роздратування, розгубленості, ілюстрування емоційного

стану учасників подій тощо), жестів (ілюстративність, невимушеність, різноманітність), рухів тіла, які ілюструють, змістовно доповнюють чи замінюють сказане; динаміки пантоміміки й міміки в залежності від теми бесіди, з'явлення у ході бесіди невербальних ознак, властивих для проявів порушення емоційної рівноваги; узгодженості невербальних повідомлень з вербальними; інформативність застосованих допоміжних засобів (анатомічні ляльки, іграшки, створення зображень); специфічних реакцій дитини, які можуть бути проявами психотривмування, захисних реакцій (виникнення нестримного плачу в певних епізодах, «завмирання», яскраві емоційні реакції від сприймання анатомічних ляльок, інтенсивне «побиття» ляльки тощо).

5.4. Оцінювання паралінгвістичних особливостей мовлення: темп і його динаміка, паузи, зміни їх тривалості, зв'язок змін темпу зі змістом повідомлень; інтонації, їх різноманітність, тон мовлення, гучність мовлення.

В. Порівняльна стадія дослідження. Полягає в процедурі порівняння: вербальних і невербальних характеристик комунікативної діяльності особи (осіб), які проводили слідчу дію; вербальних і невербальних характеристик комунікативної діяльності дитини; взаємодії особи (осіб) які проводять слідчу дію, і дитини. За результатами порівняльного дослідження формуються проміжні висновки щодо комунікативних умов, створених у кожному із фрагментів слідчої дії, особливостей комунікативної діяльності дитини, конгруентності вербальних і невербальних повідомлень; встановлення у змістовних фрагментах наявності/відсутності суттєвого впливу учасників допиту на розповідь дитини, формулювання дитиною повідомлень в результаті суттєвого впливу учасників слідчої дії.

Г. Синтезуюча стадія експертного дослідження (комплексної оцінки). Комплексне оцінювання результатів дослідження полягає в оцінюванні: комунікативних умов спілкування в ході всього процесу взаємодії, відповідності їх тим, які спрямовані на забезпечення найбільш можливого емоційного комфорту дитини, створення умов для актуалізації слідів пам'яті й самостійного реконструювання, наявності чи відсутності змін таких умов упродовж часу

взаємодії; оцінювання поведінки дитини в ході процесу спілкування, динаміки її напруженості, узгодженості діяльності неповнолітнього з особою, яка проводить процесуальну дію; узгодженості вербальної і невербальної діяльності; оцінювання наявності/відсутності суттєвого впливу комунікативних умов на зміст розповіді дитини в ході переважної частини діалогу й самотійності чи несамотійності комунікативної діяльності дитини й формулювання висновків.

Особливості оформлення дослідницької частини висновку експерта відображають специфіку стадій експертного дослідження. Кількісне оцінювання результатів експертного дослідження судовий експерт подає у вигляді таблиць та коментарів до них: кількісні показники питань, заданих дитині, та її відповідей у ході проведення процесуальної дії; кількісні показники кожного з видів питань, заданих у кожному з фрагментів процесуальної дії, й кількість відповідей (кожного з видів), наданих у кожному з фрагментів бесіди; показники динаміки діалогової активності дитини у кожному з фрагментів слідчої дії [69, с. 98-152].

Опис якісного оцінювання процесу комунікації між особою, яка проводить опитування, й дитини експерт здійснює щодо кожного з фрагментів відповідно до параметрів аналізу: оптимальних умов для емоційного комфорту й самотійної поширеної розповіді дитини; змістовної зв'язності, хронологічної послідовності розповіді дитини, наявності у ній ознак, які указують на користь психологічних «слідів» минулого досвіду, наявності ознак на користь довільного корегування змісту розповіді; наявності сугестивних питань та специфіки відповідей на них дитини; ознак невербальної поведінки (психічної напруженості, зорового контакту, паралінгвістичних ознак мовлення, міміки, пантоміміки, інформативності жестів).

Результати порівняльної стадії дослідження експерт формулює у вигляді проміжних висновків щодо основних параметрів спілкування у кожному з фрагментів слідчої дії: вербальних і невербальних характеристик взаємодії, комунікативної діяльності особи (осіб), які проводили слідчу дію й комунікативної діяльності дитини; взаємодії особи (осіб) що проводять слідчу дію, і дитини.

6. Синтезуючу стадію експертного дослідження (комплексну оцінку) експерт викладає окремим підрозділом дослідницької частини. Він уміщує підсумок оцінювання створених комунікативних умов, динаміки поведінки дитини в ситуації процесуальної дії, її вербальної і невербальної поведінки, узгодженості цих компонентів спілкування (конгруентності), аргументацію висновку про самостійність чи несамостійність комунікативної діяльності дитини, наявності чи відсутності впливу на комунікативну діяльність дитини деструктивного впливу (такого, який зумовив зміст повідомлень).

Висновки до розділу 3

Дослідження гносеологічних та організаційно-правових особливостей призначення та проведення судових психологічних експертиз щодо неповнолітніх дозволяє дійти таких висновків.

1. Аргументовано, що особливості організації призначення та проведення судової психологічної експертизи щодо неповнолітніх зумовлюється специфікою основного об'єкта цього виду експертного дослідження, який є суб'єктом міжособових стосунків, особою з певним правовим статусом, яка має права, обов'язки, власну позицію й динамічні властивості.

2. Аргументовано, що судову психологічну експертизу відносно неповнолітніх у кримінальному провадженні призначають і проводять у три етапи, які різняться за суб'єктами, метою і способом реалізації. Першим етапом є підготовка матеріалів й призначення експертизи, він включає дев'ять стадій, що взаємопов'язані, підкреслено особливе значення взаємодії суб'єктів призначення й проведення судової експертизи. Другим етапом є проведення дослідження судовим експертом, він включає чотири стадії. Третім етапом є дослідження й оцінювання висновку експерта.

3. Доведено, що проведення експертного дослідження особистості

неповнолітнього й дослідження комунікативної діяльності неповнолітнього у ході процесуальної дії включають чотири стадії: підготовчу, аналітичну, порівняння й синтезування отриманих результатів та формулювання висновків, які відображають порядок і процедури проведення судової психологічної експертизи, дають можливість організувати процес пізнання й оцінити отримані результати.

4. Розроблено єдиний алгоритм проведення судової психологічної експертизи особистості неповнолітнього у кримінальному провадженні, який дає можливість вирішувати різноманітні завдання, поставлені на вирішення експертів, впорядкувати експертну практику, та є основою для побудови нових типових методик проведення судових експертиз.

5. Доведено необхідність модифікації методики судової психологічної експертизи відеозвукозапису процесуальної дії з огляду на вікову специфіку комунікативної діяльності дітей й правил щодо їх опитування, розроблено алгоритм дій експерта у ході проведення судової психологічної експертизи комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Авдеєва Г. К. Оцінка достовірності висновку експерта як джерела доказів в Україні та в інших країнах : порівняльно-правовий аналіз. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці* : Електронний журнал. Київ, 2021. № 2 (21). URL: <https://lnk.ua/U4rJL1f2T> (дата звернення: 26.05.2026).
2. Алікіна Н. В., Єгорова Т. М. Завдання судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозапису слідчої дії. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58 (1). С. 407–415. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58%281%29__53 (дата звернення: 12.03.2026).
3. Бондаренко О. О. Об'єкт і предмет судової експертизи у кримінальному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2013. № 1082. Вип. 16. С. 316–318. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2013_1082_16_56 (дата звернення: 05.08.2024).
4. Борижецька Н. Л. Процесуальні дії як поняття українського кримінального процесу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Вип. 88. Ч. 3. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.88.3.29 (дата звернення: 05.08.2024).
5. Бугаєць Т., Гриценко Л., Козлова А., Пашко Н. Особливості залучення та роль психолога у процесуальних діях за участі дитини в межах кримінального провадження: робочий зошит учасника/ці тренінгу. Київ, 2024. 77 с.
6. Висновок експерта № СЕ-19/105-25/2851-ПС від 29.04.2025 / Архів Донецького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України.
7. Висновок експерта № СЕ-19/105-26/2402-ПС від 27.03.2026 / Архів Донецького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру

Міністерства внутрішніх справ України.

8. Волобуєв А. Ф. Процедура оцінки висновку експерта у кримінальному провадженні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. С. 39–43. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.03.3.5.

9. Гладіліна О. В. Призначення судово-медичних експертиз: проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 2. Т. 2. С. 61–63. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2018/tom_2/16.pdf (дата звернення: 12.08.2024).

10. Гломб Ю. О. Попереджувачий механізм у призмі відповідальності за ст. 384 КК України (Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу). *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 369–372. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/595/567> (дата звернення: 12.02.2026).

11. Гуцаленко Л. В., Михальчишина Л. Г., Сидорчук В. М., Пентюк І. К. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 352 с.

12. Державна установа «Інститут судової психіатрії та судової медицини Міністерства охорони здоров'я України». Структурні підрозділи з проведення судових експертиз. URL: <https://lnk.ua/SNa4l4cW5> (дата звернення: 08.05.2026).

13. Дмітрієва К. С. Актуальні напрями розвитку міжнародного судово-експертного співробітництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 288–291. DOI: 10.32782/2524-0374/2020-1/71 (дата звернення: 08.05.2026).

14. Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. *Ароцкерівські читання: мат-ли Міжнар. наук. -практ. конф., присвяч. 90-річчю від дня народження видатного вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (м. Полтава, 25 травня 2017 р.)*. Харків : Право, 2017. С. 155–157.

15. Єгорова Т. М., Євсюков О. Ф. Методологія судово-психологічного

дослідження : звіт про НДР (остаточ.) / кер. Т. М. Єгорова. № ДР 0122U001920. Харків, 2024. 259 с.

16. Журавель В. А. Дія слідча (розшукова). *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / гол. редкол. В. Ю. Шепітько. Харків, 2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. С. 176–179.

17. Загородній А. Особливості взаємодії слідчого й експерта при підготовці до призначення судової експертизи. *Експертне забезпечення розслідування організованої злочинності: міжнародний досвід та національна практика* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27 листоп. 2025 р.). Одеса : НУ «ОЮА», 2025. С. 77–79. DOI: 10.32837/11300.31281 (дата звернення: 08.05.2026).

18. Зінковський І. П. Використання рецензії на висновок експерта у кримінально-процесуальному доказуванні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. С. 58–64. DOI : 10.24144/2788-6018.2025.03.3.11.

19. Іваницький С. О. До питання призначення трасологічної експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. С. 169–170.

20. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень в установах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 17.07.2017 р. № 591 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

21. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: наказ Мін'юсту України від 12.12.2011 № 3505/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

22. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказ. Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 19.04.2026).

23. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей : прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи 17.11. 2010 р. і пояснювальна записка. 95 с. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення: 01.09.2025).

24. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. 528 с.

25. Крет Г. Р. Система стандартів доказування у кримінальному процесі України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 132–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2019_19_20 (дата звернення: 15.05.2026).

26. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2008. 464 с.

27. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341. (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14> (дата звернення: 20.01.2026).

28. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 21.11.2025).

29. Лазебний А. М., Божук І. І. Актуальні питання призначення криміналістичних судових експертиз в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2021. № 1 (41). С. 68–76. DOI: 10.33216/2218-5461-2021-41-1-68-76.

30. Лобойко Л. М., Черненко А. П. Кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. ун-т внутр. справ, 2006. 209 с.

31. Лоза Ю. Слідчі дії: поняття, сутність, ознаки, види. *Право України*. 2003. № 9 . С. 87.

32. Лупій С., Крижановський А. Слідчі (розшукові) дії: поняття, значення та види. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*.

Серія: «Юридичні науки». 2022. Т. 9. № 4 (36). С. 210–215. DOI: 10.23939/law2022.36.210 (дата звернення: 17.03.2026).

33. Лускатов О. В. Конспект лекцій з дисципліни «Криміналістика». Дніпро : Дніпропетровський університет внутрішніх справ, 2016. 174 с. URL: <https://lnk.ua/xor23wvVK> (дата звернення 13.05.2026).

34. Макаренко Є. І., Здор В. М. Проблеми призначення судової експертизи у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 218–222. DOI: 10.32842/2078-3736-2019-3-1-36 (дата звернення: 17.03.2026).

35. Методика судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства / А. Г. Козлова Київ, 2023. (реєстр. код 14.1.81).

36. Методика судово-психологічної експертизи в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої недоторканості / О. О. Сліпець. Харків, 2017. 26 с. (реєстр. код 14.1.74).

37. Методика судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) / О. О. Сліпець, Т. М. Єгорова. Харків, 2025. 95 с. (реєстр. код 14.1.87).

38. Мироненко Т. Є. Проблеми оцінки експертного висновку прокурором. *Право і суспільство*. 2019. № 2. С. 148–152. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/2_2019/part_1/27.pdf (дата звернення: 17.03.2026).

39. Мирошніченко Ю. М. Використання спеціальних знань під час судового розгляду кримінальних справ / за ред. проф. М. Г. Щербаковського. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2022. 97 с.

40. Михайлик Д. О. Поняття процесуальних дій у кримінальному провадженні України. *Кримінально-процесуальне право і криміналістика*. 2017. № 2. С. 217–218. URL: <https://elar.navs.edu.ua/handle/123456789/31096> (дата звернення: 17.03.2026).

41. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказ. Мін'юсту України

№ 53/5 від 08.10.1998 р. (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 03.04.2026).

42. Острійчук О. П. Показання обвинуваченого як окремий вид процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 321–327. URL: <http://apdp.in.ua/v70/48.pdf> (дата звернення: 12.02.2026).

43. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні : навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

44. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. 432 с. URL: <https://surli.cc/muxtcc> (дата звернення: 01.03.2024).

45. Пиріг І. В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. С. 54.

46. Підстава / Словник синонімів. URL: <https://surl.li/hxavlr> (дата звернення: 07.05.2026).

47. Підстава / Словник синонімів. Всесвітній словник української мови. URL: <https://surl.li/ynbenm> (дата звернення: 07.05.2026).

48. Підстава / Словник української мови у 20 томах. URL: <https://surl.li/betjbp> (дата звернення: 07.05.2026).

49. Повідомлення про неможливість проведення судової експертизи № СЕ-19/105-26/1149-ПС від 13.04.2026 р. / Архів Донецького НДЕКЦ МВС.

50. Повідомлення про неможливість проведення судової експертизи № СЕ-19/105-26/1150-ПС від 13.04.2026 р. / Архів Донецького НДЕКЦ МВС.

51. Поліщук М. Г. Експертиза як форма використання спеціальних знань у цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 125–127. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-3/30.

52. Полянський А. О. Адміністративно-правові засади взаємодії судово-експертних установ з правоохоронними органами : дис. ... д-ра юрид. наук. Суми,

2021. 406 с. URL: <https://lnk.ua/p6ecenlIN> (дата звернення: 20.03.2024).

53. Про затвердження Порядку проведення рецензування висновків судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.02.2020 № 335/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0131-20#Text> (дата звернення: 12.05.2026).

54. Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Конвенція Ради Європи, від 25.10.2007 р. : ратифік. 20.06.2012 р., підстава – 4988-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 30.03.2026).

55. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII, (зі змін. та допов.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 13.06.2026).

56. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 30.05.1997 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення: 01.06.2026).

57. Розробка методики судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості : звіт про НДР (заключ.) / О. О. Сліпець, С. Г. Мороз , С. Л. Бабич. Харків, 2019. 130 с. № ДР 0118U004629.

58. Романаускас К. А. Неправдиві показання свідка і потерпілого як форма протидії розслідуванню. *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє*. Харків, 2021. URL: <https://library.pp-ss.pro> (дата звернення: 12.02.2026).

59. Савкіна Т. В., Алікіна Н. В. Диференціальний підхід при проведенні судово-психологічних експертиз : метод. реком. : звіт НДР (заключ.) / кер. Т. В. Савкіна. № ДР 0114U001653. Харків, 2015 р. 71 с.

60. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 590 с.

61. Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання про призначення та проведення судової експертизи у кримінальному процесі України. *Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики* : мат-ли наук.-практ. конф., присвяч.

пам'яті Засл. проф. М. С. Бокаріуса (м. Харків, 20 грудня 2016 р.). Харків, 2016. С. 254–256.

62. Сліпець О. О. Взаємодія учасників кримінального провадження у ході розслідування правопорушень щодо неповнолітніх як умова забезпечення принципу дотримання найкращих інтересів дітей. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності в сучасних умовах* : мат-ли. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 грудня 2024 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 258–260.

63. Сліпець О. О. Психологічна експертиза неповнолітніх потерпілих як дослідження ушкодженого психологічного розвитку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2008. Вип. 8. С. 605–610.

64. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Психологічні аспекти експертного дослідження дітей у кримінальному провадженні. *Практична психологія у сучасному вимірі* : мат-ли XVII Міжнар. наук.-практ. конф. студ., аспірант. та науков. (м. Дніпро, 21 квітня 2026 р.). Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2026. С. 281–284.

65. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Тактика призначення та проведення судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх у контексті дружнього до дитини правосуддя. *Alfred Nobel University Journal of Pedagogy and Psychology*. 2026. № 1 (31). С. 218–229. DOI : 10.32342/3041-2196-2026-1-31-19.

66. Спіцина Г. О., Бідняк Г. С. Форми використання спеціальних знань. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 240–248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2018_18_29 (дата звернення: 13.04.2026).

67. Стародубцев І. В. Визначення основних завдань діяльності судово-експертних установ в Україні на стадії вчинення умисного злочину. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. № 4. С. 306–312.

68. Стахівський С. М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів:

наук.- практ. посіб. Київ : Атіка, 2009. 64 с.

69. Стрілець Г. О. Генезис системи судово-експертних установ в Україні та напрямки їх діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2009. 224 с.

70. Судово-психологічна експертиза : наук.-метод. мат. / за ред. С. А. Тюленєва. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 316 с.

71. Терещенко Ю. В. Слідчі та інші процесуальні дії : правова регламентація. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 2 (2). С. 168–175. URL: <https://lnk.ua/jY1ERXFL4> (дата звернення: 14.04.2025).

72. Тертишник В. М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : монографія. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2009. 202 с.

73. Тертишник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність». Харків : Право, 2021. 280 с.

74. Шабаровський Б. В. Способи перевірки висновку експерта у кримінальному процесі України. *Право і безпека*. 2019. № 2 (73). С. 82–86. DOI: 10.32631/pb.2019.2.13.

75. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Київ : Ін Юре, 2024. 684 с.

76. Щербаковський М. Г., Дементьєв М. В. Перевірка висновку експерта. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3 (98). С. 206–216. DOI : 10.32631/v.2022.3.19 (дата звернення 12.0.2026).

77. Щербаковский М. Г., Кравченко А. А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков : ун-т внутр. дел, 1999. 78 с.

78. Щербаковський М. Г. Обов'язкове призначення судових експертиз у кримінальному провадженні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 148–157. URL: <https://lnk.ua/MTZGOFuG5> (дата звернення: 20.03.2024 р.).

79. Щербаковський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз. Харків : Фактор, 2011. 400 с.
80. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.
81. Щербаковський М. Г., Проценко А. В. Експертизи в судовому провадженні : монографія : Харків : видавничий дім Право, 2024. 280 с.
82. Ярослав Ю. Ю. Оцінка висновку експерта за допомогою спеціальних знань. Судово-психологічна експертиза. *Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці* / ред.: О. А. Назаров Київ, 2019. № 3 (19). URL: <https://lnk.ua/UhoB5iREe> (дата звернення: 26.05.2026).
83. Яценко І. В. Гносеологічна характеристика та процесуальне значення етапів і стадій призначення та проведення судово-ветеринарної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. Вип. 30. С. 70–111. DOI: 10.32353/khrife.1.2023.05 (дата звернення: 08.05.2026).
84. Яценко І. В. Концептуальні засади проведення судово-ветеринарної експертизи в Україні: теорія, методологія та праксеологія : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2025.
85. Яценко І. В. Становлення методології судово-ветеринарної експертизи та перспективи її розвитку в аспекті експертного забезпечення правосуддя. *Судова експертиза в контексті відновлення України : III Всеукраїнський форум судових експертів: мат-ли III всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 9 черв. 2023 р.). Київ : Ліра-К, 2023. С. 210–217. URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/37762> (дата звернення: 11.11.2024).
86. Cuellar M. The Prosecutor's Fallacy and Expert Testimony: A Modern Take Using Likelihood Ratios. *arXiv*. 2025. URL: <https://arxiv.org/abs/2502.03217> (дата звернення: 17.05.2026).
87. Da Silva Guerreiro J., Casoni D., Costa Santos J. Relevance and coherence as measures of quality in forensic psychological reports. *Psychiatry, Psychology and Law*. 2014. Vol. 21 № 6. P. 890–902. DOI: 10.1080/13218719.2014.918077 (дата звернення: 15.05.2026).

88. Doyle D. J., Ogloff J. R. P., Thomas S. D. M. An analysis of dangerous sexual offender assessment reports: Recommendations for best practice. *Psychiatry, Psychology and Law*. 2011. Vol. 18, № 4. P. 537–556. DOI: 10.1080/13218719.2010.499159 (дата звернення: 15.05.2026).

89. ENFSI Guideline for Evaluative Reporting in Forensic Science. Strengthening the Evaluation of Forensic Results across Europe (STEOFRAE). 126 p. URL: https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2016/09/m1_guideline.pdf (дата звернення: 13.05.2026).

90. Ibek A., Suchojad V. Theoretical Basics of Scientific Evidence in Criminal Proceeding. *Scientific Journal WSiP* 2016. Nr 3. DOI: 10.19192/wsfiP.sj3.2016.10 (дата звернення: 13.05.2026).

91. Ireland J. L. Evaluating expert witness psychological reports: Exploring quality. University of Central Lancashire. 2012. URL: <https://surl.li/zexoun> (дата звернення: 27.05.2026).

92. Redmayne M. Expert Evidence and Criminal Justice. Oxford : Oxford University Press, 2022. 412 p.

93. Schimmel L. M. C., Van Koppen P. J. Verdachten testen: Testgebruik in de forensische psychologie [Testing suspects: Use of tests in forensic psychology]. *De Psycholoog*. 2017. Vol. 52, № 10. P. 34–42. URL: <https://lnk.ua/b8Twdf53S> (дата звернення: 15.05.2026).

94. Vredeveltdt A., van Rosmalen E. A. J., van Koppen P. J., Dror I. E., Otgaar H. Legal psychologists as experts: guidelines for minimizing bias. *Psychology, Crime and Law*. 2024. Vol. 30, № 7. P. 705–729. URL: <https://lnk.ua/I0JGFsfzj> (дата звернення: 15.05.2026).

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукової проблеми, яка має науково-методичне й прикладне значення: розроблено теоретико-правові, методичні та організаційні основи судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі – підвиди судової психологічної експертизи, який стрімко розвивається з огляду на впровадження у правозастосування стандартів дружнього до дитини правосуддя. Ключові результати роботи дають підстави для таких висновків:

1. Проведення судової психологічної експертизи щодо дітей у кримінальному провадженні, окрім процесуального закону, Закону України «Про судову експертизу» й відомчих нормативних актів регламентується міжнародними нормами дружнього до дитини правосуддя, імплементація яких в національне законодавство й правозастосування стала джерелом низки завдань, які можуть бути вирішені в ході судової психологічної експертизи, а також вимог щодо процедур проведення дослідження. Це зумовлює особливості теоретичних, методологічних та організаційних засад проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх.

2. Визначено, що *об'єктом* судової психологічної експертизи неповнолітніх в кримінальному судочинстві є дитина (з будь-яким процесуальним статусом), особистість якої розвивається, її дорослий представник, сукупність матеріальних чи матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експертного обстеження), які містять відомості про умови, хід та рівень психічного розвитку дитини, а також її психічну діяльність за юридично значимих обставин; *предметом* судової психологічної експертизи дітей в кримінальному провадженні є психологічні факти, що відображають специфіку вікового розвитку дитини, її психічних процесів й індивідуально-психологічних особливостей, а також їх формування в умовах виховання й внаслідок ситуації, що розслідується/розглядається слідством чи судом.

3. Аргументовано практичне й теоретичне значення розподілу експертних завдань на кінцеві, якими є ті, що мають потенційне юридичне значення та втілюються у питаннях, й проміжні – ті, які відображають проміжні цілі на шляху до вирішення кінцевих завдань. Запропоновано перелік кінцевих завдань судової психологічної експертизи дітей залежно від потенційного юридичного значення висновку експерта. Відповідно до юридичного значення кінцевих завдань судової експертизи й предмета дослідження (застосовуючи диференційний підхід), запропоновано підвиди судових психологічних експертиз щодо дітей у кримінальному провадженні, сформульовані питання, рекомендовані до внесення до п. 6.9 розділу VI Науково-методичних рекомендацій.

4. Запропоновано авторське визначення спеціальних психологічних знань під час реалізації правозастосування щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні: знання й навички в галузі психології (насамперед загальної, дитячої психології, психології розвитку, психодіагностики), з теоретичних й процесуальних засад судової експертизи, які опановані у ході професійної освіти та спеціальної підготовки, стажування, підвищення кваліфікації судового експерта, й застосовуються у ході розслідування чи судового розгляду кримінального провадження щодо дітей.

5. Показано, що принципи судової психологічної експертизи неповнолітніх формуються шляхом конкретизації загальноправових принципів судової експертизи через призму принципів дружнього до дитини правосуддя та психологічного дослідження дітей; запропоновано систему загальноправових принципів судової психологічної експертизи неповнолітніх: верховенства права, найкращих інтересів дітей, законності, об'єктивності й повноти дослідження, незалежності та методологічної самостійності судового експерта, науковості, компетентності, допустимості використаних методів, дотримання експертом професійної етики.

Розроблено систему спеціальних принципів і підходів до судово-психологічного дослідження дітей, в якій основоположні принципи психологічного дослідження (детермінізму, відображення, єдності психіки й

діяльності, розвитку, системності), що консолідовані категорією особистості, конкретизуються у методичних підходах до судового експертного дослідження дитини: вікового підходу, рівневого аналізу, взаємодії особистісних та ситуаційних (перемінних) факторів, контекстуальності.

6. Обґрунтовано й конкретизовано застосування діалектичного, формально-логічних, загальнопізнавальних наукових й окремих методів судового психологічного дослідження неповнолітніх в аспекті реалізації принципів судової психологічної експертизи дітей. Систематизовано, узагальнено й викладено параметри спрямованого спостереження, запропоновано узагальнений план експертної бесіди з неповнолітнім підекспертним та із його законним представником; аргументовано обов'язкове дотримання етичних норм діяльності психолога в ході проведення і фіксування експертного обстеження.

7. На підставі дослідження сутності феномена експертної методики, її необхідних елементів, сформульовано визначення спеціального методу – методики судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні, як регламентованої програми послідовних дій судового експерта психолога із застосування системи методів, прийомів та засобів з метою дослідження об'єктів судової психологічної експертизи неповнолітніх для встановлення психологічних фактів щодо вікового розвитку, індивідуальності, рушійних сил і умов розвитку дитини, її діяльності в юридично значимих обставинах й у процесі надання показань; обґрунтовано структуру методики судової психологічної експертизи особистості неповнолітнього у кримінальному провадженні й методики судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності неповнолітнього в ситуації процесуальної дії.

8. За результатами аналізу питань термінології судово-психологічного дослідження неповнолітніх виявлено закономірності термінотворення у правничій сфері, психології й судовій психологічній експертизі; констатовано наявність проблемних питань уживання термінів експертами-психологами, запропоновано словник уживаних термінів.

9. На підставі дослідження підходів до визначення меж компетенції судового експерта й експерта психолога зокрема, обґрунтовано наявність суттєвих недоліків узвичаєного опису компетенції через перелік завдань, які вправі вирішувати експерт; констатовано необхідність такого визначення меж компетенції, що стане для експерта інструментом регулювання його щоденної професійної діяльності; обґрунтовано визначення компетенції судового експерта психолога як обсягу його повноважень і меж допустимих дій, визначених процесуальним законом і предметом судового експертного дослідження.

10. Запропоновано визначення вихідних даних для проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх як сукупності інформації, необхідної експертові для визначення предмету, завдань конкретної експертизи, підбору методів та здійснення процесу дослідження.

Визначено, що носіями (джерелами) вихідних даних судової психологічної експертизи неповнолітніх є документ про призначення експертизи (залучення експерта) і об'єкти дослідження; надано характеристику груп джерел вихідних даних, їх ознак, інформації, носіями якої вони є, і способів її отримання. Показано наявність суттєвих змін у видах документів – носіях вихідних даних судової психологічної експертизи неповнолітніх у зв'язку зі збільшенням ролі цифрових технологій, on-line спілкування й гаджетів у житті дітей та змін умов життя, зумовлених повномасштабним вторгненням російського агресора в Україну.

11. Аргументовано особливе значення для організації призначення та проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх специфіки основного об'єкта експертного психологічного дослідження дитини, яка є суб'єктом міжособових стосунків і правовідносин, та швидко змінюється. Описані три етапи призначення і проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні: підготовки матеріалів й призначення експертизи, який містить дев'ять стадій; чотири стадії проведення дослідження судовим експертом; дослідження й оцінювання висновку експерта; взаємозв'язок стадій і етапів. Доведено, що проведення експертного дослідження

особистості неповнолітнього, а також комунікативної діяльності неповнолітнього у ході процесуальної дії включає чотири стадії: підготовча, аналітична, порівняльна, синтезування отриманих результатів й формулювання висновків. Стадії проведення експертного дослідження відображають послідовність процесу пізнання, порядок і процедури проведення судової психологічної експертизи неповнолітніх, дають можливість організувати дослідження й оцінити отримані результати.

12. Розроблено єдиний алгоритм проведення судової психологічної експертизи особистості неповнолітнього у кримінальному провадженні, який дає можливість вирішувати різноманітні завдання, поставлені на вирішення експертів, впорядкувати експертну практику, та є основою для побудови нових типових методик проведення судових експертиз.

Доведено необхідність модифікації методики судової психологічної експертизи відеозвукозапису процесуальної дії з огляду на вікову специфіку комунікативної діяльності дітей й правила опитування неповнолітніх, розроблено алгоритм дій експерта у ході проведення судової психологічної експертизи комунікативної діяльності дитини у ході опитування.

ДОДАТКИ

Текст анкети для практиків правозастосування**Для суддів, слідчих, адвокатів****Анкета**

Шановні респонденти, в Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» виконується наукова робота щодо розроблення методики судово-психологічної експертизи неповнолітніх в кримінальному провадженні. Ваші відповіді на запитання важливі для нас і нашої роботи, спрямованої на оптимізацію судово-експертної діяльності й взаємодії практиків правозастосування й судових експертів. Відповіді є анонімними.

На запитання (окрім першого) можливе надання більш ніж однієї відповіді. Позначте, будь ласка, свою відповідь будь-яким знаком у клітинках перед питанням або, якщо ставите відповіді, працюючи на ПК, замініть клітинку будь-яким знаком.

Заповнені бланки у будь-якому форматі просимо надіслати на електронну пошту olenaslipec2020@gmail.com.

Висловлюємо вдячність за участь в опитуванні.

1. Сфера Вашої професійної діяльності. Ви є:

- ☐ слідчий
- ☐ адвокат
- ☐ прокурор
- ☐ інше (вказіть, будь ласка, вашу сферу діяльності): _____

2. На Вашу думку/згідно з Вашою практикою, щодо неповнолітніх якого статусу найчастіше виникає потреба призначення судово-психологічної експертизи? (оберіть всі варіанти, які підходять)

- ☐ неповнолітнього потерпілого
- ☐ неповнолітнього свідка
- ☐ неповнолітнього обвинуваченого
- ☐ інше (вказіть): _____

3. Які основні завдання в ході розслідування кримінального провадження/судового розгляду, учасником якого є неповнолітній, може допомогти вирішити висновок судового експерта-психолога? (оберіть всі варіанти, які підходять)

- ☐ оцінка показань неповнолітніх
- ☐ вирішення питань щодо заподіяння неповнолітньому психічних страждань
- ☐ прояснення причин поведінки неповнолітнього в ході протиправної події
- ☐ оцінка здатності неповнолітнього давати показання

- ☐ виявлення можливого психологічного тиску на неповнолітнього в ході надавання ним показань
 - ☐ оцінка рівня психічного розвитку неповнолітнього (його психологічного віку)
 - ☐ вирішення питань щодо наявності вчинення щодо дитини насильства
 - ☐ для вирішення питання щодо можливості в неповнолітнього повною мірою розуміти характер і зміст своїх дій
 - ☐ інше (вказіть): _____
-
-
-

4. З якими проблемами/труднощами Ви стикалися у ході призначення і проведення судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх у кримінальних провадженнях? (оберіть всі варіанти, які підходять)

- ☐ не мав труднощів
 - ☐ труднощі у формулюванні питань
 - ☐ труднощі у формуванні необхідного набору документів для надавання для проведення експертизи
 - ☐ необхідність здобувати значну кількість додаткових матеріалів, про надання яких клопоче експерт
 - ☐ труднощі у виборі експертної установи
 - ☐ труднощі у визначенні виду експертизи: комплексної судової психолого-психіатричної чи психологічної
 - ☐ значний проміжок часу, якого вимагає проведення судово-психологічної експертизи
 - ☐ Інше (вказіть): _____
-
-
-

6. Як Ви вважаєте, які заходи можуть сприяти оптимізації проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх? (оберіть всі варіанти, які підходять)

- ☐ спеціалізація експертів-психологів щодо виконання судово-психологічних експертиз відносно неповнолітніх
 - ☐ розроблення додаткових методичних рекомендацій для суддів, слідчих, прокурорів, адвокатів тощо
 - ☐ внесення змін у нормативні акти, аби вони містили переліки запитань і матеріалів. У яких інструкціях, наказах Ви б хотіли побачити такі зміни? _____
 - ☐ обмін думками й досвідом між суддями, слідчими, прокурорами й експертами на спеціально організованих навчальних заходах, конференціях
 - ☐ інше (вказіть): _____
-

7. Чи задоволені Ви якістю судово-психологічних експертиз неповнолітніх у Вашій практиці?

- ☐ так, повністю задоволений
 - ☐ задоволений, але є певні недоліки
 - ☐ не задоволений, потребує значних покращень
 - ☐ інше (вкажіть): _____
-
-
-

8. Чи маєте пропозиції щодо покращення процесу призначення та проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх: (залиште свої коментарі)

9. Які зміни в нормативно-правових актах, на Вашу думку, оптимізують призначення і проведення судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні? (залиште свої коментарі)

10. Як Ви оцінюєте якість взаємодії із судовими експертами-психологами у Вашій діяльності?

- ☐ відмінно
 - ☐ добре, але є що покращити
 - ☐ задовільно, потребує певного покращення
 - ☐ незадовільно, потребує суттєвого покращення
 - ☐ інше (вкажіть): _____
-
-

12. Якщо Ви вважаєте потрібним вдосконалювати взаємодію між слідчими, адвокатами, юристами та судовими експертами у сфері судово-психологічної експертизи неповнолітніх, то які зміни потрібні? (оберіть всі варіанти, які підходять та/чи залиште коментар)

- ☐ проведення регулярних спільних тренінгів та семінарів
- ☐ впровадження регламентованих процедур для обміну інформацією (консультування).

Якщо так, в якій формі могли б відбуватися такі консультування: листування, відеоконференція, телефонограми? (підкресліть обраний варіант чи надайте свій варіант) _____

- ☐ підвищення знань слідчих у сфері судової експертизи
- ☐ спільне обговорення складних і нетипових випадків на конференціях, навчальних заходах чи нарадах (підкресліть обраний варіант чи надайте свій варіант) _____
- ☐ залучення експертів-психологів у якості спеціалістів на ранніх етапах розслідування з метою удосконалення проведення процесуальних дій за участю неповнолітніх з метою якнайшвидшого виведення дітей з процесу розслідування, удосконалення процесу проведення процесуальних дій, тощо (підкресліть обраний варіант чи/або додайте) _____

- ☐ інше (вказіть): _____

Дякуємо Вам за участь в опитуванні за приділений на надання відповідей час. Ваші думки й пропозиції дуже важливі для покращення співпраці та оптимізації процесу судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні.

Для експертів за спеціальністю «Психологічні дослідження»

Анкета

Шановні респонденти, в Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» виконується наукова робота щодо розроблення методики судово-психологічної експертизи неповнолітніх в кримінальному провадженні. Ваші відповіді на запитання важливі для нас і нашої роботи, спрямованої на оптимізацію судово-експертної діяльності й взаємодії практиків правозастосування й судових експертів. Відповіді є анонімними.

На запитання (окрім першого) можливе надання більш ніж однієї відповіді. Позначте, будь ласка, свою відповідь будь-яким знаком у клітинках перед питанням або, якщо ставите відповіді, працюючи на ПК, замініть клітинку будь-яким знаком.

Заповнені бланки у будь-якому форматі просимо надіслати на електронну пошту olenaslipec2020@gmail.com.

Висловлюємо вдячність за участь в опитуванні.

1. Надайте, будь ласка, відповіді щодо Вашої професійної діяльності.

1.1 Ви є:

- ☐ судовим експертом державної спеціалізованої експертної установи
- ☐ судовим експертом, який не є працівником державної спеціалізованої експертної установи
- ☐ інше (вказіть): _____

1.2 Який Ваш загальний стаж роботи у сфері судової експертизи?

- ☐ менше 1 року
- ☐ 1-3 роки
- ☐ 3-5 років
- ☐ 5-10 років
- ☐ понад 10 років

1.3. Чи маєте ви попередній, перед здійсненням експертної діяльності, досвід роботи з дітьми або іншими неповнолітніми до вашої діяльності у сфері судової експертизи?

- ☐ так
- ☐ ні

1.3.1 Якщо так, у якій сфері ви мали досвід роботи з дітьми або іншими неповнолітніми? (оберіть один чи декілька варіантів)

- ☐ освіта
- ☐ консультування, психокорекція
- ☐ соціальна робота
- ☐ інше (вказіть): _____

2. На вашу думку, коли найчастіше виникає потреба у проведенні судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх у кримінальних провадженнях? (оберіть всі

варіант)

- ☐ щодо неповнолітнього потерпілого
 - ☐ щодо неповнолітнього свідка
 - ☐ щодо неповнолітнього обвинуваченого
 - ☐ інше (вказіть):
-

3. На Вашу думку, для вирішення яких завдань правозастосування призначають судово-психологічну експертизу щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні? (оберіть всі варіанти, які вважаєте правильними)

- ☐ для оцінки показань неповнолітніх
 - ☐ для оцінки правдивості чи неправдивості показань неповнолітнього
 - ☐ для вирішення питань щодо можливості притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності
 - ☐ для вирішення питань щодо індивідуалізації покарання неповнолітнього
 - ☐ для вирішення питань щодо заподіяння неповнолітньому психічних страждань
 - ☐ для вирішення питань щодо заподіяння неповнолітньому немайнової шкоди
 - ☐ для вирішення питань щодо вчинення відносно неповнолітнього насильства
 - ☐ для прояснення причин поведінки неповнолітнього в ході протиправної події
 - ☐ для оцінки здатності неповнолітнього давати показання
 - ☐ інше (вказіть) _____
-

4. З якими труднощами/ускладненнями Ви найчастіше зустрічаєте у ході призначення і проведення судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні? (оберіть один чи декілька варіантів)

- ☐ зрозуміти запит ініціатора експертизи (під час консультування), аби надати слушні рекомендації щодо питань, які будуть поставлені на вирішення експерта
 - ☐ необхідність витрачання значного часу на консультування ініціаторів призначення експертизи
 - ☐ сформулювати питання, які будуть поставлені на вирішення експерта
 - ☐ некоректно поставлені питання в документах про призначення експертизи
 - ☐ вимушеність залишати експертизу без виконання у випадках, коли з огляду на стан психічного здоров'я дитини, повинна бути призначена комплексна психолого-психіатрична експертиза
 - ☐ неналежне оформлення матеріалів, поданих для виконання експертизи
 - ☐ низька якість копій поданих матеріалів
 - ☐ недостатня кількість вихідних даних в матеріалах кримінального провадження (кримінальної справи). Укажіть, будь ласка, яких саме матеріалів найчастіше бракує _____
-

- ☐ відсутність задоволення клопотання про надання додаткових матеріалів
- ☐ дефіцит часу на проведення експертизи, (значна експертна завантаженість, стислий термін проведення експертизи)
- ☐ відсутність/недостатня кількість/складність методичних рекомендацій, методик проведення судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні (підкресліть обраний варіант)

За можливості, вкажіть, з якими методиками Ви працюєте, з чим Ви не згодні з в методиках, що уже існують _____

-
- ☐ труднощі в роботі з неповнолітніми певного віку (якщо маєте, укажіть, якого саме віку) _____
 - ☐ труднощі у виборі експериментально-психологічних методів _____
 - ☐ у налагодження контакту з дитиною, у ході експертного обстеження, у побудові експертної бесіди, обговорення певних тем, формулюванні питань, виборі експериментально-психологічних методів (підкресліть обрані Вами варіанти) чи укажіть свій варіант _____
 - ☐ інші труднощі (укажіть, будь ласка, які): _____
-
-

5. Як ви вирішували проблеми у ході проведення судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні? (оберіть один чи декілька варіантів):

- ☐ отримував/ла інформацію з науково-методичної літератури
- ☐ використовував/ла можливість залучення фахівців суміжних спеціальностей чи психолога для проведення комісійної експертизи
- ☐ отримував/ла поради колег
- ☐ інше (вкажіть): _____

6. Які заходи, на Вашу думку, можуть сприяти покращенню проведення судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх у кримінальному провадженні? (оберіть всі варіанти, які підходять)

- ☐ внесення змін в нормативні акти (галузеві інструкції, накази).

Якщо такі зміни необхідні, чого вони мають стосуватися: _____

-
- ☐ створення чи удосконалення науково-методичної літератури, методичних рекомендацій, методик.

Які інформація була б для вас цінною в таких джерелах (оберіть варіант (варіанти) або/чи додайте свій: порядок проведення експертизи, завдання, які може вирішити судовий експерт-психолог, перелік запитань, перелік документів, які необхідні для проведення експертизи, плани експертних обстежень, плани експертної бесіди) _____

-
- ☐ впровадження нових методик обстеження
 - ☐ впровадження чітких стандартів дослідження
 - ☐ додаткове навчання (підвищення кваліфікації) експертів
 - ☐ зменшення дефіциту часу на проведення експертиз
 - ☐ оптимізація взаємодії зі слідчими/адвокатами
 - ☐ інше (вкажіть): _____

7. Як Ви оцінюєте якість взаємодії судових експертів зі слідчими, прокурорами, адвокатами?

- ☐ відмінно
- ☐ добре, але є що покращувати
- ☐ задовільно, потребує покращення
- ☐ незадовільно
- ☐ інше (вкажіть): _____

8. Чи бували у Вашій практиці ситуації, коли питання, поставлені на вирішення

експерта, були недостатньо чітко/неясно сформульовані?

- ☐ так, часто
- ☐ інколи
- ☐ зрідка
- ☐ ніколи

9. Що, на Вашу думку, може оптимізувати процес призначення та проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх у кримінальному провадженні: (залиште свої коментарі):

- ☐ внести зміни/доповнення до підзаконних нормативних актів, аби вони містили більш повні переліки запитань і матеріалів
- ☐ створити і надати практикам правозастосування методичні рекомендації, які б містили переліки запитань і матеріалів
- ☐ надання суддям, слідчим, прокурорам необхідну інформацію на спеціально організованих заходах
- ☐ інше _____

11. Які зміни в законодавстві або регламентах, на Вашу думку, необхідні для оптимізації призначення і проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх? (залиште свої коментарі)

- ☐ внести зміни до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень

Якщо так, то які саме, на Ваш розсуд, це мають бути зміни (підкресліть обраний варіант чи додайте свою пропозицію): доповнення переліку питань, доповнення переліку документів, створити окремий розділ Методичних рекомендацій, який би містив окремий підрозділ щодо судових експертиз відносно неповнолітніх _____

-
- ☐ створити чи модернізувати методики проведення судових експертиз щодо неповнолітніх у кримінальних провадженнях
 - ☐ інше _____
-

Дякуємо Вам за участь у цьому опитуванні та за те, що приділили час на відповіді. Ваші думки й пропозиції дуже важливі

**Запропонована редакція пункту 6.9 розділу VI Науково-методичних
рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та
експертних досліджень**

6.9. Судова психологічна експертиза неповнолітніх.

Об'єктом судової психологічної експертизи неповнолітніх є дитина (з будь-яким процесуальним статусом), особистість якої розвивається та її дорослий представник, сукупність матеріальних чи матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експертного обстеження), які містять відомості про умови, хід, рівень психічного розвитку дитини та її психічну діяльність за юридично значимих обставин.

Предметом судової психологічної експертизи дітей є психологічні факти, що відображають специфіку вікового розвитку дитини, її психічних процесів, якостей, індивідуально-психологічних особливостей, їх формування в умовах виховання й унаслідок ситуації, що розслідується/розглядається слідством чи судом, а також детермінанти поведінки дитини в юридично значимих обставинах.

Підвиди судової психологічної експертизи неповнолітніх та орієнтовні переліки вирішуваних питань.

6.9.1 Судово-психологічна експертиза неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених).

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– Які індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього (П.І.Б., дата народження)? Як вони проявилися у період часу, що належить до протиправного діяння, у вчиненні якого його підозрюють (обвинувачують), і в ситуації досудового розслідування та судового розгляду?

– Який рівень психічного розвитку неповнолітнього (П.І.Б., дата народження)? Чи відповідає рівень психічного розвитку неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?

– У разі наявності в неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) відхилень у психічному розвитку, не пов'язаних із психічним розладом, якими є прояви цих відхилень? Які соціально-психологічні чинники цих відхилень?

(Відповідь на це питання надають за умов наявності в матеріалах кримінального провадження відповідних відомостей медичного характеру (висновку/акту судово-психіатричної експертизи про відсутність у дитини психічного розладу або довідок про відсутність у неповнолітнього психічних розладів).

– З урахуванням вікових, індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього (П.І.Б., дата народження), рівня його психічного розвитку чи наявних відхилень у психічному розвитку, не пов'язаних із психічним розладом, чи міг він у ситуації кримінального правопорушення, у вчиненні якого його підозрюють (обвинувачують), повною мірою розуміти фактичне значення, суспільну небезпеку й наслідки своїх дій, та повною мірою довільно керувати своїми діями?

(Відповідь на це питання надають за умов наявності у матеріалах кримінального провадження висновку / акту судово-психіатричної експертизи щодо відсутності у дитини психічного розладу, який би позбавляв її здатності усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, чи медичного документа лікаря-психіатра щодо відсутності в дитини психічного розладу).

б). Судово-психологічна експертиза дитини у справах щодо злісного невиконання батьками (опікунами) обов'язків по вихованню дитини.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– Які індивідуально-психологічні особливості дитини (ПІБ, дата народження)?

– Чи відповідає рівень психічного розвитку неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?

– Яким чином сімейна ситуація, виховна поведінка батьків, відношення їх до виконання своїх обов'язків по вихованню дитини вплинули на емоційний стан підекспертного, його психічне благополуччя й розвиток?

в). Судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами домашнього насильства.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

- Які індивідуально-психологічні особливості дитини (П.І.Б, дата народження)?
- Який рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження)? Чи відповідає рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?
- Яким чином сімейна ситуація, виховна поведінка батьків (назвати члена родини та його/її дії, які мають ознаки насильства), вплинули на емоційний стан дитини (П.І.Б., дата народження), її психічне благополуччя й розвиток?
- Чи заподіяні дитині (П.І.Б., дата народження) внаслідок дій (назвати члена родини та його/її дії яких мають ознаки насильства) психічні страждання?

г). Судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами доведення до самогубства.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

- Які індивідуально-психологічні особливості були властиві дитині (П.І.Б, дата народження) за життя?
- У якому емоційному стані перебувала дитина (П.І.Б, дата народження) в період часу, що передував її смерті?
- Які чинники виникнення емоційного стану дитини (П.І.Б, дата народження) в період часу, що передував її смерті?

д). Судово-психологічна експертиза неповнолітнього у провадженнях, розпочатих за фактами катування.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

- Які індивідуально-психологічні особливості дитини (П.І.Б, дата народження)?
- Який рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження)? Чи відповідає рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?

– Яким чином дії (П.І.Б. особи, яка за версією слідства, вчинила катування), вплинули на емоційний стан дитини (П.І.Б., дата народження), її психічне благополуччя й розвиток?

– Чи заподіяні дитині (П.І.Б., дата народження) наслідок дій (П.І.Б. особи, яка за версією слідства, вчинила катування), моральні страждання?

е). Судово-психологічна експертиза дитини, яка є потерпілою від сексуального насильства.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– Які індивідуально-психологічні особливості дитини (ПІБ, дата народження)?

– Який рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження)? Чи відповідає рівень психічного розвитку дитини (П.І.Б., дата народження) нормативним критеріям вікового періоду?

– Чи справили події (коротко описати ситуацію) на дитину (П.І.Б, рік народження) психотравмувальний вплив? Якщо так, у чому він виявляється?

– Чи здатна дитина (ПІБ, рік народження), з урахуванням рівня її психічного розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і психічного стану, повною мірою розуміти характер і значення дій сексуального спрямування, що з нею здійснювалися, та чинити їм опір?

є). Судово-психологічна експертиза здатності дитини правильно (за суттєвими ознаками) сприймати події та відтворювати їх.

Орієнтовне питання:

– Чи здатна дитина (П.І.Б., дата народження), з урахуванням рівня її вікового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей, характеристик ситуації, правильно сприймати події (коротко назвати юридично значимі події) та відтворювати їх?

ж). Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності дитини у ході процесуальної дії.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

– Які психологічні особливості має процес відтворення обстановки та обставин подій неповнолітнім (П.І.Б., дата народження) під час проведення допиту/слідчого експерименту/опитування від (дата), зафіксованого у відео-, звукозаписі слідчої дії з його участю?

– Яка психологічна характеристика комунікативної діяльності неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) під час відтворення ним обстановки та обставин подій, зафіксованого у відео-, звукозаписі проведення допиту (слідчого експерименту, опитування тощо) від (дата)?

– Чи наявні у поведінці неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) психологічні особливості, властиві для самостійного/несамостійного відтворення ним подій, під час проведення за його участю допиту (слідчого експерименту, опитування тощо) від (дата)?

– Чи наявний у відео-, звукозаписі допиту (слідчого експерименту, опитування) від (дата), проведеного за участю неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) ознаки здійснення на нього психологічно деструктивного впливу з боку осіб, які брали участь у проведенні цієї процесуальної дії?

**Параметри спрямованого спостереження
у ході експертного дослідження дитини у ході проведення судової
психологічної експертизи у кримінальному провадженні**

Спрямоване спостереження здійснюється упродовж усього часу експертного обстеження. Здійснюється фіксація зовнішніх проявів психологічних фактів за такими параметрами:

- загальний вигляд: тип будови тіла, зокрема й надмірна худорлявість, повнота, ознаки хворобливості чи виснаженості (втомлений вигляд, темні кола під очима тощо), охайність зовнішнього вигляду, наявність специфічності одягу й вигляду: ознаки, що вказують на слідування певній течії підліткової моди, одягнений капюшон, татуювання, скарифікації (шрамування), сліди селф-харму (самоушкоджень);
- загальні особливості поведінки;
- прояви сформованості навичок самообслуговування: самостійного знімання верхнього одягу, тощо (для дошкільників), ознаки автономності від родича, який супроводжує дитину;
- особливості пантоміміки і моторики: постава, поза, особливості ходи, жестикуляції, загальна скутість чи свобода рухів, їх зграбність/незграбність, специфічні прояви крупної і дрібної моторики, точність рухів, характерні індивідуальні пози, наявність тремтіння;
- специфіка комунікативних компетенцій, навичок соціальної взаємодії: зграбність й вільність поведінки в нових умовах чи скутість, сором'язливість, дотримання формальних правил спілкування, субординації тощо;
- особливості взаємодії з іншими людьми: візуальний контакт, дистанція, тенденція до фізичного контакту, приймання допомоги чи пропозицій, прохання про такі;
- ознаки мовленнєвої поведінки: темп, зміст, частота мовленнєвих

актів, їх експресивність, особливості лексичної, фонетичної, граматичної структури висловлювань; відповідність розвитку зв'язного мовлення й словникового запасу віковому періоду, наявність чи відсутність дефектів мовлення;

- особливості міміки: вираз обличчя, який переважає, виразність (експресивність), динамічність міміки;

- прояви окремих рис індивідуальності: нерішучості, боязкості, легкості виникнення емоційного відгуку, упевненість, швидкість пристосування до нових умов тощо;

- зовнішні прояви розумової працездатності: наявність чи відсутність ознак втомлюваності, швидкість її виникнення, спосіб їх вияву (втрата лінії розповіді, відволікання, паузи, відмова від продовження діалогу, переключення на іншу діяльність тощо);

- ознаки функціонування емоційно-вольової сфери: здатність до тривалого вольового зусилля, виконання нецікавої роботи, контролю вияву емоцій тощо;

- ознаки проявів захисних тактик (наприклад, дитина, яка в ході бесіди має гарний настрій, поводить себе відкрито та врівноважено, починає виявляти неспокій, роздратування під час запитань щодо окремої теми тощо);

- зовнішні ознаки емоційної близькості/відторгнення, відчуження дитини щодо батьків чи інших осіб (які її супроводжують), ознаки ступеня автономності від дорослого, який супроводжує дитину;

- ознаки пізнавального інтересу: відносно обстановки приміщення, експериментально-психологічних завдань, запропонованих експертом книжок тощо;

- ознаки здатності відстоювати свою позицію чи тенденція легко підпадати під вплив інших осіб (в умовах дискусії, обговорення певного питання тощо);

- ставлення до подій, які є предметом розслідування у провадженні.

Узагальнений план експертної бесіди з дитиною щодо біографії та юридично значимих обставин

I. Вступна частина:

- привітання, знайомство, з'ясування, чи має дитина потребу відвідати туалет, попити води, пропозиція освоїтися в обстановці приміщення;
- з'ясування у дитини інформації про її обізнаність щодо факту призначення експертизи та її мети, обговорення питання: чи є роз'яснення експерта зрозумілими для дитини, цілі призначення експертизи, доведення факту про складання висновку експерта та його значення у ході розслідування;
- з'ясування згоди та фізичної можливості (самопочуття) брати участь в обстеженні;
- роз'яснення дитині (доступно відповідно до її віку) щодо порядку проведення експертного обстеження, зумовленого методичним регламентом, її права на конфіденційність (не відповідати на частину питань, не розповідати про певні факти, прохання не фіксувати інформацію про певні факти тощо), можливість робити перерви;
- узгодження з дитиною способу фіксування змісту бесіди;
- пропозиція підекспертній дитині поставити питання експерту (щодо процедури проведення дослідження чи інше);
- з'ясування бажання дитини щодо проведення обстеження у присутності законного представника чи без нього.

II. Бесіда щодо життєвого шляху (анамнестична бесіда):

- місце та дата народження/вік, день народження;
- умови життя в родині: житлові та побутові умови, кількість дітей в сім'ї, характеристика стосунків та атмосфери у родині, основні події сімейного життя;
- відвідування дошкільних закладів, школи: перші та найбільш яскраві спогади, чи подобалось (подобається) відвідувати та причина ставлення, оцінка своєї позиції в дитячій групі;

- фізичний стан, наявність скарг на самопочуття, захворювання, загальний стан здоров'я, наявність травм головного мозку тощо;
- ігри, в які любить грати дитина (для дошкільника, молодшого школяра); ставлення до навчання (для дітей, починаючи з молодшого шкільного віку): улюблені і нелюбі предмети, бажання навчатися, стосунки з учителями, співучнями, участь у громадській роботі, наявність порушень дисципліни, рівень успішності, мотиви навчання та ставлення до навчання;
- загальна обізнаність. Для дітей, молодших за підлітків, доцільно досліджувати одночасно із обговоренням біографії (для прикладу: після з'ясування місця народження дитини і місця, де вона зростає, задати питання щодо знань про інші населені пункти, про інші країни тощо);
- взаємини з ровесниками: наявність відвідування дошкільного навчального закладу, спілкування там із дітьми й дорослими, місця й ситуації, де дитина спілкується з іншими дітьми (для дошкільників); надавання переваги одному другу чи широкому колу товаришів, причини вибору приятелів, причини конфліктів, найбільш приємні способи проведення часу. Тут же: що таке дружба, розуміння взаємних моральних зобов'язань друзів один перед одним;
- позашкільні заняття, захоплення (хобі), причини їх вибору, наявність досягнень, причини відмови від того чи іншого хобі; ступінь ініціативності в опануванні тим чи іншим видом діяльності (із шкільного віку);
- найбільш тяжкі події в минулому та реакція на них; обговорюються в контексті загального опису життя дитини;
- обізнаність відносно нормативної взаємодії в суспільстві, ставлення до правил, законів, обмежень. Зміст відповідей щодо цієї теми слід порівнювати зі змістом відповідей щодо дружніх відносин;
- наявність порушень поведінки (прогули, вживання психоактивних речовин, захоплення «азартними» іграми), притягнення до кримінальної відповідальності (зазвичай, починаючи з підліткового віку);
- рівень обізнаності щодо безпечної поведінки, охорони меж свого тіла, рівень сексуальної освіти;

- особливості формування стосунків із представниками протилежної (або своєї) статі: закоханість, самооцінка привабливості тощо (зазвичай, починаючи з підліткового віку);
- наявність суїцидальних думок, вчинків;
- оцінка власної особи (самохарактеристика);
- у разі перебування дитини в місці тимчасової несвободи (притулку, прийомнику-розподільнику), лікарні тощо – оцінка умов проживання в закладі, до якого поміщений, ступінь пристосування, стосунки з персоналом та дітьми, наявні проблеми, умови, які подобаються;
- наявність планів на майбутнє, «бажаний» сценарій розвитку подій, у зв'язку із кримінальним провадженням, у відносно подальшого життя, навчання, професії.

III. Бесіда по суті юридично значимої ситуації:

1. Самозвіт дитини щодо протоситуації:

- обставини, які передували подіям, що є предметом розслідування: попередні епізоди притягнення до кримінальної відповідальності (переважно для дітей, що перебувають у конфлікті із законом) чи епізоди порушення поведінки; складні життєві обставини, актуальні потреби, які не були задоволені; коло спілкування, референтна група;
- умови життя, взаємин із членами нуклеарної родини, іншими значимими особами чи групами (особливо важливо для дітей, починаючи з підліткового віку), форми контролю за життям; наявність спілкування підекспертного чи його родини із підозрюваним (у провадженнях, розпочатих за фактами порушення статевої недоторканості, домашнього насильства), умови функціонування в освітньому середовищі, в групі ровесників;
- життєві обставини, види занять до настання подій, що стали предметом розслідування.

2. Самозвіт дитини щодо докримінальної стадії делікту (подається у варіантах, залежно від процесуального статусу дитини):

- реконструювання послідовності подій; у разі наявності

суперечливості зі змістом матеріалів провадження чи із власними показаннями – оцінка дитиною розбіжності, їх причин, відношення; процес оцінки дитиною мети діяльності, яка не відповідала правовим нормам; обговорення впливу інших людей, діяльність яких могла спонукати неповнолітнього до дій (які згідно з версією слідства оцінені як протиправні); обговорення процесу боротьби мотивів або ознак приймання імпульсивного рішення, підготовки до вчинення делікту;

- реконструювання ситуації взаємодії з підозрюваним до сексуального контакту, оцінки намірів підозрюваного; особливості усвідомлення змісту ситуації (для проваджень, розпочатих за фактами порушення статевої недоторканості/свободи);

- конфлікт, який мав наслідком порушення прав дитини чи обставини, які безпосередньо йому передували.

3. Самозвіт дитини щодо кримінальної стадії делікту:

- версія підекспертного щодо подій, що стали предметом розслідування у провадженні, характеру власної участі, ролі у них; у разі наявності суперечливості зі змістом матеріалів провадження чи із власними показаннями – оцінка дитиною розбіжності, їх причин, відношення;

- версія дитини про ситуацію сексуального насилля; поведінку особи, яка вчинила насилля, свої реакції, відчуття, стимули (мотиви, причини) дій (у провадженнях, розпочатих за фактами порушення статевої недоторканості);

- версія дитини щодо події, в ході якої порушено її права.

4. Самозвіт дитини щодо посткримінальної стадії делікту:

- версія підекспертного щодо послідовності подій; у разі наявності суперечливості зі змістом матеріалів провадження чи із власними показаннями – оцінка дитиною розбіжностей, їх причин, відношення; ретроспективна оцінка власних мотивів, соціального, морального значення власних дій; відношення до ситуації у справі;

- розповідь дитини про події, що відбулися після сексуального контакту, поведінку підозрюваного, власний емоційний і фізичний стан, про обставини, за яких дитина розповіла про подію сексуального насильства; вплив

на життя дитини факту «оприлюднення» інформації про сексуальне насильство на становище, статус дитини, її емоції, переживання;

- версія дитини щодо вирішення (продовження) конфлікту (подій), в ході яких порушено права підекспертного, здійснено дії, що призвели до страждань, характеру власної активності;
- специфіка пристосування дитини до зміненого способу життя й змінених відносин, побудова нового способу життя й змінених відносин (чи їх руйнація).

5. Самозвіт дитини щодо ситуації досудового розслідування (судового розгляду):

- реконструювання послідовності подій, причини надання показань певного змісту (їх зміни); у разі, якщо неповнолітній відкидає факт своєї участі в делікті – викладення його варіанту подій та причин, з яких його підозрюють; у випадку, якщо неповнолітній стверджує, що відносно нього застосовувалися незаконні методи досудового розслідування – розповідь про ці події; відношення до ситуації досудового розслідування; оцінка власних перспектив, «бажаного» сценарію власної відповідальності;
- розповідь про поведінку кривдників у період досудового розслідування (судового розгляду), їх вплив на дитину (звинувачення жертви, вибачення тощо);
- ознаки ситуації досудового розслідування, його впливу на життя й перспективи, очікування, «бажаний» сценарій розвитку подій;
- відношення до ситуації судового розгляду, очікування.

IV. Завершальний етап (реалізується після експериментально-психологічного обстеження дитини):

- з'ясування наявності у дитини бажання щось додати чи запитати. У разі наявності – додавання їх до змісту розповіді, у разі наявності запитань – надавання відповідей в межах компетенції;
- оголошення завершення бесіди, висловлення вдячності за співпрацю.

**Узагальнений план експертної бесіди з одним із батьків/родичем-
законним представником неповнолітнього щодо біографії дитини та
юридично значимих обставин**

I. Бесіда щодо історії життя дитини:

- умови для розвитку в період до, під час народження та у ранньому віці;
- умови й особливості розвитку в ранньому віці: догляд, годування й умови розвитку у віці немовляти й ранньому віці; особливості сну, реакції на «мокре», особливості годування й апетиту, захворювання, хід і результати їх лікування; «страхи» раннього віку, наявність харчового інтересу; відповідність основних етапів психомоторного розвитку віковим нормативам; особливості індивідуальності: спокійна/неспокійна дитина, апетит, особливості сну, активність, ставлення до людей, які не живуть з дитиною однією родиною; наявність/відсутність специфічних порушень реагування; особливості контактів дитини із оточуючими: зосередження на обличчі, зоровий контакт, потреба в тактильному контакті, потреба бути поруч із іншими людьми, реагування на звернену мову (інтонація, гучність голосу);
- особливості розвитку в ранньому дошкільному віці (1-3 років): умови виховання, люди, разом із якими жила дитина; наявність/відсутність захворювань, їх тяжкість, особливості і результати лікування; особливості привчання до горщика, наявність/відсутність страхів, специфічних реакцій (скрип зубами, страх темноти, нових людей тощо); з'явлення перших слів, особливості звуковимови; наявність/відсутність фраз, особливості привертання уваги до себе, специфіка спілкування з оточуючими, наявність/відсутність перебування дитини серед інших дітей; особливості прив'язаності до інших, її вияву; особливості й розвиток ігрової діяльності; відвідування дошкільного закладу; особливості кризи трьох років;
- дошкільний вік (3 – 6-7 років): стан здоров'я; моторний розвиток,

розвиток мовлення, якість звуковимови, особливості гри, її вид; рівень розвитку конструктивних видів діяльності (малювання, ліплення тощо); наявність взаємодії з ровесниками, відвідування дошкільного навчального закладу (реакція на відвідування дошкільного закладу), студій розвитку тощо; особливості індивідуальності (темп мислення, емоційна лабільність, рівень навичок соціальної взаємодії; готовність до навчання в школі;

– молодший шкільний вік (6-7 – 10-11 років): стан здоров'я; моторний розвиток (особливо – дрібна моторика), розвиток мовлення, особливості гри, її види; особливості пристосування до умов шкільного навчання, формування навчальних навичок, опанування читанням, особливості формування навичок самостійно регулювати й контролювати свою діяльність (характер контролю, якого потребує дитина), особливості реагування на педагогічний вплив, наявність/відсутність перевтоми, наявність/відсутність позашкільної освіти (спортивні секції, гуртки; наявність (тривання чи поява) неврозоподібних порушень (тики, заїкування, нав'язливі рухи);

– підлітковий вік (10-11 – 16-17 років): успішність, наявність навчальних і позанавчальних інтересів, хобі, захоплення; специфіка комунікативних навичок, особливості спілкування з ровесниками, референтна група («компанія» чи один-два друга), статус у формальній і неформальній групах; наявність/відсутність порушень поведінки; особливості взаємодії з дорослими; наявність/відсутність порушень поведінки; особливості емоційного реагування, наявність/відсутність його зміни; наявність/відсутність планування майбутнього; ставлення до соціальних, юридичних, моральних норм.

II. Бесіда з батьками (опікунами) дитини щодо юридично значимих обставин.

План експертної бесіди з дорослим, який став опікуном дитини: у провадженнях, розпочатих за фактами *неналежного виконання батьками обов'язків по догляду за дитиною, сексуальної експлуатації, катування в родині:*

– стан дитини на час передавання під опіку (вилучення): фізичного стану (надмірна худоба, блідість, «темні кола» під очима, синці (особливо на

спині, сідницях, ногах), доглянутості (чистота шкіри, педикульоз, чистота волосся), чистота одягу, його відповідність сезону, наявність і стан білизни;

- обставини вилучення, передавання під опіку, поведінка дитини під час передавання під опіку (прояви страху, надмірної покірності чи спротиву);

- особливості поведінки дитини в прийомній родині/дитячому будинку сімейного типу: особливості споживання їжі (висока поспішність, крайня неперебірливість, ховання їжі, «жадібність» до їстівного і, особливо, солодкого, прохання про годування вночі, які є ознаками недоїдання), володіння навичками гігієни, самообслуговування, впорядкування простору; особливості реагування на інших людей, взаємин з ними (реагування на різкі рухи, недовірливість, настороженість, володіння загальними навичками соціальної взаємодії, виражена конфліктність чи надмірна поступливість, боязливість); наявність обізнаності/реакцій, що не відповідають віку (щодо сексуальних стосунків, трудових навичок, якими діти такого віку зазвичай не володіють) або соціально неприйнятним способам поведінки (жебрацтво, шахрайство, ігри на гроші);

- способи проведення часу дитиною після вилучення й передавання в прийомну родину: заняття, яким надає перевагу, їх трансформація/відсутність такої під час перебування під опікою.

Діагностична бесіда із опікунами дитини ході проведення судово-психологічних експертиз, призначених по фактам *порушення статевої недоторканості* має на меті виявлення ознак психотравмування дитини (реакції на гострий, хронічний стрес, травму розвитку), передбачає з'ясування такого:

- наявності змін в поведінці дитини, які могли спостерігати рідні, поява порушень поведінки, неврозоподібних порушень (інсомнія, нав'язливі рухи, тики), які по часу пов'язані із ситуацією сексуального насилля;

- час та обставини, коли стало відомо про ситуацію сексуального насильства;

- особа, якій дитина відкрилася вперше;

- наявність/відсутність обговорення дорослими родичами з дитиною ситуації сексуального насилля;

- наявність змін у місці проживання дитини, складу сім'ї після виявлення факту сексуального насилля (в умовах, коли сексуальне насилля вчинив член родини);
- наявність чи відсутність отримуваної дитиною допомоги спеціалістів у сфері психічного здоров'я;
- наявність/відсутність змін у колі спілкування дитини, в її навчальній діяльності.

**Короткий словник термінів,
уживаних в судових психологічних експертизах**

Анамнез психологічний – сукупність відомостей, отриманих у ході проведення експертної бесіди, аналізу наданих матеріалів про умови життя й виховання підекспертної особи, її психічного розвитку упродовж життя.

Безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини як індивіда та члена суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз його життю і здоров'ю.

Бесіда – діагностичний психологічний метод отримання інформації на основі усного спілкування із досліджуваним за гнучким планом.

Біографічний метод – метод психології, що базується на з'ясуванні впливу життєвих подій на психологічні якості особистості.

Вікові особливості – характерні для певного періоду життя людини анатомо-фізіологічні і психічні якості. Оскільки біологічний і духовний розвиток людини тісно пов'язаний між собою, то відповідні вікові зміни настають і в психічній сфері, що служить природною основою для виділення послідовних етапів людського розвитку і складання вікової періодизації.

Вік психологічний – якісно особливий етап розвитку, якому властивий ряд змін, що визначають своєрідність структури особистості на певному етапі розвитку.

Вікові новоутворення – новий тип будови особистості та її діяльності; психічні й соціальні зміни, що уперше виникають у конкретному віковому періоді і суттєво визначають свідомість дитини, її відношення до оточуючого середовища, зміст її внутрішнього і зовнішнього життя. Такі якісні зміни характеризують перехідні періоди, що виникають у розвитку психіки дітей на межі двох вікових періодів і визначаються зміною попередніх новоутворень.

Грумінг (on-line грумінг) – процес взаємодії між дитиною і дорослим (іншою дитиною) в Інтернеті (в месенжерах, чатах ігор тощо), в ході якого один

учасник спілкування встановлює дружні взаємини з іншим, формулює у нього емоційну залежність з метою спокушання та сексуальної експлуатації, сексуального насильства.

Група референтна – реальна чи уявна група людей, які є носієм системи норм, цінностей і оцінок, еталонів для особи і на яку вона орієнтується у своїй поведінці й самооцінці.

Захисні механізми психіки – несвідомий психологічний механізм, що зменшує занепокоєння, яке виникає з неприйнятних або потенційно загрозливих для людини подразників та/або тригерів.

Дитина – людина, яка не досягла вісімнадцятирічного віку.

Дитина в безпеці – життєва ситуація дитини чи ситуація спілкування, у якій дитина почувається в безпеці, захищеною, розуміє, що відбувається, відчуває наявність контролю над власним життям.

Дитина в контактi із законом – дитина, яка перебуває у сфері діяльності юстиції щодо дітей, зокрема дитина у конфлікті із законом, або дитина, яка є потерпілою чи свідком у кримінальному провадженні або у справі про адміністративне правопорушення, або дитина, яка стикається із системою правосуддя у цивільних провадженнях.

Девіантний – відхилення від загальноприйнятих норм соціальної поведінки; вчинки людей чи груп, що призводять до порушення цих норм і викликають необхідність відповідного реагування з боку соціальної групи чи суспільства в цілому.

Діагноз психологічний – висновок, сформований на основі аналізу результатів психодіагностичного обстеження про наявність та міру вираження тих чи інших індивідуально-психологічних особливостей особистості як в нормі, так і за патології. Психологічний діагноз завжди має певну ймовірність, ступінь якої залежить від надійності та валідності психодіагностичних методів, застосованих під час обстеження.

Емоції – психічне відображення у формі безпосереднього суб'єктивного переживання змісту явищ і ситуацій, зумовлене відношенням їхніх властивостей

до потреб суб'єкта. Як суб'єктивна форма вираження потреб, емоції спонукають і спрямовують діяльність, виражають оцінне ставлення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають здійсненню діяльності (наприклад, страх, гнів), до конкретних досягнень у ній (радість, прикрість), до реальних або можливих ситуацій тощо.

Захист психологічний – система психічних регуляторних механізмів, спрямованих на усунення або мінімізацію негативних переживань, що травмують особистість, сполучених із внутрішніми або зовнішніми конфліктами, станами тривоги й дискомфорту. Ситуації, що потребують психологічного захисту, характеризуються реальною або вигаданою загрозою цілісності особистості, її життю й безпеці, ідентичності й самооцінці.

Зона найближчого розвитку – приховані можливості в психологічному розвитку дитини, що відкриваються при наданні їй мінімального підказування або зовнішньої допомоги з боку дорослих.

Емоційне відторгнення – ситуація взаємодії між дитиною і значимим дорослим, у якій дитина стає позбавленою емоційного контакту, наявність дистанції.

Індивідуально-психологічні особливості – неповторна своєрідність психіки людини, яка включає основні особливості її мотиваційної сфери (ціннісних орієнтацій, провідних мотивів, спрямованості), характеру, типу вищої нервової діяльності, емоційно-вольової, когнітивної сфер, здібностей, які виявляються протягом її життя та за юридично значимих обставин.

Інтелектуальне розбещення – дії неконтактної форми сексуального насильства, що виявляється в розмовах з дитиною на сексуальні теми, спрямовані на формування сексуального потягу – на відміну від бесід з метою освіти, самоусвідомлення. Виявляється у викладі натуралістичних сексуальних історій, демонстрування порнографії, фотографування в сексуальних образах тощо.

Інтеріоризація – процес перетворення зовнішніх, реальних дій із предметами на внутрішні, розумові. Такі дії підлягають специфічній трансформації – вони узагальнюються, вербалізуються, скорочуються

згортаються) і стають здатними для подальшого розвитку, що переходить межі зовнішньої діяльності. Поняття І. розкриває взаємозв'язок між свідомістю та діяльністю людини, оволодіння нею досвідом. Завдяки І. зовнішні фактори людської поведінки переводяться в усталені внутрішні якості особистості.

Кібербулінг (кіберцькування) – цькування із застосуванням цифрових технологій у соціальних мережах, месенджерах, ігрових платформах, яка полягає у повторюваній поведінці, спрямованій на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований, полягає у поширенні брехні про об'єкт цькування або розміщення фотографій, які компрометують його у соціальних мережах, надсилання образливих повідомлень чи погроз тощо.

Методика «Зелена кімната» – спеціально організована система заходів (організація простору й умов спілкування) з метою забезпечити гуманність, законність та ефективність проведення слідчих дій чи психодіагностичного обстеження.

Найкращі інтереси дітей – дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної й етнічної належності, з урахуванням думки дитини, якщо вона досягла такого рівня вікового розвитку, що може її висловити, забезпечення умов, необхідних для повноцінного фізичного, психічного і духовного розвитку.

Насильство – фізичний і/або психічний вплив однієї людини на іншу, що порушує природне право людини на особисту недоторканність. Фізичне насильство полягає в безпосередньому впливі на організм людини: ударах, штовханнях, щипаннях тощо, психічне – у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз, примусу, маніпуляцій з метою подолати волю опонента.

Неповнолітній – малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Новоутворення психічні – прогресивні надбання психіки, що є узагальненим результатом психічного розвитку індивіда в певному віковому періоді, один із критеріїв нормативності психічного розвитку людини.

Малолітній – дитина до досягнення чотирнадцяти років.

Поведінка – зовнішній прояв (форма) діяльності, система дій індивіда, детермінована потребами, мотивами й спрямована на підтримку свого існування; особливо організована психічна діяльність, що виявляється к певній послідовності вчинків, цілеспрямованих дій.

Провідна діяльність – діяльність, реалізація якої визначає виникнення і формування основних психологічних новоутворень людини на певному етапі розвитку її особистості («веде» а собою ровиток).

Психічне здоров'я (у психологічному значенні) – стан, який характеризується відсутністю хворобливих психічних виявів, забезпечує регулювання поведінки, адекватну умовам дійсності. До основних критеріїв психічного здоров'я належать: відповідність суб'єктивних образів відображення об'єктам дійсності, зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій; рівень психічного розвитку, що відповідає віковій нормі; адаптивність у мікросоціальних відносинах; здатність до вольового керування власною поведінкою, планування життєвих перспектив і цілеспрямованості їхнього досягнення тощо. Основною ознакою психічного здоров'я є принципова здатність особистості до узгодженого, адекватного керування своїми психічними функціями та поведінкою в процесі активної взаємодії із середовищем.

Психічний розвиток – процес формування психічних функцій, особистості та поведінки людини під впливом біологічних, соціальних і культурних факторів. Він охоплює когнітивний, емоційний, соціальний і моральний аспекти та триває протягом усього життя, особливо динамічно упродовж дитинства, підліткового віку та юності.

Психотравма (психічна травма) – ситуація серйозної загрози фізичній або психологічній цілісності людини (зокрема і дитини), що призводить до зміни в психічній діяльності, спричиненої зовнішніми чинниками (подіями). Психотравма може супроводжуватися негативними емоційними переживаннями, призводити до дезадаптації особистості (порушення пристосування людини до умов середовища) або/і порушень звичного функціонування психіки та організму

загалом і може мати відстрочені наслідки для особистості. Особливості наслідків психічної травми для дитини полягає в тому, що вона має значний потенціал порушення психічного розвитку дитини.

Психотравмувальна ситуація – ситуація, зумовлена впливом природних, соціальних, інформаційних, особистісних та інших чинників на людину (зокрема, дитину), що супроводжується зростанням психологічного напруження, порушенням механізмів адаптації, частковим або повним руйнуванням психологічного світу особистості, що може призводити до психотравми.

Здоров'я психічне – це стан психічного добробуту, що дає змогу людині впоратися зі стресорами, усвідомлювати свої здібності, добре навчатися і працювати, робити свій внесок у життя громади. Психічне здоров'я передбачає змогу приймати рішення, будувати взаємини та бути суб'єктом у своєму житті, впливати на світ довкола. Тобто йдеться не стільки про відсутність розладів чи їхніх симптомів і не про щастя як втілення всіх найкращих очікувань, скільки про змогу давати собі раду, втілювати власний потенціал і бути активним адекватним членом суспільства. ВООЗ визначає психічне здоров'я невіддільною складовою здоров'я загального та наголошує, що воно є базовим правом людини. Ми всі маємо право на психічне здоров'я і піклування про нього. І залежить воно не лише від самої людини, а й від оточення, спільноти, подій, фінансового становища, системи охорони здоров'я, інфраструктури і навіть клімату.

Сексуальне насильство щодо дитини – сексуальні дії протиправного характеру, спрямовані на отримання сексуального задоволення або вигоди особою (групою осіб), за яких дитина не здатна контролювати ці взаємини, що в результаті призводить до шкоди здоров'ю та змінює курс розвитку дитини.

Сексуальні дії – дотики до еrogenних зон, маніпуляції зі статевими органами, мастурбація, перегляд зйомки порнографії, статевий акт, поцілунки еrogenних зон, підглядання, розмови на сексуальні теми, які не пов'язані із сексуальною просвітою, листування сексуального характеру й інші дії, що стосуються сексуальної сфери.

Соціальна ситуація розвитку – особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов, які є типовими для кожного вікового етапу і обумовлюють динаміку психічного розвитку протягом відповідного вікового періоду та формування нових якісно своєрідні психологічних утворень (новоутворення віку); специфічна для кожного вікового періоду система відносин суб'єкта в соціальній дійсності, відображена у його переживаннях, і яка реалізується ним в спільній діяльності з іншими людьми; одиниця аналізу динаміки розвитку дитини.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Сліпець О. О. Практика проведення судових психологічних експертиз щодо дітей в період повномасштабного вторгнення рф в Україну. *Захист прав дітей в умовах воєнного стану : колективна монографія. Львів, Торунь : Liha-Pres, 2025. 1232 с. С. 892–914. (Розділ колективної монографії)*

DOI: 10.36059/978-966-397-560-3-38.

URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/437>.

2. Filipenko N., Shevchuk V., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine. *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering (ICTM 2023). Lecture Notes in Networks and Systems*, vol 996. Springer, Cham, 2024. P. 271–300. (*Scopus*, ISSN 2367-3370)

DOI: 10.1007/978-3-031-60549-9_21.

URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-60549-9_21.

3. Сліпець О. О. Психологічна експертиза неповнолітніх потерпілих як дослідження ушкодженого психологічного розвитку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2008. Вип. 8. С. 605–610.

4. Сліпець О. О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. Вип. 20 (2). С. 505–521.

DOI: 10.32353/khrife.2.2019.40.

URL: <https://khrife-journal.org/index.php/journal/article/view/351/371>.

5. Filipenko N., Spitsyna H., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. Combating Child Sexual Violence and Exploitation: Psycho-Legal Experience of Ukraine and the World. *Архів кримінології та судових наук*. 2023. № 2 (8). С. 38–64.

DOI: 10.32353/acfs.8.2023.02

URL: <https://archive-criminology.com.ua/journal/article/view/65/62>.

6. Сліпець О. О. Особливості організації призначення і проведення судових психологічних експертиз щодо дітей, які перебувають у контакті із законом. *Наукові перспективи*. 2025. Вип. № 8 (62). С. 1019–1032.

DOI: 10.52058/2708-7530-2025-8(62)-1019-1031.

URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/28211/28174>.

7. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Тактика призначення та проведення судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх у контексті дружнього до дитини правосуддя. *Alfred Nobel University Journal of Pedagogy and Psychology*. 2026. № 1 (31). С. 218–229.

DOI: 10.32342/3041-2196-2026-1-31-19.

URL: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2026/1/20.pdf>.

8. Slipets O. Legal Basis for Forensic Psychological Examinations of Children in Contact with the Law. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. № 3. P. 82–89. (Стаття в іноземному виданні).

DOI: 10.61345/1339-7915.2025.3.13.

URL: <https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2025/10/15.pdf>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Сліпець О. О. Щодо поняття «вихідні дані» для проведення судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики*: зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди ювілеїв видатних учених: 95-річчя від дня народження Л. Ю. Ароцкера («Ароцкерівські читання») і 105-річчя від дня народження М. В. Салтевського (м. Харків, 19 травня 2023 р.). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. С. 278–279.

10. Сліпець О. О. Взаємодія учасників кримінального провадження у ході розслідування правопорушень щодо неповнолітніх як умова забезпечення принципу дотримання найкращих інтересів дітей. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності в сучасних умовах*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 грудня 2024 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 258–260.

11. Сліпець О. О. Висококонфліктне розлучення та феномен домашнього насилля: психологічний аспект. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики* : збірник всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 536 с. С. 424–427.

12. Сліпець О. О., Хара О. Б. Особливості отримання вихідних даних під час судово-психологічного дослідження дітей дошкільного віку. *Актуальні питання судової експертизи судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (м. Харків, 17 травня 2024 р.). Харків, 2024. С. 236–239.

13. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Особливості отримання експертних вихідних даних під час судово-психологічного дослідження підлітків. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку* : мат-ли II Всеукр. наук.-практ. конференції з нагоди 25-річчя Експер. служ. МВС України (м. Київ, 20 червня 2025 р.). Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2025. С. 605–608.

14. Сліпець О. О. До питання групування експертних психологічних досліджень дітей, призначених у ході розслідування кримінальних проваджень. *Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, м. Кишинів, м. Київ, м. Одеса, 5 листопада 2025 р.). Львів : Видавництво «Растр 7», 2025. С. 378–381.

15. Сліпець О. О. Розвиток завдань судової психологічної експертизи відеозапису процесуальної дії у кримінальних провадженнях, учасниками яких є діти. *Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності у сучасних умовах* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 31 жовтня 2025 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. С. 185–188.

16. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Психологічні аспекти експертного дослідження дітей у кримінальному провадженні. *Практична психологія у сучасному вимірі* : мат-ли XVII Міжнар. наук.-практ. конф. студ., аспірант. та науков. (м. Дніпро, 21 квітня 2026 р.). Дніпро : Університет імені Альфеда Нобеля, 2026. С. 281–284.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор

Дніпровського державного
університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Олександр ЮНІН

01 . 06 . 20 26 року

АКТ № _____ / 277-20 26 14

впровадження у наукову діяльність

Дніпровського державного університету внутрішніх справ
результатів дисертаційного дослідження

01 . 06 . 20 26 року

м. Дніпро

Про впровадження у наукову діяльність
Дніпровського державного університету
внутрішніх справ основних результатів
дисертації Олени СЛІПЕЦЬ на тему
«Теоретико-правові, методичні та
організаційні основи судової психологічної
експертизи неповнолітніх у кримінальному
процесі» на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук за спеціальністю
081 «Право».

Комісія у складі:

ГОЛОВИ:	начальника відділу організації наукової діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ, кандидата історичних наук, доцента Дениса ПРОШИНА;
членів комісії:	завідувача кафедри кримінального процесу Дніпровського державного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Дмитра САНАКОЄВА; професора кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктора юридичних наук, професора Ігоря ПИРОГА.

відповідно до Положення про організацію проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт у системі МВС України, затвердженого наказом МВС України «Про організацію наукової діяльності в системі МВС України» від 15.05.2007 р. № 154 склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження аспірантки, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. Проф. М. С. Бокаріуса» Олени СЛІПЕЦЬ на тему «Теоретико-правові, методичні та організаційні основи судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 081 «Право» у вигляді наукових статей, тез доповідей на міжнародних, всеукраїнських і міжвідомчих науково-практичних конференціях, семінарах та регіональних столах, зокрема:

1. Сліпець О. О. Щодо поняття «Вихідні дані» для проведення судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. Мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди ювілеїв видатних учених: 95-річчя від дня народження Л. Ю. Ароцкера («Ароцкерівські читання») і 105-річчя від дня народження М. В. Салтевського (Харків, 19.05.2023). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. 360 с. С. 278-279.

2. Сліпець О. О. До питання вихідних даних судово-психологічних експертиз неповнолітніх, призначених в кримінальних провадженнях. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. Мат-ів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса. (Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2023. 447 с. С. 340-342.

3. Сліпець О. О. Проблемні питання призначення судово-психологічної експертизи щодо дітей. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : Матеріали V щорічної міжнародної науково-практичної конференції. (Київ. 21 грудня 2023 року) 562 с. С. 421-426.

4. Nataliia Filipenko, Hanna Spitsyna, Serhii Lukashevych, Nataliia Yazan, Olena Slipets. Combating Child Sexual Violence And Exploitation: *Psycho-Legal Experience Of Ukraine And The World. Archives of Criminology and Forensic Sciences. Scientific Journal.* № 2 (8) 2023. 183 с. С. 38-65.

5. Nataliia Filipenko, Viktor Shevchuk, Serhii Lukashevych, Nataliia Yazan, and Olena Slipets (2024). Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine. *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering – 2023, ICTM 2023, Volume II, Pages 271-300.* URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-60549-9_21.

6. Олена Сліпець, Оксана Хара. Особливості отримання вихідних даних під час судово-психологічного дослідження дітей дошкільного віку. *Актуальні*

питання судової експертизи судової експертизи і криміналістики : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (Харків, 17.05.2024). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 314 с. С. 236-239.

7. До питання судово-психологічної експертизи по фактам домашнього насилля щодо дітей. *Теорія і практика використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні* : матеріали Всеукр. Наук.-практ. семінару. (Дніпро, 30 травня 2024 р.). Дніпро : Дніпровський держ. ун-т внутр. Справ, 2024. С. 58-60.

8. Висококонфліктне розлучення та феномен домашнього насилля: психологічний аспект. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. Наук.-практ. конференції з нагоди 110-річчя діяльності Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України. (Одеса, 05 вересня 2024 року). С. 424-427.

9. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Особливості отримання експертних вихідних даних у ході судово-психологічного дослідження підлітків. *Судово-експертна діяльність: проблеми, стратегії та інновації* : Матер. 28.11.2024 Міжнар. наук.-практ. конф.: Львівський НДЕКЦ МВС України, Національний центр судових експертиз при Міністерстві юстиції республіки Молдова, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБУ, Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз МЮ України.

10. Сліпець О. О. Взаємодія учасників кримінального провадження у ході розслідування правопорушень щодо неповнолітніх як умова забезпечення принципу дотримання найкращих інтересів дітей. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності в сучасних умовах* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 груд. 2024 р.). Дніпро : Дніпров. Держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 253-256.

11. Сліпець Олена, Чуприна Юлія. Особливості отримання експертних вихідних даних під час судово-психологічного дослідження підлітків. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конференції з нагоди 25-річчя Експертної служби МВС України (м. Київ, 20 червня 2025 р.) / відп. упоряд.: Ковальов К. М., Гуріна Д. П., Воробйова О. П., Житник Н. С., Чміленко О. П. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2025. С. 605-609.

12. Сліпець Олена. До питання групування експертних психологічних досліджень дітей, призначених у ході розслідування кримінальних проваджень. *Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація*:

матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, Кишинів, Київ, Одеса, 5 листопада 2025 року) : тези доповідей. Львів : Видавництво «Растр 7», 2025. С. 378-381.

13. Олена Сліпець. Розвиток завдань судової психологічної експертизи відеозапису. *Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності у сучасних умовах* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 31 жовт. 2025 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. С. 185-188.

14. Slipets Olena. Legal basis fir forensic psychological examinations of children in contact with law. *Visegrad journal on human rights*. № 3, 2025, P. 82-88.

15. Сліпець О. О. Особливості організації призначення і проведення судових психологічних експертиз щодо дітей, які перебувають у контакті із законом. *Наукові перспективи: журнал*. № 8 (62). 2025. С. 1019-1031. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-8\(62\)-1019-1031](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-8(62)-1019-1031).

16. Сліпець О. О. Практика проведення судових психологічних експертиз щодо дітей в період повномасштабного вторгнення РФ в Україну. *Захист прав дітей в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 892-904. DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-38>.

Комісія вважає, що представлені наукові статті, тези доповідей отримані на основі проведеного наукового дослідження, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень та практичну значимість, що дає підстави запровадити їх для використання в науковій діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ, зокрема, через проведення подальших наукових досліджень з проблем розслідування кримінальних правопорушень різних категорій; через підготовку наукових публікацій з проблематики дослідження, видання монографій за результатами наукової роботи, цитування результатів наукової роботи, наукових доповідей про результати наукової роботи на науково-практичних заходах, узагальнення аналітичних матеріалів, обґрунтування пропозицій до чинних нормативно-правових актів та законопроектів, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить наукову складову.

Голова комісії:

Денис ПРОШИН

Члени комісії:

Дмитро САНАКОЄВ

Ігор ПИРІГ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора з наукової роботи
Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Міністерства юстиції України

Ганна СПИЦИНА

2026 року

А К Т

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Сліпець Олени Олексіївни на тему «Теоретико-правові, методичні та організаційні засади судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі» в освітню і науково-дослідну діяльність Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

Комісія в складі:

1. Михальського Олега Олександровича, завідувача сектору Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, кандидата юридичних наук, старшого дослідника;

2. Хоші Вадима Віталійовича, завідувача відділу підвищення кваліфікації судових експертів Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, кандидата юридичних наук, старшого дослідника;

3. Давиденко Дар'ї Олександрівни, завідувача відділу аспірантури та докторантури Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидата економічних наук, старшого дослідника

склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто положення дисертаційного дослідження Сліпець Олени Олексіївни на тему «Теоретико-правові, методичні та організаційні засади судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі», її публікації, на підставі чого прийнято рішення про їх упровадження в освітню і науково-дослідну діяльність Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України.

Комісією проаналізовано основні результати дослідження, зокрема, наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації, серед яких:

1. Сліпець О. О. Практика проведення судових психологічних експертих щодо дітей в період повномасштабного вторгнення рф в Україну. *Захист прав*

Pres, 2025. 1232 с. С. 892–914. (Розділ колективної монографії)

2. Filipenko N., Shevchuk V., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine. *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering (ICTM 2023)*. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 996. Springer, Cham, 2024. P. 271–300. (Scopus, ISSN 2367-3370)

3. Сліпець О. О. Психологічна експертиза неповнолітніх потерпілих як дослідження ушкодженого психологічного розвитку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2008. Вип. 8. С. 605–610.

4. Сліпець О. О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. Вип. 20 (2). С. 505–521.

5. Filipenko N., Spitsyna H., Lukashevych S., Yazan N., Slipets O. Combating Child Sexual Violence and Exploitation: Psycho-Legal Experience of Ukraine and the World. *Архів кримінології та судових наук*. 2023. № 2 (8). С. 38–64.

6. Сліпець О. О. Особливості організації призначення і проведення судових психологічних експертиз щодо дітей, які перебувають у контакті із законом. *Наукові перспективи*. 2025. Вип. № 8 (62). С. 1019–1032.

7. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Тактика призначення та проведення судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх у контексті дружнього до дитини правосуддя. *Alfred Nobel University Journal of Pedagogy and Psychology*. 2026. № 1 (31). С. 218–229.

8. Slipets O. Legal Basis for Forensic Psychological Examinations of Children in Contact with the Law. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. № 3. P. 82–89. (Стаття в іноземному виданні)

9. Сліпець О. О. Щодо поняття «вихідні дані» для проведення судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди ювілеїв видатних учених: 95-річчя від дня народження Л. Ю. Ароцкера («Ароцкерівські читання») і 105-річчя від дня народження М. В. Салтевського (м. Харків, 19 травня 2023 р.)*. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. С. 278–279.

10. Сліпець О. О. Взаємодія учасників кримінального провадження у ході розслідування правопорушень щодо неповнолітніх як умова забезпечення принципу дотримання найкращих інтересів дітей. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності в сучасних умовах: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 грудня 2024 р.)*. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 258–260.

11. Сліпець О. О. Висококонфліктне розлучення та феномен домашнього насилля: психологічний аспект. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики : збірник всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.)*. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 536 с. С. 424–427.

12. Сліпець О. О., Хара О. Б. Особливості отримання вихідних даних під час судово-психологічного дослідження дітей дошкільного віку. *Актуальні*

питання судової експертизи судової експертизи і криміналістики : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (м. Харків, 17 травня 2024 р.). Харків, 2024. С. 236–239.

13. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Особливості отримання експертних вихідних даних під час судово-психологічного дослідження підлітків. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку* : мат-ли II Всеукр. наук.-практ. конференції з нагоди 25-річчя Експер. Служ. МВС України (м. Київ, 20 червня 2025 р.). Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2025. С. 605–608.

14. Сліпець О. О. До питання групування експертних психологічних досліджень дітей, призначених у ході розслідування кримінальних проваджень. *Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, м. Кишинів, м. Київ, м. Одеса, 5 листопада 2025 р.). Львів : Видавництво «Растр 7», 2025. С. 378–381.

15. Сліпець О. О. Розвиток завдань судової психологічної експертизи відеозапису процесуальної дії у кримінальних провадженнях, учасниками яких є діти. *Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності у сучасних умовах* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 31 жовтня 2025 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. С. 185–188.

16. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Психологічні аспекти експертного дослідження дітей у кримінальному провадженні. *Практична психологія у сучасному вимірі* : мат-ли XVII Міжнар. наук.-практ. конф. студ., аспірант. та науков. (м. Дніпро, 21 квітня 2026 р.). Дніпро : Університет імені Альфеда Нобеля, 2026. С. 281–284.

На підставі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці О. О. Сліпець містять науково обґрунтовані теоретичні положення та практичні рекомендації, що дають підстави запровадити їх в освітній процес Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, зокрема при викладанні навчальних дисциплін, і мають важливе теоретичне та практичне значення для підготовки навчальних, методичних посібників, лекцій, методичних рекомендацій, а також для удосконалення вже існуючих і розроблення нових навчальних планів і програм, правових та організаційно-тактичних засад проведення судових експертиз тощо.

Також комісією констатовано, що наукові положення, пропозиції і рекомендації, викладені у наукових працях О. О. Сліпець, можуть бути використані при проведенні наукових досліджень, передбачених планом науково-дослідних робіт, а також використані докторантами та аспірантами при проведенні дисертаційних досліджень за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» (081 «Право»).

Отже, комісія дійшла висновку, що результати дисертаційної роботи на здобуття ступеня доктора філософії Сліпець Олени Олексіївни на тему «Теоретико-правові, методичні та організаційні засади судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі» слід вважати

впровадженими в освітній процес і науково-дослідну діяльність Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України.

Голова

Олег МИХАЛЬСЬКИЙ

Члени комісії:

Вадим ХОША

Дар'я ДАВИДЕНКО

**Акт
впровадження у науково-практичну діяльність
Донецького НДЕКЦ МВС
результатів дисертаційного дослідження**

Про впровадження у наукову діяльність Донецького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України основних результатів дисертації Олени СЛІПЕЦЬ на тему «Теоретико-правові, методичні та організаційні основи судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»

Відповідно до Положення про організацію проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт у системі МВС України, затвердженого наказом МВС України «Про організацію наукової діяльності в системі МВС України» від 15.05.2007 р. № 154, в Донецькому НДЕКЦ МВС складено цей акт щодо розгляду результатів дисертаційного дослідження аспірантки Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. Проф. М. С. Бокаріуса» Олени СЛІПЕЦЬ на тему «Теоретико-правові, методичні та організаційні основи судової психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному процесі» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у вигляді наукових статей, тез доповідей на міжнародних, всеукраїнських і міжвідомчих науково-практичних конференціях, семінарах та регіональних столах, зокрема:

1. Сліпець О. О. Щодо поняття «Вихідні дані» для проведення судової експертизи. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. Матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди ювілеїв видатних учених: 95-річчя від дня народження Л. Ю. Ароцкера («Ароцкерівські читання») і 105-річчя від дня народження М. В. Салтевського (Харків, 19.05.2023). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. 360 с. С. 278-279.

2. Сліпець О. О. До питання вихідних даних судово-психологічних експертиз неповнолітніх, призначених в кримінальних провадженнях. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. Матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса». (Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса», 2023. 447 с. С. 340-342.

3. Сліпець О. О. Проблемні питання призначення судово-психологічної експертизи щодо дітей. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : Матеріали V щорічної міжнародної науково-практичної конференції. (Київ, 21 грудня 2023 року) 562 с. С. 421-426.

4. Nataliia Filipenko, Hanna Spitsyna, Serhii Lukashevych, Nataliia Yazan, Olena Slipets. Combating Child Sexual Violence And Exploitation: Psycho-Legal Experience Of Ukraine And The World. *Archives of Criminology and Forensic Sciences. Scientific Journal*. № 2 (8) 2023. 183 с. С. 38-65.

5. Nataliia Filipenko, Viktor Shevchuk, Serhii Lukashevych, Nataliia Yazan, and Olena Slipets (2024). Legal and Psychological Principles of Preventing Sexual Violence Against Children: International Experience and Realities of Ukraine. *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering - 2023, ICTM 2023, Volume II*, Pages 271-300. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-60549-9_21.

6. Олена Сліпець, Оксана Хара. Особливості отримання вихідних даних під час судово-психологічного дослідження дітей дошкільного віку. *Актуальні питання судової експертизи судової експертизи і криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди 100-річчя від дня народження М. С. Романова (Харків. 17.05.2024). Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 314 с. С. 236-239.

7. До питання судово-психологічної експертизи по фактам домашнього насилля щодо дітей. *Теорія і практика використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні*: матеріали Всеукр. Наук.-практ. семінару. (Дніпро, 30 травня 2024 р.). Дніпро : Дніпровський держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 58-60.

8. Висококонфліктне розлучення та феномен домашнього насилля: психологічний аспект. *Сучасні напрямки розвитку судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. Наук.-практ. конференції з нагоди 110-річчя діяльності Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України. (Одеса, 05 вересня 2024 року). С. 424-427.

9. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Особливості отримання експертних вихідних даних у ході судово-психологічного дослідження підлітків. *Судово-експертна діяльність: проблеми, стратегії та інновації* : Матер. 28.11.2024 Міжнар. наук.-практ. конф.: Львівський НДЕКЦ МВС України, Національний центр судових експертиз при Міністерстві юстиції республіки Молдова, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБУ, Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз МЮ України.

10. Сліпець О. О. Взаємодія учасників кримінального провадження у ході розслідування правопорушень щодо неповнолітніх як умова забезпечення принципу дотримання найкращих інтересів дітей. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності в сучасних умовах* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 груд. 2024 р.). Дніпро : Дніпров. Держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 253-256.

11. Сліпець Олена, Чуприна Юлія. Особливості отримання експертних вихідних даних під час судово-психологічного дослідження підлітків. *Криміналістика та судова експертиза: сучасний стан і перспективи розвитку*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конференції з нагоди 25-річчя Експертної служби МВС України (м. Київ, 20 червня 2025 р.) / відп. у поряд.: Ковальов К. М., Гуріна Д. П., Воробйова О. П., Житник Н. С., Чміленко О. П. Київ : ДНДЕКІД МВС України, 2025. С. 605-609.

12. Сліпець Олена. До питання групування експертних психологічних досліджень дітей, призначених у ході розслідування кримінальних проваджень. *Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, Кишинів, Київ, Одеса, 5 листопада 2025 року): тези доповідей*. Львів : Видавництво «Растр 7», 2025. С. 378-381.

13. Олена Сліпець. Розвиток завдань судової психологічної експертизи відеозапису. *Актуальні проблеми досудового розслідування та протидії злочинності у сучасних умовах* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро. 31 жовт. 2025 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. С. 185-188.

14. Slipets Olena. Legal basis fir forensic psychological examinations of children in contact with law. *Visegrad journal on human rights*. № 3, 2025, P. 82-88.

15. Сліпець О.О. Особливості організації призначення і проведення судових психологічних експертиз щодо дітей, які перебувають у контакті із законом. *Наукові перспективи: журнал*. № 8 (62). 2025. С. 1019-1031. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-8\(62\)-1019-1031](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-8(62)-1019-1031).

16. Сліпець О. О. Практика проведення судових психологічних експертиз щодо дітей в період повномасштабного вторгнення РФ в Україну. *Захист прав дітей в умовах воєнного стану* : колективна монографія. Львів - Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 892-904. DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-38>.

17. Сліпець О. О., Чуприна Ю. О. Психологічні аспекти експертного дослідження дітей у кримінальному провадженні. *Практична психологія у сучасному вимірі*. Мат. XVII Міжнар. наук.-практ. конф. студ., аспірант. та науков. : тези доповідей, Дніпро, 21 квітня 2026 р. Дніпро : Університет імені Альфеда Нобеля, 2026. 351 с.

Представлені наукові статті та тези доповідей, підготовлені за результатами проведеного наукового дослідження, відповідають сучасному рівню розвитку науки, характеризуються належною теоретичною та методологічною обґрунтованістю, а також мають вагоме практичне значення для розвитку наукової, науково-методичної та судово-експертної діяльності.

Результати дослідження доцільно впровадити в наукову діяльність експертної установи шляхом використання їх під час проведення подальших наукових досліджень з актуальних проблем та судово-експертної практики, розроблення й удосконалення науково-методичного забезпечення експертної діяльності, підготовки наукових, аналітичних і методичних матеріалів, а також формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо застосування сучасних психологічних підходів у практиці проведення судових психологічних експертиз.

Отримані результати можуть бути використані під час підготовки наукових публікацій, монографій, методичних рекомендацій, інформаційно-аналітичних матеріалів, доповідей і повідомлень на наукових та науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах та інших фахових

заходах, а також у процесі наукового консультування органів державної влади, правоохоронних органів, судів та інших суб'єктів, які звертаються до експертної установи з питань, що належать до її компетенції.

Результати дослідження можуть бути використані у практичній діяльності експертної установи, при підготовці науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового та методичного забезпечення судово-експертної діяльності, підготовці фахівців за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» та проведенні експертиз за зазначеною експертною спеціальністю.

Директор

Донецького НДЕКЦ МВС

Катерина ГОДУНОВА

